

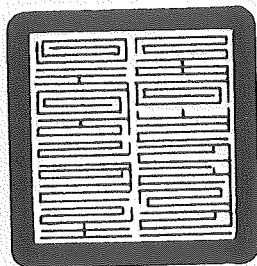
KELETKUTATÁS

Kiadja a Körösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1990. ősz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

**BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSEDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL**
közreműködésével

BUDAPEST

Tartalom

Schütz Ödön, Ilkánok és mamlúkok harca a Szentföld hátszágáért . . .	3
Fehér Géza, „Tûğ-i hümayûn”, az oszmán szultáni hatalmi jelvény . . .	22
Fodor Pál, Evlia Cselebi útleírásai	37
Antonio Fabris, A Velencei Állami Levéltár török iratai: adalékok Magyarország történetéhez	56
Torma József, Mágia és névadás a baskíroknál (II. rész)	63

Miscellanea

Torma József: A Dél-Ural völgyeinek lovas népe	81
Henryk Jankowski: Kialakul-e a „Kırım” népnév?	89

SZEMLE

Könyvek

Ecsedi Ildikó: *A kínai állam kezdetei* (Miklós Pál) 92 — Simon Róbert: *Fények és árnyak Keletről* (I. rész) 96 — Tardy Lajos: *Kaukázusi magyar tükör*. (Bíró Margit) 109

Konferenciák

Az ifjú mongolisták I. nyári egyeteme (Birtalan Ágnes) 114 — 33. PIAC (Birtalan Ágnes—Henryk Jankowski) 115 — VIII. Szanszkrit világkonferencia (Puskás Ildikó) 119

Krónika

Mit (t)akarhat az orientalisztika (a rendszerváltás után) (Ecsedy Ildikó) 122 —
Kandidátusi értekezések megvédése (Kakuk Zsuzsa, Ivancsics Mária) 131 —
Krónika 1989 (Dávid Géza) 133

Angol nyelvű összefoglalók/Brief Summaries of the Papers 136

A borítón: Nagy Szulejmán tetemének hazavitele, 1566 [Fehér Géza: „Tûğ-i hümayûn”, 26. old.]

Megjelent az MTA-Soros Alapítvány anyagi támogatásával

Schütz Ödön

Ilkánok és mamlúkok harca a Szentföld hátországaért

A 12. század második felében viharos korszakot élt át a Közel-Kelet. A szeldzsuk törzsszövetség seregei viharzottak végig e vidéken: néhány évtized alatt egész Perzsiát, Anatóliát és Szíriát is birtokukba kerítették. Délről pedig a fátimida szultánok Palesztináig terjesztették ki uralmukat.

Közvetlen veszély fenyegette a keleti kereszténység központját, Konstantinápolyt. A Szentföld muzulmán uralmának megdöntésére 1095-ben a pápa keresztes hadjáratot hirdetett. Felhívására megmozdult Nyugat-Európa Normandiától egész a norman Dél-Itáliáig, majd az I. keresztes hadjárat seregei három év leforgása alatt (1096—1099) elfoglalták a Szentföldet, megalakították a jeruzsálemi királyságot, az edesszai és tripoliszi grófságot, és az antiochiai hercegséget.

De a kereszteseknek nem sikerült tartósan megvetni lábukat a Szentföldön. Az edesszai grófság egy félévszázad múltán már ismét muzulmán kézbe került, és egy évszázadra rá Szaladin szultán elfoglalta Jeruzsálemet (1187). Az újabb és újabb keresztes hadjáratok ellenére a Szentföldnek már csak egy töredék része maradt a keresztesek birtokában arra az időre, mikor a tatárok a Közel-Keletre érkeztek.

A 13. század elején a Távols-Keleten megalakult mongol birodalom már az első évtizedekben egyre inkább kiterjedéyesedett Belső-Ázsiában, és a kánok 1235-ben tartott nagytanácsa (*kurultáj*) elhatározta, hogy egyszerre indítanak hadjáratot északon Európa elfoglalására, délkelet felé pedig Közép- és Közel-Kelet bekebelezésére.

A közvetlen Európa ellen indított hadjárat Magyarország végigpusztításával ért véget, ugyanakkor a délnyugat felé indított sereg Csormaghan fővezér vezényletével rövid idő alatt elfoglalta a szeldzsuk birodalom romjain alakult kánóságokat, emírségeket: Perzsiát, a Kaukázusontúlt, és 1243-ban legyőzte az ikoniumi szultánátust. A szeldzsukok elől Anatólia délkeleti szegélyére, Kilikiába menekült örmények e területen külön fejedelemséget, majd 1198-tól királyságot alakítottak: Kis-Arméniát. A tatároknak az ikoniumi szultánon aratott győzelmük után a kilikiai örmény király jobbnak látta, ha önként behódol nekik (1244).¹

Möngke nagykan trónralépte után öccsét, Hülegü kánt a Közel-Keletre küldte, hogy részfejedelemségként (*ulusz*) átvegye a Csormaghan és Bajdzsu fővezérek által elfoglalt perzsiái és kaukázusontúli hódítást, és kiterjessze a tatárok uralmát a Közel-Kelet további térségeire.² A hadjárat már kezdeteitől jelentős eredményeket ért el, 1258—59-ben bevették a félelmetes asszaszinok ('hasisevők') észak-perzsiái sziklaerődjeit, és elfoglalták a bagdadi kalifátust. E győzelmeiről is beszámolt Hülegü ilkán 1262-ben IX. Lajos francia királyhoz intézett levelében.³

A Közel-Kelet további területeinek elfoglalása is könnyű feladatnak látszott, hiszen Szaladin utódai alatt az ajjúbida birodalom ekkorra már kisebb emírségekre

bomlott, sőt az Ajjúbidák uralmát a szultáni ház gárdája, az oguz és kipcsak katonaságból álló mamlúkok már 1250-ben megdöntötték.

Az ajjúbida kalifátus bukása után Hülegü ilkán haladék nélkül hozzáfogott a további hódítási terv megvalósításához, 1259-ben 60 000 főnyi sereggel megindult Szíria felé, útjában bevette Észak-Mezopotámia városait. Szíriában az ajjúbida oldalági emírek kormányzata alatt álló városállamok könnyű zsákmánynak bizonyultak. Hülegü sorban elfoglalta Edesszát, Harránt, 1260 januárjában pedig bevette Aleppót. Aleppó elestének hírére sorban hódoltak be neki a délebbre fekvő városok: Hama, Homsz és Damaszkusz, úgyhogy Hülegü kán már március 1-én bevonulhatott Damaszkuszba. E sikeres hadjáratban csapataikkal részt vettek, mint tatár vazallusok, I. Hetum kilikiai örmény király és veje, Bohemund antiochiai herceg.⁴

Ezután váratlan fordulat állt be. Hülegü hírt kapott bátyja, Mönge nagykán haláláról. Erre a híre az *ilkán* nem késlekedett, hanem seregének zömével hazaindult perzsiai *uluszába*,⁵ egyrészt azért, hogy alkalomadtán Karakorumba menjen az új nagykán megválasztására összehívandó *kurultájra*, másrészt, hogy szükség esetén segítséget küldjön öccsének, Kubilájnak.⁶

Mivel azonban később folytatni óhajtotta a szíriai hadjáratot, egy katonai garnizonot hagyott hátra a bagdadi harcokban kivált vezére, Kitbugha parancsnoksága alatt, Aleppó székhellyel; Damaszkusz kormányzására Bajdar *nojon* kapott megbízást.⁷

De amint Hülegü seregeivel eltávozott Szíriából, azonnal megindult Kairóból Kutuz egyiptomi mamlúk szultán észak felé: először Gázánál egy felderítésre előretolt mongol csapatot morzsolta fel, utána pedig a segítségükre siető Kitbugha seregét verte meg. A különböző források nem terjednek ki az események minden részletére.⁸ A kellő biztosítás nélkül egész Gázáig előnyomuló ék Bajdar alvezér csapata volt. Közben azonban az egyiptomi szultán megegyezésre jutott a keresztiesekkel, hogy azok engedjék az Akkó alatti háborítatlan elvonulást.⁹

A mamlúkokkal, az egyiptomi szultánnal való „lepaktálás” kérdésében az akkói tanácskozáson a döntés nyilván reálpolitikai megfontolások alapján történt: a tatárság ugyan félelmetes ellenfél volt, amely eddig mindig győzelemmel hatolt előre, az Ajjúbidák viszont eddig viszonylag békés szomszédnak bizonyultak; a mongolok távolabb voltak, a mamlúkok közvetlen közelben.

Ez a fölvonulási út ugyanakkor lehetővé tette, hogy Kutuz szultán oldalról támadhasson Kitbugha seregére. A Táborek hegy alatt, Zarin mellett Ajn Dzsalutnál (Góliát forrás) a mamlúk sereg teljes vereséget mért a tatárookra. Kitbugha vezért elfogták és a szultán fejét vétette.¹⁰

Míg Hülegü győzelmes szíriai hadjáratát a történeti irodalom a tények puszta tárgyyszerű felsorolásával ismerteti, addig az ajn-dzsaluuti vereséget óriási szenzációként, a mongol uralom végzetes katasztrófájaként tárgyalja. Az kétségtelen, hogy a mohamedán történeti irodalom számára a győzelem elsőrendű téma, mindenesetre úgy tüntették fel, hogy a győzhetetlen tatár seregek fölött elsőpró diadalt arattak, pedig a tény az volt — amint arra P. Thorau Baibarsz monográfiájában hangsúlyozottan utal is —, hogy a mamlúkok Ajn Dzsalutnál nem a mongol haderő, hanem csak egy (lediglich *eine*) sereg felett arattak győzelmet (p. 93.).

Mindenesetre az ajn-dzsaluti vereséget a modern történeti irodalom is általában döntő fordulatként kezeli a tatár ilkanidák történetében, sőt az egész mongol birodalom további sorsa szempontjából és újabb és újabb tanulmányok jelennek meg értékeléséről.

A hadieseményeknél a kutatók általában a két szembenálló haderő mennyiségi arányait vetik egybe. Ez az eljárás az adott esetben jogosult, hiszen többé kevésbé hasonló típusú seregek csatájáról volt szó.

A tatár sereg létszámának megállapítása aránylag könnyű, mivel két szabatos adat áll rendelkezésünkre: Kirakosz Gandzakeci örmény krónikája szerint a létszám 2 tümen, azaz 20 000 fő volt; Haiton és Bar Hebräus szerint 10 000 fő.¹¹ A kettő közötti különbség úgy is felfogható, hogy végeredményben a másik tümen Bajdar serege lett volna, bár e felderítő csapat létszámát inkább csak 1—2000-re teszik. Kitbugha seregének 2 tümenre taksálásánál nyilván az egyiptomi sereggel való egybevetés játszik fő szerepet.

Sokkal komplikáltabb a helyzet a mamlúk sereg létszámának megállapításánál. Az Ajn Dzsalutnál megütköző mamlúk seregről nincs kortárstól számszerű adat. J. Masson Smith és a további irodalom alapként általában a késői Nuva'iri (†1332) adatát fogadja el 12 000 fővel. Kb. ilyen létszámot tartott alkalmasnak korábban Szaladin szultán is palesztinai hadviselésre, azaz 10 000 főt. A korábbi alapkutatás (Poliak, Ayalon) a mamlúk sereg létszámából következtet: 24 katonai körzet 1—1 ezer főnyi létszámmal, ez 24 000 főt tenne ki. Ehhez viszonyítva a 12 000 fő is felhasználható adat, ha meggondoljuk, hogy a hadba vonuló szultán seregének egyrészét feltehetőleg odahaza hagyta birodalma biztosítására. A latolgtatás során J. M. Smith végül is 14 000 fő mellett köt ki, viszont felteszi, hogy ehhez még hozzájött a *halqa*: a helyi törzsi erők száma, akik alighanem 6000 főt tehettek ki.¹² E létszám megállapítására alighanem a tatárok 2 tümennyi létszámával való egyenlítés készíthette. De — mint látni fogjuk — lényegében nem is az esetleges létszámfölény volt a csatában a döntő tényező.

Az ajn-dzsaluti „újraértékelésnél” P. Thorau is latolgtatja a számadatokat: a Szaladin-kori kb. 10 000-ből kiindulva egészen Bajbarsz 40 000 főnyi seregéig. Ez utóbbi adatot azonban Bajbarsz hadviselő pályafutásának csúcsidejére kontemporalja, míg az 1250—60 évek közti turbulens időszakra 15—20 000-es létszámot feltételez.¹³ E végkövetkeztetésnél alighanem a Kitbugha hadsereg létszámával való kiegyensúlyozás is szerepet játszott. Ez az egyenlítő szempont különösen kifejezésre jut Thorau Bajbarsz-monográfiájában, ahol Thorau a seregek hozzávetőleges számbeli egyenértékéről szól („annähernd zahlenmässiger Ebenbürtigkeit”).¹⁴

Smith és Thorau létszámkövetkeztetéséből nem derül ki egyértelműleg, hogy Kutuz szultán haderejének megállapításánál tekintetbe veszik-e az otthon hagyott kontingenst.

Ha meggondoljuk, hogy az 1260. évi győzedelmes mamlúk sereg derékhadát mint csapatparancsnok, Bajbarsz vezette, aki 1260-ban (a szultán hátbadófésével) Kutuz örökébe lépett.¹⁵ Bajbarsz későbbi hadilétszámának ismeretében nem zárkozhattunk el attól a feltevéstől, hogy a mamlúk sereg számbeli fölényben lehetett.

E tanulmányokban az ajn-dzsaluti csata értékelésénél még egy lényeges szempont végig figyelmen kívül maradt, mégpedig, hogy mamlúk részről a főerő vett

részt, míg tatár részről egy helyőrségi sereg. Ezek nem adekvát tényezők, nem is szólva arról, hogy a mamlúkok pihent csapata a csata időpontjára érkezett támaszpontjára, míg Kitbugha serege végig részt vett az 1258—1259. évi súlyos harcokban: a bagdadi szultánátus megdöntésében, majd hosszú felvonulás után a szíriai emírségek felgöngyöltésében. Ezenkívül a szíriai tengeremelléki vidék jólismert volt az egyiptomi hadak számára, addig Kitbugha derékhada számára a terep idegen volt, teljesen eltérő éghajlati adottságokkal.

A leglényegesebb tényezők azonban mindemellett a teljesen váratlan körülmények voltak. A tatárok mindenképpen arra számítottak, hogy a keresztiesek tartózkodó magatartást fognak tanúsítani, és nem nyújtanak segítséget a mamlúkoknak. Az események tatár szempontból negatív alakulásához döntő mértékben járult hozzá a tatárok kötelékében lévő szíriai csapattevek magatartása. A tatárok villámgyors hadműveletükkel hetek alatt felgöngyöltették az észak-szíriai ajjúbida emírségek részéről kezdetben tanúsított ellenállást, így az emíreknek nem is volt más választásuk, minthogy elfogadják a tatár főhatóságot. Másrészt pedig a tatár seregbe inkorporált szíriai hadtestek nyilván arra vártak, hogy adandó alkalommal kiválásukkal megbontsák a tatárok hadrendjét, ezzel megingassák a tatár had pozícióját, és rést szolgáltassanak a mamlúkoknak a betörésre. Ilyen szerepet vállalt a szíriai csatlakozott homszai emír, al-Malik al-Asraf, aki a kritikus helyzetben cserbenhagyta a tatár hadrendet, amiért azután a mamlúk győzelem után meg is kapta a megfelelő jutalmat: a szultán megerősítette emíri méltóságában. De a mongol sereg elárulásának vádjá merült fel Naszir ad-Din aleppói melikkel szemben is. Ő azonban a tatár oldalon rekedt, és így utólrta Hülegü haragja: 300 emberével együtt megölték.¹⁶

Hasonló esetről számol be Kirtaj arab krónikás: idézi a homszai szultán egyik katonai parancsnokának elbeszélését, mely szerint az illető, Szarim-addin Üzbek Homsz elfoglalása után csatlakozott a tatár sereghez, viszont titokban tájékoztatta a mamlúk szultánt a tatárok haderejéről, sőt azt is felajánlotta, hogy az összeütközés alkalmával homszai csapatával együtt áll. Ezeknek a szíriai csapatteveknek az átpártolása nyitott azután rést a tatár vonalakon, melyen keresztül könnyen be tudtak hatolni az egyiptomi erők.¹⁷

Tehát végeredményben Kitbugha seregének vereségét az Akkó alatti szabad mamlúk átvonulás után előállott helyzet hozta létre. Kitbugha voltaképp egy csapdába sétált bele, és az átállt szíriai csapatok dezertálása döntötte el sorsát (Rasid, III, 52).

Teljesen érthető, hogy a mohamedán források diadalittasan számolnak be a nagy győzelemről. Bajbarsz már a következő évben, trónralépésekor diadalemléket emel a csata színhelyén, külön kiemelvén ezzel, hogy neki magának milyen döntő szerepe volt a diadalban.

Összefoglalóan mindenesetre taktikai manőverként kommentálja P. Thorau a hadjárat lefolyását Bajbars-monográfiájában, mely szerint a tatárokat ügyes taktikai manőverrel döntően leverték („durch geschickte taktische Manöver vernichtend geschlagen”). Mindenesetre precíz tárgyilagossággal hozzáfűzi, hogy a győzelmet a teljes egyiptomi—mamlúk haderő („gesamte... Heeresaufgebot”) aratta, és hangsúlyozottan kiemeli, hogy csak egy sereget és nem a mongol haderőt semmisítették meg (Thorau, Baibars, 95—94). — Körülbelül hasonló, de nem elég

precízen fogalmazott megállapítást tett D. Morgan, megjegyezve, hogy bár Ajn Dzsalt megállította a mongol terjeszkedést („put a term to Mongol expansion”), de túlzott lenne azt mondani, hogy egyetlen csata feltartóztatta volna a mongol előnyomulást („halted Mongol advance”). Én inkább megfordítva fogalmaznám: feltartóztatta a mongol előnyomulást, de (elvben) nem állította meg a mongol terjeszkedést (D. Morgan, p. 156).

Mindenesetre az ajn-dzsalti csatavesztés nem elegendő ok arra hogy egy tatár garnizoncsapat vereségét döntő fordulópontnak tartsuk a tatárok és a mamlúkok még ezután következő félszázados háborúságában.¹⁸ Ez a szemlélet a későbbi konstelláció visszavetítése egy félszázaddal korábbi időre.

De most térjünk vissza a tatár főszereg visszavonulására Perzsiába. J. M. Smith kárhoztatja Hülegü kánt, szerinte teljesen hibás stratégiai lépés („strategic miscalculation”) volt, hogy egész seregét kivonja a szíriai hadszíntérről, hiszen sem a karakorumi kurultájra nem kellett volna az egész sereg, sem az Aranyhordával szembeni védekezésre.¹⁹ A válasz erre a kérdésre nem ilyen egyértelmű.

Az elkövetkező események sorozatának kiváló főoka mindenesetre Möngke nagykán halála volt. A *jasza* egyik fő intézkedése, hogy a nagykán halála esetén a dzsingiszida klán tagjai Karakorumba gyűljenek össze az új nagykán megválasztására. Hülegünek méltán okozhatott aggodalmat a testvér-ulusokban várható következmények szempontjából Möngke nagykán halálhírének súlyos késéssel való megérkezése Szíriába. Möngke 1259. aug. 11-én halt meg, a halálhír azonban Hülegüt Szíriában csak 1260 márciusában érte utól, azaz hét hónappal később kapta meg az üzenetet.²⁰ Ez már azért is meglepő, hiszen jól ismert a már Ögödej kán által megszervezett kitűnő mongol úthálózat, a gondosan fenntartott postaállomások (*jam*) rendszere, ahol 25—30 mérföldenként pihent postalovak várták a hírvivőt.²¹

Vajjon mi lehetett az ok, hogy az öccs ilyen késedelmesen küldött hírt Möngke nagykán haláláról. A háztűz őrzője (*otcsigin*), a legifjabb testvér, Arig-böke — Rásid-addin interpretálásában — úgy gondolta, hogy mindkét bátyjának megvan a maga *ulusza*, részfejedelemsége, Hülegünek Perzsia, Kubilájnak Kína, ahol éppen hadat viselnek, mindenesetre mindkettő távol van,²² tehát a *jasza* (a mongol szokásjog) — bár sosem alkalmazott — paragrafusa szerint voltaképp az atyai jurtot, a háztűzet, a legifjabb fiú kapja.²³ Arig-bökét ebben az eltökéltségében erősítette, hogy az ő pártján állt Kajdu, az Ögödej klán kánja, és a csagatajida Algu, akinek Arig-böke odaigértte a csagatáj *ulusz* trónját, — valamint nyugat felől Berke, az Arany-Horda kánja. Ilyen támogatással Arig-bölke kurultáj összehívása nélkül felvette a nagykáni címet.²⁴

Kubiláj, a Möngkét korban és tekintélyben követő testvér azonban maga aspirált a nagykáni méltóságra és elindult a nagykáni orda felé, és csapatai és párthívei már a kínai—mongol határon 1260. június 4-én kikiáltották nagykánnak²⁵ — tehát pont az időben, mikor Hülegü Szíriából a Van tó északi partja menti Ahlatba érkezett.²⁶

A következő év harcai végleg eldöntötték Kubiláj fölényét, különösen mikor Algu — látva Arig-böke pozíciójának gyengülését — 1262—64-ben ismételt

elpártolt tőle, és feleségül véve a csagatáj ulusz kánnójét Orgána hatunt, s ezzel beült a csagatáj ulusz trónjába.²⁷

Hülegü Kubiláj párthíve volt, így joggal várhatnók, hogy elindult, vagy legalábbis sereget küldött volna Kubiláj segítségére. Mindenesetre (Kirakosz tanúsága szerint) ő maga Berke ellen vonult és fiát, Abagát küldte 3 tümen haderővel Horaszánba; Haiton szerint viszont fiát hagyta Tebrizben és ő maga vonult keletre több napi menetre, Rasid-addin szerint: a horaszáni határra.²⁸

Hülegü alighanem látta az atyai jurtéért folyó harc kimenetelét, ezért azzal tett szolgálatot Kubilájnak, hogy a horaszáni határon való jelenlétével sakkban tartotta Arig-böke ingatag szövetségét. Mindenesetre támadást indított az Ögödej nemzetséggel, Kajdu és Kutuktu ellen.²⁹

De Hülegünek nemcsak északkelet, hanem északnyugat felé is kellett védekeznie. J. M. Smith szerint ugyan nem volt indokolt hazavonulása az Arany Horda miatt, hiszen Berke kán csak 1262-ben indult haddal ellene.³⁰ Véleményünk szerint nem magát a támadás tényét kell számításba vennünk, hiszen már a veszélyeztetettség érzése késztet valakit védekezésre. Ebben az esetben eléggé megalapozza a konkrét ok, mely szerint Berke már 1261-ben szövetséget kötött a mamlúk szultánnal, ezáltal máris két tűz közé fogva az ilkánt. De Berke már 1260-ban is potenciális ellenséget jelentett Hülegü számára, hiszen Arig-böke párthíve volt.³¹

De Berke ellenséges magatartásának további okai is voltak: Berke kán a neophták buzgóságával vallotta a mohamedanizmust, és súlyosan felháborodott Bagdad bevételére, a szultanátus elpusztítására, a kalifa megölésére és a szörnyű vérontás miatt.³² Ezt az okot különösen a mohamedán források hangsúlyozzák, de az örmény források is kimerítően emlékeznek meg róla, ezek persze mint győzelmi haditényről.

Ezenkívül személyes családi sérelem is szerepet játszott Berke ellenséges magatartásában. Mikor Möngke nagykan Hülegü ilkánt megbízta a mongol hatalom kiterjesztésével az egész Közel-Keletre, egyúttal a többi dzsingiszida ulusz haderejéből is delegált meghatározott létszámú csapatteket Hülegü seregéhez. Így az Arany-Hordából is több mongol kánivadék vett részt Hülegü oldalán Bagdad bevételében, a hasisevők várainak megvívásában. A seregéhez beosztott dzsocsida csapatparancsnokok közül Hülegü parancsmegtagadás miatt Balagajt és Tutart kivégeztette, két másik herceget meg valószínűleg megfojtattott (vagy megmérgeztetett), mire ezek csapattekei a Derbenti szoroson át visszazöktek az Arany-Hordába. Elképzelhető tehát emiatt is Berke kán felgerjedése.³³

A nyílt háború ki is tört közöttük 1262-ben, Berke Nogaj kánt küldte a Kaukázusontúlra. A viaskodás váltakozó eredménnyel hosszú évekig folyt tovább, végül eredményben egész életük végéig (Hülegü 1265-ben, Berke 1266-ban halt meg). A hadműveleteket még Hülegü fia és utóda, Abaga kán is folytatta, elrendelte, hogy védelmi vonalul a Kura folyó mentén palánkot (mong. *šibe*) húzzanak.³⁴

Maguk a fent ismertetett okok is elegendőek lettek volna az ellenségeskedésre, de talán a főok — melyet nemigen emleget a történeti irodalom — az volt, hogy mindkét ulusz egyformán igényt formált a Kaukázusontúl birtokára. Mindkettejük igénye a Csingisz-féle *jasza* eltérő értelmezéséből ered. A *jasza* persze eredetileg

sem lehetett pontosan megformálva, hiszen Csingisz kán 1227-ben még az utódai közötti területfelosztás előtt halt meg, így utódai jogi helyzete, az uluszok birtoka nem is lehetett véglegesen elhatárolva. A jaszra szerint (Rasid-addin megfogalmazásában) Dzsocsi kán birtoka addig terjedt "ameddig a tatár lovak patkói elhatolnak". Ez persze a Dzsocsidák értelmezésében azt jelentette, hogy a Kaukázusontúl joggal az Arany-Horda birtokához tartozik.³⁵

Ugyanakkor Hülegü ilkán Möngke megbízása nyomán formált jogot a Kaukázusontúlra, sőt tervezett foglalásai révén az egész Közel-Keletre.³⁶

Perzsia és a Kaukázusontúl azonban már Hülegü előtti mongol kézen volt: a kormányzatot még Ögödej nagykán Elcsigedejre, majd Argunra bízta, de ők nem a csingiszida nagykáni családból valók voltak, pusztán helytartók, nem is székeltek a Kaukázusontúlon, hanem Horaszánban — a helyi közigazgatásban Csormagan, azután Bajdzsu vezér majd Argun emír szava volt irányadó.³⁷

Mármost közismert tény a mongol birodalom kancelláriai gyakorlatából: a nagykán megkövetelte, hogy minden behódolt ország uralkodója személyesen jelenjék meg a nagykán udvarában, Karakorumban. Így volt ez a Kaukázusontúl urainak esetében is: A grúz és örmény királyt, sőt egyes nagyhatalmú urakat a mongol hadvezérek Batu udvarán át irányították Karakorumba, ami arra utal, hogy a két hadvezér Batut és utódait tartotta közvetlen főhatóságnak. Ilyen utasítás szerint *Batu szarajon* keresztül ment 1239-ben Karakorumba Avag atabeg, a grúz királyok, Szimbat, Kis-Arménia hadvezére, majd 1254-ben II. Hetum kilikiai örmény király.³⁸

Hogy ez a felfogás az idők folyamán fennmaradt az Arany-Horda uralkodóinak tudatában, azt mutatja, hogy fél évszázad múltán Tokta kán (1291—1312) is jogot formált a Kaukázusontúl birtokára.³⁹

Az északnyugatról és északkeletről fenyegető veszélyhelyzetek egyidejű fennállása mellett Hülegüt esetleg még egy további ok is készíthette várakozó álláspont-ra, hogy hazaérkezése után (1260. júl.) ne induljon azonnal Kubiláj kán segítségére, vagy ne küldjön segédcsapatokat keletre. Feltételezhetőleg még az a megfontolás is fennforoghatott, hogy Hülegü mint Arig-bökénél idősebb és hatalmi súlyánál fogva, de talán még Kubilájnál is jelentősebb személy, esetleg maga is gondolhatott a nagykáni trónusra. Így késlekedése felfogható úgy is: várakozott, hogy eldőljön a két testvér közötti háborúskodás. Ezt a possibilis verziót a történeti irodalom nem veti fel,⁴⁰ bizonyára Hülegünek Kubilájhoz fűződő szoros testvéri érzelmei miatt, amit különösen Rasid-addin krónikája nyomán alapvető momentumként ismételi a történeti hagyomány. Mindenesetre nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a verziót sem, melynek lehetőségét Haiton krónikája vet fel, mely szerint „várták [Hülegü] visszatérését, mert a bárók őt akarták a trónra ültetni”.⁴¹

De foglaljuk néhány sorban össze Hülegü ilkán eredményeit Szíriában: mint a szíriai hadműveletek leírása mutatta, Hülegü alig egy hónap leforgása alatt elfoglalta Szíria nagyvárosait, tehát 1259—60 fordulóján indított hadművelete méltán győzelemként könyvelhető el. Ezzel szemben a történeti tudat jóformán csak az ajn-dzsaluti fiaskót hangoztatja, holott akárhogy is vesszük, az csak egy helyőrségi sereg veresége volt. Mindenesetre — mint fentebb kifejtettük — az ilkának birodalmának mongol nemzetségű szomszédai részéről való veszélyeztetettsége már

maga is indokolja, hogy miért nem tudta Hülegü katonai jelenlétével megszilárdítani Szíria birtoklását.

A történeti irodalomban nemcsak az ajn-dzsaluti csata minősítésében, hanem általában a tatárok és mamlúkok, valamint a keresztések közti viszony megítélésében kétféle megítélés észlelhető, mégpedig már a kezdetektől, a korabeli forrásoktól kezdve.

Az arab források természetesen az ajjúbida emírségek és az utódhatalom, a mamlúkok iránt elfogultak — a szír és örmény források pedig a tatárokkal rokonszenveztek. E kétféle megítélés megmarad a modern történeti irodalomban is. Ebben közrejátszik az is, hogy melyik szerző tulajdonít nagyobb súlyt az arab, illetve a szír és örmény forrásoknak.

René Grousset úgy ítéli meg, hogy a keresztéseknek a tatárokkal kellett volna együtt működniük az ajn-dzsaluti csata előtt, mivel a tatárok biztosították volna fennmaradásukat. Ezért váddal illeti a kereszties lovagokat, hogy 1260-ban szabad átvonulást engedtek a mamlúk seregnek, úgyhogy ezek oldalba tudták támadni a tatárokat és ezzel előidéztek a tatár sereg vereségét, de ezzel egyszersmind elősegítették önműn pusztulásukat is. Persze azt Grousset is jól tudja, hogy a keresztiesek nem saját jószántukból cselekedtek így, hanem azért, mert a perzsiai tatárok, az Ilkánidák központja, Tebriz távol volt, a mamlúkok pedig ott táboroztak a szomszédban.

Ha a vallási szempontot vehették volna figyelembe, nyilván a tatárokat választották volna, mert a tatárok vallás tekintetében aránylag közönyösek voltak, míg a szíriai és egyiptomi mohamedánok részéről nem számíthattak szimpátiára. A korai szakaszban a tatárok megítélésében nagyszerepet játszottak a János pap országról elterjedt hírek,⁴² aminek az volt a valós háttere, hogy a mongolok közül egész törzsek tértek át a nesztoriánus hitre (kereitek, naimanok). E derűlátást még fokozták a mongol birodalom fővárosában járt európai misszionárius követek híradásai a tatárok részéről a keresztények iránt is megnyilvánuló toleranciáról.

Az Ilkánidák pozitív megítéléséhez még hozzájárult az is, hogy Hülegü ilkán felesége Dokuz Khatun és hadvezére Kitbugha is nesztoriánus volt,⁴³ sőt a Hülegüt követő ilkánok is viszonylag jó kapcsolatban álltak a keresztényekkel a Közel-Kéleten, nyugatra küldött követségeik pedig keresték a keresztény hatalmak szövettségét, igaz ez utóbbiak már az 1260 utáni periódusra vonatkoznak).

A tatárok jóhírével növelte az örmény krónikások tanúsága is. Hülegü megérkezése után I. Hetum kilikiai örmény király maga vezette egy tüzennyi seregét a szíriai hadműveletekben, és veje Bohemund antiochiai herceg is részt vett a harcokban.⁴⁴ Hülegü már a harcok kezdetén megígérte Hetum királynak, hogy minden visszafoglalandó kereszties várat vissza-, ill. átad a keresztieseknek. Ezt az ígéretét megerősíti Hülegünek IX. Lajos francia királyhoz írat formájában intézett levele is.⁴⁵

Az 1260-as hadjárat során mindenesetre akadt negatív momentum is. Julien, Szidon bárója egy portyázása alkalmával összeütközött Kitbugha seregének előcsapatával, az összecsapásban elesett Kitbugha unokaöccse, mire a fölbőszült tatár sereg kirabolta és fölégette Szidont.⁴⁶ Erre a szerencsétlen esetre gyakran hivatkoznak a tatár—kerzties kapcsolat negatív megítélésének szószólói.

P. Jackson a Szentföld egyes eseményeiről emlékező néhány krónikás beszámolója és a Szentföldről hazaküldött néhány levél tanúsága alapján azt mutatja ki, hogy a tatárok a Szentföldön nem tanúsítottak különös jóakaratot a keresztények iránt Szíria megszállása idején. Nézete szerint az 1262—63-ban a keresztények irányában tanúsított barátságos magatartásuk eltorzította (distorted) az 1260. évi események értékelését.

Bizonyos mértékben hasonlóan vélekedik J. Richard is. D. Morgan is osztja Jackson nézetét.⁴⁷

P. Thorau is óvja a történészeket a pro-Tatar szemlélettől és idézi, felsorolja egyes keresztény krónikások megjegyzéseit a keresztények iránt tanúsított magatartásáról (*Baibars*, 89).

Persze nyilvánvaló, hogy a súlyos hadműveletek kellős közepébe került szemlélő néha indokolatlanul is általánosít, mindenesetre a tény az tény, a háború az háború, még a mellékes szemlélőnek is központi élménye a borzalom. Így végeredményben az európai és a pápai udvarokban a tatárok megítélése továbbra is negatív maradt, de ez érthető is volt, hiszen a tatárjárás élménye és az 1260-ig távoli eseményekről érkező hírek, a nagykánok behódolásra felszólító levelei aligha válhattak ki más hatást. Ezek alkotják a domináló képet a mongolokról az európaiak szemében, melyből egy kötetnyi gyűjteményt adott ki Gian A. Bezzola.⁴⁸

Érthető, hogy csak a Közel-Keleten a tatároknak önként behódolt észak-szíriai városokban alakulhatott ki kedvező benyomás róluk.

A közel-keleti muzulmánok magatartása a keresztések, a keresztények iránt korszakonként változik. Érthető a keresztések betörése és területfoglalása idején fellángolt gyűlölet. A következő században főleg Jeruzsálem visszafoglalása után kialakult bizonyos modus vivendi, különösen a kölcsönös kereskedés vonalán.

Az ajn-dzsaluti csata, Bajbarsz hatalomra kerülése után a viszony a mamlúkok és a keresztések között gyökeresen megváltozott. Az Arany-Horda és az ilkánok majd öt évig tartó háborúskodása, ill. kölcsönös hadi készenléte idején Bajbarsz háborftatlanul közben tudta tartani a szíriai emírségeket. Ezenfelül — nem lévén vetélytársa — egymás után kezdte elfoglalni a szentföldi kereszties erődítményeket: 1263-ban az ispotályosok bevehetetlen erődjét, a Krak de Chelaviers-t, majd Toront, 1266-ban a templomos Szafadot, Kajszareját és még az évben betört az örmény Kilikiába.⁴⁹ A közelgő veszély érzetében I. Hetum király személyesen ment el Abagha ilkánhoz (1265—81) a várható mamlúk támadás kivédésére. Ezalatt viszont Bajbarsz villámgyorsan Kilikiában termett, leverte a torzsalkodó örmény urak csapatait és Hetum király Levon fiát fogságba hurcolta.⁵⁰

Majd 1267—68-ban tovább folytatta hódításait. Ellenállás nélkül hullottak ölébe az Amanusz hegységben levő lovagvárok. Utána Jaffát és Tripolit foglalta el, majd ismét felhatolt egész Antiochiáig. Így a keresztések kezében nem maradt egyetlen belföldi vár sem, csak néhány tengerparti erőd.⁵¹

Mindamellet Bajbarsz óvatos stratégia volt. Mikor híre érkezett, hogy Szt. Lajos második kereszties hadjáratára készül, és Edward angol herceg csatlakozik hozzá, Bajbarsz visszavonta csapatait; így menekült meg átmenetileg a templárius Tartusz,

a johannita al-Markab és 10 évi fegyverszünetet kötött Akkóval és Szidonnal. Szi. Lajos azonban végül is újabb vállalkozását 1269-ben a nem a mamlúkok, hanem Tunisz ellen irányította.

Edward herceg ugyan 1271 májusában tényleg partra szállt Akkóban,⁵² de az eredetileg Lajossal közösen tervezett szentföldi hadjárat helyett saját serege nem volt elegendő eredményes hadműveletre, így hiábavaló próbálkozása után visszatért Angliába. Abagha kán szinkrón hadművelete úgy hiúsult meg, hogy Abagha az északkéleti fronton volt elfoglalva, és így nem tudott vele koordinálva akcióba lépni.⁵³

T. i. Abagha kán a kaukázusi fronton sikerrel verte vissza ugyan az Arany-Horda támadását, de ez alig zárult le, mikor északkelet felől a másik testvérulusz, a Csagatájidák részéről tört rájuk a veszély, 1269–70-ben Barak kán támadott Horaszánra, úgyhogy Abaghának arra a hadszíntérre kellett sietnie. Sikerült is a támadót kiszorítania az országból, majd Barak ellen megtorló hadjáratot indított, hogy megelőzzön egy újabb betörést.⁵⁴

Ez egyben azt is jelentette, hogy Abaghának nem volt módja a szíriai hadszíntéren beleavatkozni Bajbarsz szultán hódító hadműveleteibe, sem kapcsolatot találnia Edward herceggel. Így csak Kappadokiában állomásozó 1 tümennyi csapatát tudta Szíriába küldeni, ez azonban csak egy portyázó vállalkozásra volt elegendő.

Katonai potenciájának másfelé való lekötöttségét ellensúlyozandó Abagha évek során át egymás után küldte követségeit a pápához (1273–74), a francia és az angol királyhoz (1276–77), hogy a mamlúkok elleni közös fellépésre bíztassa a nyugati uralkodókat. Ezek sok szíves ígérettel bocsátották vissza követeit, de hazai gondjaik miatt semmi tevőleges segítségét nem nyújtottak.⁵⁵

A Bajbarsz halálát (1277. júl. 1.) követő politikai bizonytalanság idejét Abagha a csagatájida zónában fennálló fenyegetettség miatt nem tudta kihasználni egy szíriai előretörésre. Viszont Bajbarsz kiskorú utódait félreállítva egy ugyanolyan veszélyes ellenfél, Kalavun került a szultáni trónra (1279–90).⁵⁶

Abagha Szíria elleni hadjáratát 1281-ben Hülegühöz hasonló útvonalon, ugyanolyan stratégiai elgondolások, tervek szerint vezette. Nem sejtette, hogy az időközben kihullott két árnyékszultán helyébe egy Bajbarsz formátumú erőszakos és ravasz ellenféllel kerül szembe. Kalavun oldalbiztosításképpen fegyverszünetet kötött a szomszédos johannitákkal és templáriusokkal.

Kezdetben Abagha maga vonult a sereg élén Hama, Homsz térségébe. Az örmény és grúz csapatok az egyik oldalon sikeresen visszazorították Kalavun oldalszárnyát. Egy ismételt csagatájida betörés kivédésére Abagha kénytelen volt Horaszánba felvonulni, de biztos siker tudatában Mengü Temür vezérre bízta seregének javarészét. A sereg azonban 1281-ben Homsz alatt a vezér sebesülése miatt megingott és elkezdte visszvonulását az Eufráteszen. Ezzel a csata a mamlúkok javára dőlt el. Ez a vereség azonban semmiképp nem jelentette a további hadjáratok feladását. Abagha elhatározta, hogy a következő évben maga áll a sereg élére, hadjáratának elindításában azonban 1282. április 1-én bekövetkezett halála meggátolta.⁵⁷

A következő ilkán, Argun (1284–1291) — az eddigi tapasztalatok alapján — szintén az európai keresztesekkel közös, ill. összehangolt hadjáratban látta a

mamlúkok elleni sikeres hadművelet zálogát, és ezért egymás után négy követséget küldött 1285—87-ben a pápához, majd 1289 és 1290-ben Szép Fülöp francia király és az 1271-ben még trónörökösként a Szentföldre hadjáratot vezető I. Edward királyhoz.⁵⁸

Argun ilkán mamlúk-ellenes akciójának megindítását ezúttal belső bajok, sógorának, Nauruznak, Horaszán teljhatalmú katonai kormányzójának lázadása gátolta, mely négy éven át parázslott (1289—94) éppen a csagatájidákkal határos zónában, 1289-ben pedig az Arany-Horda is támadásba lendült Derbendnél. Argun 1290—91-ben betegeskedése miatt nem tudott mozdulni, 1291-ben meg is halt.⁵⁹

Ilyen körülmények között nem is csoda, hogy Argun uralkodása idején, az 1280-as évek végén sorban estek el a keresztiesek utolsó mentsvárai: 1287-ben Latakijja, 1289-ben Tripoli, 1291-ben pedig Kalavun szultán fia a velencei és genovai pártok viszálykodását kihasználva a szentföldi kereskedelmet kezében tartó Akkót (Acre) foglalta el, majd az ezt követő néhány hónap alatt egymás után vette be a szentföldi tengerpart utolsó erődtámenyeit is: Szidont, Bejrutot és további négy várat. Ezzel végetért a Szentföldön a keresztiesek jelenléte.⁶⁰

Ennek ellenére nem indokolt René Grousset megállapítása, hogy 1291, azaz Akkó elesete után, már semmi szükség nem volt tatár hadjáratra a mamlúk uralom ellen, hiszen a Szentföld gyakorlatilag elveszett a keresztiesység számára. Ez a kijelentés a történeti folyamat ismeretében a történeti jövő szimpla visszavetítése.

A kortárs szemléletben nem szűnt meg a Szentföld újlagos felszabadításának eszméje. Ezt a gondolatot képviselte több kortárs gondolkodó, akik többféle verziót is kidolgoztak a Szentföld elvesztését kiváltó okok elemzésében, és ezzel megadták a követendő stratégia iránymutatását a Szentföld visszaszerzésére. Ezen eszme legkorábbi, legátgondoltabb tervének kidolgozója volt Haiton krónikás, egy 1307-ben kidolgozott elaborátum szerzője.⁶¹

De az európai nagyhatalmak sem hagytak fel egy-egy újabb keresztieshadjárat indításának elképzelésével, csak a nyugat-európai bel- és külpolitikai konstelláció akadályozta meg ezek megvalósítását. A perzsiai ilkánok is mindvégig képviselték az eszmét, akár az európai nagyhatalmakkal való együttműködésben, akár egyedül is, és a lehetőségekhez képest igyekeztek tevőlegesen fellépni ennek érdekében.

Mindenesetre az Argun ilkán halálát közvetlenül követő évek tatár belpolitikai élete egyáltalán nem kedvezett egy szíriai hadivállalkozás megindításának, mígnem 1295-ben Gazan kán személyében (1295—1304) egy katonai és belpolitikai tekintetben kiváló kaliberű ilkán került a perzsiai trónra, aki 1299-ben indított hadjáratot a mamlúkok ellen. Véleményünk szerint nem kardinális kérdés, hogy hadvezetése mennyiben felelt meg a Hülegü által annak idején felállított stratégiai tervnek, hiszen az úthálózat geopolitikai adottságai eleve meghatározták a kivitelezés részleteit. Gazan hetek alatt meghódította Aleppót, Homsz alatt leverte a mamlúk főereget (1299. dec.), 1300 januárjában pedig bevonult Damaszkuszba.⁶²

A győzelem után joggal hihetnők, hogy Szíria birtoka eldőlt a tatárok javára. De ezúttal ismét közbeszóltak a szomszédok: a csagatájidák kihasználva az ilkán távollétét rajtaütöttek az ilkánida uluszon. Duva turkesztáni kán fia Kutlug Hodzsa, aki Afganisztán Perzsiával határos tartományainak hűbérura volt, betört a déli perzsiai tartományokba, végigszánguldott Szisztánon, Kermánon és Farszon.

Gazan kánnak nem maradt más választása, minthogy szíriai hadjáratáról hazavonuljon. Ezekután pedig ugyanaz történt, mint Hülegü ilkán visszavonulása után, rögtön megjelentek a mamlúk seregek, és ismét birtokukba vették Szíriát.

Gazan azonban nem nyugodott bele Szíria elvesztésébe, és 1302-ben ismét hadat indított Kutilug-Sah vezérletével. E sereg azonban vereséget szenvedett nemcsak a mamlúk túlereje és egységeinek ügyes taktikája révén, hanem azáltal is, hogy a Damaszkusz alatt táborozó csapatokat a damaszkusziak a zsilipek megnyitásával vízzel árasztották el, úgyhogy a tatár seregnek csak egy töredéke tudott hazajutni.⁶³

Komoly tanulságokkal szolgál az ilkánok és a mamlúkok 50 éves vetélkedésének mérlege: a két kimagasló képességű ilkánida uralkodó, Hülegü ilkán 1260-ban, Gazan kán pedig 1300-ban győzelmet aratott a szíriai térségben, de mivel hadjáratukat nem tudták Egyiptom elfoglalásával, a teljes mamlúk főereg leverésével betetőzni, így szíriai hódításaik a tatár főereg távozása után ismét a mamlúkok kezébe került. A kisebb hadsereggel, az ilkánok személyes részvétele nélkül indított hadműveletek: Abagha idején 1281-ben, valamint Gazan fővezérének hadjárata 1303-ban, vereséget szenvedett.

Ilkánida csapatok ezenkívül még négyszer törtek be a szíriai hadszíntérre, de az 1—2 tümen erejű tatár vállalkozások inkább a környéket pusztító, zavaró kalandozások voltak, a területfoglalás aspirációja és reménye nélkül.

A történeti kézikönyvek a tatár-mamlúk háborúk leírásánál általában megelégszenek a hadviselés fegyvertényeinek pusztá leírásával, elmondják a két tatár győzelmet és a két vesztes csatát Szíriában, a csaták kimenetelét többnyire a számbeli túlsúlynak tulajdonítják, de a további okokat nem firtatják. A legnagyobb hangsúlyt általában az ajn-dzsalluti vereségre helyezik, mint a tatár-mamlúk viszony fordulópontjára, amellyel végleg eldőlt volna a katonai szupremácia kérdése.

Ilyen alapállásból indul el a kérdés újabban megjelent legrészletesebb, legalapabb vizsgálata is, J. M. Smith jr. nagyvolumenű tanulmánya: *'Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure ?* — mint ezt már címe is elárulja. E tanulmány ugyan a tatárok és mamlúkok mindegyik összeütközését górcső alá veszi, de az abból leszűrte következtetéseket csak mintegy az ajn-dzsalluti vereség magyarázataként taglalja. J. M. Smith jr. arra a megállapításra jut, hogy a tatár vereség — mármint az ajn-dzsalluti — oka Hülegü hibás, hiányos ('defective') stratégiája volt, és ezt a hibás stratégiát követték Hülegü utódai is.⁶⁴ Ennek az alapállásnak hibája az, hogy egy meggondolatlanul előretörő garnizonsereg vereségét egyenrangú haditényként kezeli a Hülegü által 1260-ban, ill. Gazan által viselt 1300. évi hadjárat, nem is szólva arról, hogy Szíriában mindkettő tatár győzelemmel végződött.

J. M. Smith jr. a vereség elemzése során nagy súlyt helyez a hadviselés emberi és dologi tényezőire: a mamlúk jobk kiképzettségére, a tatár eszközök inferioritására mind a nyilak, mind a lovak tekintetében, bár elismeri, hogy a mamlúk mindkettőből mennyiségi hátrányban voltak, de ezt minőségi fölényvel kompenzálták, és az ezen előnyből adódó taktikai lehetőség hozta meg a végső pozitív eredményt a mamlúkoknak.

A mamlúk nyilazási technikáról több kiváló kortárs kézikönyvével rendelkezünk. Smith beható elemzése a mamlúk nyilazási technikájáról⁶⁵ tételsze-

rűen igaz lehet, azonban ezt a tatár—mamlúk összeütközésekről szóló (és az általa is idézett) forrásokból nem lehet pontosan adatolni, és így a kettőt összehasonlítni.

De vegyünk szemügyre egy kimerítő csataleírással rendelkező ütközetet: a Gazan által 1299—1300-ban vívott hadjáratról részletes leírást ad Haiton, a szemtanú precíz részletezésével. Eszerint az ilkán okos taktikával vezette seregét a Homsz alatti térségben, s mikor látta, hogy a széles térségben szétszóródott tatár seregszárnyak nem tudják beérni idejében az ő derékhadát, parancsot adott, hogy katonái szálljanak le lovukról, és a lovak mögé feküdvé szórják nyilaikat az ellenségre. A mamlúkok elől haladó hadrendje a nyílzáportól sorra elhullott, és az őket követők mind keresztülbuktak az elesetteken... Az egyiptomi szultán serege a most már minden oldalról rája zúduló támadásnak nem tudott ellenállni, és megfutamodott.⁶⁶

Tehát a legkomplettebb csataleírás egyáltalában nem igazolja a tatár nyilazás alsóbbrendűségét. Adott esetben tatár oldalról éppen az a taktikai elv nyilvánult meg mind a nyilazás technikai megoldása, mind a lovak védelmi láncként való felhasználásában, mint amilyent Smith a mamlúkok technikai taktikai előnyének tulajdonított. Mindenesetre az egyébként tipikus taktika, a gyors egymásutánban az ellenfél ellen indított lovasroham gyors nyílzáporral, majd visszafordulással, sokkal jobban felhasználja a nyilazás gyakorlati, sőt lélektani felmorzsoló erejét, mint a lassú egyvonalban haladó precíz célzó technika, melyet Smith a mamlúkok erejének vindikál. A találati arány a gyors megismételt nyílzápor többet jelent, mind a célzás pontossága, hiszen egy rohamozó egységgel szemben a találat sohasem lehet elég biztos.

Mindenesetre sem az 1299—1300-as csata, sem Hülegü 1260. évi győzelme nem igazolja a mamlúk nyilazási fölány elvi tételét.

A tatár hadviselést vizsgáló újabb kutatók (Sinor, Meyvaert, J. M. Smith jr., P. Thorau) is döntő tényezőként elemzik a lovas nomád seregek vehiculumának, a lónak a szerepét, a tatár és a mamlúk lovak és terepviszonyok közti viszonyt. A tatár ló állandó legeltetésre szokott faj volt. Perzsiában akár a nyugati, akár a keleti térségben: Maraga, Tebriz környékén, az Arax folyó két partján elterülő steppéken, az Ala-dag lankáin, vagy a horaszáni védelmi övezet legelő területein föltáplált lovakkal tudtak a tatárok indulni. Ugyanakkor a szíriai térségben, vagy különösen Damaszkuszról délre, egyre kevesebb lehetőség nyílt a legeltetésre, így a lovak egy részét időnként vissza kellett vonni északabbi legelőterületre, míg a mamlúk lóállomány eleve sivatagi klímához, abraktakarmányhoz szokott lovakból állt.⁶⁵

A távolságból és a terepviszonyokból adódott egy másik döntő jelentőségű tényező, mégpedig, hogy emiatt a tatárok kénytelenek voltak létszám szerint fejenként 4-5 vezetéklovat magukkal vinni, abraktakarmányt és személyi ellátást szolgáló, élelmiszert szállító teherhordóként, valamint személyi váltólovakat. Ez a mennyiség rendkívüli megterhelést, nehezebb mozgási lehetőségeket tudott csak biztosítani. A csapatmozgás üteme döntő tényező a hadviselésben. A főszereg mozgása különösen idegen területen sokkal lassúbb folyamat. Mindenesetre az óriási málhával, hatalmas trénnel előreha-

ladó hadsereg lassú mozgásáról az ellenfél jóelőre és kimerítő értesüléseket szerezhethet.

És ami az emberi tényezőt illeti, vajjon milyen eredményeket képviseltek az ilkánidák hadműveletei az északi szárnyon az 1230—40-es években indított tatárjáráshoz képest? A tatár hadviselésben azok a stratégiai elvek, és taktikai lépések, melyeket a tatárok orosz földön, Lengyel- és Magyarországon vívott harcaikban követtek — a nomád lovascsapatok villámgyors támadása, a bekerítés, a cselvetés, a nyilak mesteri kezelése — lényegében azonosak voltak mindenfelé a tatár hadjáratokban, ezek segítségével sorban aratták győzelmeiket. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy a feudális Európában a tatárok csak egy-egy orosz fejedelemséggel külön kerültek szembe és Lengyel- és Magyarország esetében egy nomád taktikától elszokott többnyire nehéz lovassággal, illetve nehézkesen mozgó, feudális tagoltságú hadvezetéssel találkoztak. Viszont a szíriai térségben egy a tatárokéhoz hasonló felkészültségű, nagylétszámú, állandó hadkészültségben tartott hadsereggel ütköztek meg.

Ennek számos személyi és dologi összetevője volt. A mamlúk állam felépítése és lakossága tekintetében lényegesen eltért az ilkánida kánságtól. 1250-től kezdve a Szaladin hadseregéből öröklött, turkomán (oguz-kipszak) eredetű katonai kaszt uralkodott, melyet azután 1261-től, a Latin Császárság megdöntése után, fokozatosan utánpótláltak az Arany-Hordából átszállított kipszak—török, vagy circassisai eredetű mamlúkokkal ('vásárolt rabszolgákkal'). Az egyiptomi haderő ezen utánpótlásáról 1261-ben külön szerződésben állapodott meg a mamlúk szultán Berke kánnal. A szigorú fegyelem alatt álló, állandó gyakorlatozással fejlesztett és egybekovácsolt katonai blokk szoros kaszárnyaélethez volt szokva. Ezzel szemben a tatár haderő javarésze békeidőben lényegében törzsi megoszlásban legeltetett a perzsiai ulusz füves steppéin; tehát nemzeti parancsnokaik alatt önállóbbak voltak, viszont lazább egységet képeztek, ezáltal szervezettségük a mamlúkokénál kevésbé volt ütőképes.

Véleményünk szerint a legfőbb szerepet a tatár sikerek elmaradásában az ilkánida kánság geopolitikai helyzete játszotta, mégpedig két eminens szempontból: egyrészt az ellenséges északi-testvéri szomszédság miatt, másrészt a hadműveleti felvonulás távolságából kifolyólag. És éppen e két fő tényezőt nem veszi eléggé figyelembe a térség történetírása a tatár—mamlúk vetélkedés kimenetelének megokolásánál.

A perzsiai tatár kánságot fennállása egész tartama alatt mind északnyugatról, az Arany-Horda részéről, mind északkeletről, a Csagatáj-ulusz részéről állandó veszély fenyegette. Ahányszor a perzsiai tatárok Szíria ellen támadásba indultak, mindannyiszor megjelent az alkalmat kihasználó unokatestvér, hol a Kaukázuson keresztül, hol Horaszán felől, és a fenyegető veszély visszatérésre kényszerítette a Szíriában győzelmet aratott ilkánokat.

Ugyanakkor a mamlúk birodalom teljesen háborítatlan helyzetben volt, sem az északnyugati tengerpartról, sem délről nem volt támadással fenyegető szomszéd. Így a perzsiai tatárok Szíriából való elvonulásakor teljesen zavartalanul hatolhattak be a mamlúkok, és vehették birtokukba a hajdani ajjúbida emírségeket, sőt alkalmanként — mikor az ilkánokat másirányú lekötöttségük távoltartotta —

fölhatolhattak egészen Kappadokiáig, és a 13. század második felétől szinte évtizedenként végigpusztították a kilikiai Kis-Örményországot bosszúképpen, hogy az örmények részt vettek a tatárok oldalán szíriai harcokban.⁶⁸

Különösen fontos tényezőként veendő tekintetbe, hogy a tatár seregek csak két esetben tudták hatalmukba keríteni Szíriát, és azt is csak néhány hónapra, mivel az északnyugatról, vagy északkeletről — vagy mindkét oldalról egyszerre — ellenük indított támadás miatt elvonulni kényszerültek. Ilyen körülmények között teljesen érthető, hogy újabb előrehatolásukkor semmikép sem számíthattak a szíriai helyi lakosság támogatására, akik velük mint a mamlúk főhatalom elleni támadókkal fordultak szembe.

Hogy a telephelytől a hadszíntérig terjedő távolság milyen főbenjáró tényező volt, arra sokatmondó bizonyíték a pusztá számadatok összehasonlítása. Míg a tatár hadaknak Tebriztől Aleppóig, a szíriai hadszíntér első fő állomásáig való eljutása 1000—1200 km-t jelentett, Damaszkuszig pedig 1500 km-t, addig a mamlúk sereg számára a megteendő távolság Kairótól Damaszkuszig mindössze 650 km-t tett ki.

A telephely és a hadszíntér között a tatár sereg részéről megteendő távolság kétéhszeres eltérése a mamlúkokhoz képest nemcsak lineáris értékekben veendő számításba, hanem a hátrányt a tatárok rovására megsokszorozta, hatványozta az a körülmény, hogy a tatároknak ennek megfelelően sokszorosan több ellátmányt kellett cipelniük, és így a málhásállatok száma is összehasonlíthatatlanul többszöröse volt a mamlúkokénál.

Mindezek ellenére is a tatárok későbbi offenzíva kísérletei fenntartották az európai nagyhatalmokban, ill. néhány optimista tervezőben annak reményét, hogy a Szentföld nincs elveszve a keresztetek, a keresztények számára, és ezért jónéhány clericus komoly elaborátumokat dolgozott ki a pápa és főleg a francia király számára a Szentföldre irányuló újabb hadjárat megindítására, alaposan ecsetelvén a mamlúk birodalom gyengéit. Az egyik legkorábbi alapos tervezet Haitonnak, Korikusz grófjának, II. Hetum örmény király unokaöccsének, 1307-ben Poitiersben a pápának átnyújtott elaborátuma: *De historia Tartarorum*, ill. annak IV. könyve.⁶⁹

Hogy ezen átgondolt helyzet tanulmány és az újabb kereszties hadjáratra buzdító többi hasonló tervezet katonai kivitelezése miért nem valósulhatott meg, ennek oka nemcsak Abu-Szaid ilkán 1335-ben bekövetkezett halálával a Közel-Keleten megváltozott erőviszonyokban keresendő, hanem más világméretű eseményekben, folyamatokban: a nyugati nagyhatalmak vetélkedésében, a francia—angol százéves háború kitörésében, az 1330-as években a Mediterráneumot és Európát végigpusztító pestisjárványban.

Mindenesetre a mamlúk hatalom sem bizonyult örökéletűnek, az oszmán birodalom expanziójának legeredményesebb szultánja, I. Szelim (Javus) 1517-ben véget vetett a mamlúkok közelkeleti szupremenciójának, bekebelezte az egész mamlúk birodalmat. A 14. századtól kezdve az ún. késői kereszties hadjáratok tervei már a Balkánon egyre nagyobb teret nyerő oszmán hatalom ellen irányultak.⁷⁰

JEGYZETEK

- 1 Kirakos/fr. 114, skk, 139—41; Kirakos/or. 152, skk, 176—178; Haiton, 163—65/296—97.
- 2 Rašid/or. III, 24; Rašid/ang. 246.
- 3 Kirakos/fr. 183—86. Kirakos/or. 228—31; Akanci, 298—303; Haiton, 168—70/300—301; Smbat, 101—2; Meyvaert, 255—56; Grousset: *Croisades*, III, 567—73; Grousset: *Empire*, 351—56; Boyle: *CHP*, V, 342—49.
- 4 Kirakos/fr. 189—190, Kirakos/or. 230—31; Vardan/13; Smbat, 104—6; Akanci, 333, skk.; Grousset: *Croisades*, III, 576—91; Runciman, III, 305—11.
- 5 Rašid/or. 50; Boyle: *CHP*, V, 351.
- 6 Rašid/or. 50; Rašid/ang. 255.
- 7 Rašid/or. 51—52.
- 8 Rašid/or. 52; Grousset: *Croisades*, III, 600; Grousset: *Empire*, 304; Boyle: *CHP*, V, 350;
- 9 Akanci, 348—49; *RHC*, *Doc. Arn.* II: *Chiprois*, 756; Boyle: *CHP*, V, 351.
- 10 Rašid/or, III, 52—53; Rašid/ang. 305; Vardan/or. 14; Haiton, 173—74/304—5; másként: Smbat, 106—7. Grousset: *Croisades*, III, 603—4; Grousset, *Empire*, 364—65; Boyle, *CHP*, V, 351—52; Spuler, *Iran*, 57; Runciman, III, 312—13; Morgan, 155—57; Smith: *HJAS* 44, 307, skk; Thorau, 'Ayn Jalut, 236—41.
- 11 Kirakos/fr. 189 [tévesen: 2000]; helyesen E. Dulaurier ford. *Journal As.* 11 (1858), 498. Kirakos/or. 230; Haiton, 173/303; Grousset: *Empire*, 364; Boyle, *CHP*, V, 351; Smith: *HJAS* 44, 309—10; Thorau, 236—37.
- 12 Smith: *HJAS*, 44, 313.
- 13 Thorau: 'Ayn Jalut, 237.
- 14 Thorau: *Baibars*, 94.
- 15 Grousset: *Croisades*, III, 600; Grousset: *Empire*, 364; Boyle: *CHP*, V, 351.
- 16 Rašid/or. III, 53; Abul-Faraj, 489, sk.; Spuler, *Iran*, 57; Thorau, *Baibars*, 96.
- 17 Qirtay, *Tarix*, in: Levi della Vida, *L'invasione dei Tatarì in Siria nel 1260 nei ricordi di un testimone oculare: Orientalia* IV. (Roma 1935), 365—66, apud: Thorau: 'Ayn Jalut, 238—39; Thorau: *Baibars*, 97.
- 18 Grousset: *Empire*, 361; Boyle, *CHP*, V, 361; Morgan, 156; etc.
- 19 „defective“: Smith: *HJAS* 44, 328, 330.
- 20 Rašid/ang. 230.
- 21 Marco Polo, 110—12; 2. kiad. 184—87; Plano Carpini, 75; Morgan, 103—7.
- 22 Rašid/ang. 230; Grousset: *Empire*, 285; Boyle, *CHP*, V, 351.
- 23 Rašid/ang, 17. 163, 202; Spuler, *Iran*, 373, 383—89.
- 24 Rašid/or. III, 50; Rašid/ang. 230, 251; Spuler, *Iran*, 61—63; Smith: *HJAS* 44, 328.
- 25 Rašid/ang. 252.
- 26 Grousset: *Empire*, 363—66; Boyle: *CHP*, V, 351; Ruciman, III, 309—13; Smith: *HJAS* 44, 307.
- 27 Rašid/ang. 252—60.
- 28 Kirakos/fr. 192, Kirakos/or. 237; Haiton, 172; Rasid/or. 50.
- 29 Rašid/ang. 255, 261—2.
- 30 Rašid/or. III, 59; Smith: *HJAS* 44, 328, 330—31.
- 31 Grousset: *Croisades*, III, 612; Grousset: *Empire*, 397; Spuler, 63; Morgan, 157.
- 32 Akanci, 332—3; Grousset: *Empire*, 354—56; Boyle: *CHP*, V, 352; Morgan, 144.
- 33 Juvaini, II, 608; Rašid/ang. 123; Rašid/or. III, 54, 59—60; Kirakos/fr. 192, Kirakos/or. 236; Akanci, 338—41; Grousset: *Empire*, 398; Boyle: *CHP*, V, 353.
- 34 Rašid/or. III, 58—60, 68; Kirakos/fr. 193; Kirakos/or. 238; Vardan/or. 27; Grousset. *Empire*, 366; Boyle, *CHP*, V, 353—54.
- 35 Rašid/ang. 307—8; Morgan, 144, etc.
- 36 Rašid/or. III, 23—24; Rašid/ang. 255—56; Spuler, *Iran*, 53; Mikaeljan, 317.
- 37 Juvaini, II, 514—21; Rašid/ang. 231.
- 38 Kirakos/fr. 129—31, 156—58, 176—81; Kirakos/or. 167—69, 194—96, 222—26; Akanci, 324—27; Smbat, 98; Smbat levele, 90; Mikaeljan, 314—17.
- 39 Juvaini, I, 42; Rašid/or. III, 23; Spuler: *Iran*, 53; Boyle: *CHP* V, 352; Morgan, 144.

- 40 Sőt az ellenkezőjét „did not offer himself as candidate”: Grousset: *Empire*, 363; Rašid/or. III, 50.
- 41 Haiton, 172/303.
- 42 Zarnke, Fr.: *Der Priester Johannes*, in: *Abh. kgl. Sächs. Ges. Wiss. phil.-hist. Klasse*, VII. köt. No. 8. Leipzig, 1879, I, II, III. fejt. — VIII. köt. No. 1. 1896, IV, V, VI. fejt. Yule-Cordier, 2. köt., 231—37; Rubruck/Dawson, 122—23.
- 43 Haiton, 169—70/304; Akanci, 340—41.
- 44 Haiton, 170/304; Akanci, 344—45; Vardan/or. 13; Grousset. *Empire*, 361.
- 45 Meyvaert, 257—58, 70—93. sor; vö. Ligeti 124, 135.
- 46 Haiton, 174/304—5; Grousset: *Croisades*, III, 594; Grousset: *Empire*, 363—64.
- 47 Jackson, P.: *The crisis of the Holy Land in 1260: English Hist. Review* 95 (1980), 481—513; Richard, J.: *The Mongols and the Franks: Journal of Asian History* 3 (1969), 51—52; Morgan, 155.
- 48 Bezzola. G. A.: *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220—1270)*. Bern—München, 1974.
- 49 Grousset: *Croisades*, 601—7.
- 50 Akanci, 356—73; *Crusades* (Setton) II, 653—54; Runciman, II, 322.
- 51 Grousset: *Croisades*, III. 621—31, 638—41.
- 52 Ibid. 658.
- 53 *Crusades* (Setton) II, 582, III, 531.
- 54 Rašid/or. 69—88; Grousset: *Empire*, 369; Boyle: *CHP* V, 357—60.
- 55 Grousset: *Croisades*, III, 692—3; Richard, J.: *The Mongols and the Franks: JAH* 3 (1969), 52.
- 56 Rašid/or. 88, 92—96; Haiton 180/309; Grousset: *Croisades*, III, 694; Runciman, III, 347; Spuler: *Iran*, 74.
- 57 Rašid/or. 96—7; Haiton 182—3/310—11; *Chiprois* 785; Grousset: *Croisades*, III, 694; 699—700; Grousset: *Empire* 371; Boyle: *CHP*, V, 363; Spuler; *Iran*, 75.
- 58 *Crusades* (Setton), III, 531—34.
- 59 Rašid/or. III, 119—25.
- 60 Grousset: *Croisades*, III, 734-skk, 752—63. Runciman, III, 412—423.
- 61 Haiton: *RHC, Doc. Arm.* II; Schütz—Sinor—Mickel: *Haiton, the Chronicler*. Indiana University (kiadás alatt).
- 62 Rašid/or. III, 182—86; Haiton, 194—99, 317—21.
- 63 Rašid/or. III, 195—96; Haiton 199—203/321—24; Grousset: *Empire*, 382—83; Boyle: *CHP*, V, 393; Spuler, *Iran*, 102.
- 64 Smith: *HJAS* 44, 328—31, 52. j.
- 65 Ibid. 314—26.
- 66 Haiton, 191—93/316—18.
- 67 Sinor, D.: *Horse and Pasture in Inner Asian History*. In: *Oriens Extremus*, 19 (1972); Smith: *HJAS* 44, 331—40, 345; Meyvaert, 258, 95—96. sor; Morgan, 156.
- 68 S. Der-Nersessian: *The Kingdom of Cilician Armenia*. In: *Crusades* (Setton), II, 654. sk.; Mikaeljan, G. G.: *Istorija kilikijjskogo gosudarstva*. Erevan, 1952, 334, skk, 366, skk., 408, skk.
- 69 L. 61. j.
- 70 Atiya, A. S.: *The Crusade in the Later Middle Ages*. London 1938, 379—397, 435—462, 463—479.

BIBLIOGRÁFIA, RÖVIDÍTÉSEK

- Akanci—Grigor of Akanc: *History of the Nation of the Archers (the Mongols): HJAS* 12, 1949.
- Atiya, A. S.: *The Crusade in the Later Middle Ages*. London, 1938.
- Boyle, J. A.: *The Cambridge History of Iran*. 5. köt. *The Saljuq and Mongol Periods*. Cambridge, 1968.
- CHP* — *The Cambridge History of Iran* — I. Boyle.
- Chiprois* — I. *RHC*
- Crusades* (Setton) — *A History of the Crusades*. Kiadta: K. M. Setton. The University of Wisconsin Press. Vol. II, vol. III.
- Der-Nersessian, S.: *The Kingdom of Cilician Armenia*. In: *Crusades*, II. köt. XVIII. fejt.
- Grousset, R.: *Histoire des Croisades* ...III. köt. Paris, 1936.

- Grousset, R.: *The Empire of the Steppes. A History of Central Asia*. New Brunswick, N. J., 1970.
- Haiton—Hayton: *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient. Historia Tartarorum*. In: *RHC II*.
- Hayton—Schütz, E., Sinor, D., Mickel, E.: *Haython, the Chronicler*. Indiana University (kiadás alatt).
- Hitti, Ph., K.: *History of the Arabs*. New York, 1977, 10. kiad.
- HJAS* — *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 12. köt.: Akanci — 44. köt. Smith.
- Jackson, P.: The crisis in the Holy Land in 1260: *English Hist. Review* 95, 1981, 481—513.
- Juvaini — *The History of the World-Conqueror*. Transl. by J. A. Boyle. I—II. köt. Manchester University Press 1958.
- Kirakos — *Deux historiens arméniens, Kirakos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie...* St.-Pétersbourg, 1871.
- Kirakos — Kirakos Gandzakeci: *Istorija Armenii*. Ford. L. A. Hanlarjan, Moskva, 1976 (*Pamjatniki Pis'mennosti Vostoka LIII.*)
- Ligeti Lajos: Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás: *MTA I. Oszt. Közl.* 32, 1981.
- Marco Polo utazásai. Ford. Vajda Endre. BP., 1. kiad. 1950, 2. kiad. Gondolat, 1984.
- Meyvaert, Paul: An unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France: *Viator* XI, 1980.
- Mikaeljan, G. G.: *Istorija kilikijского armjanskogo gosudarstva*. Erevan, 1952.
- Morgan, David: *The Mongols*. New York, 1987.
- Pálffy Ilona: *A tatárok és a XIII. századi Európa*. Bp., 1928.
- Plano Carpini — *Napkelet felfedezése*. Közreadja Györfly György. Bp., 1965. (Új kiadás, 1986.)
- Runciman, St.: *A History of the Crusades*. III. köt. New York, 1967.
- Rašid/ang. — *Rashid al-Din, The Successors of Gengis Khan*. Ford. J. A. Boyle. Columbia Univ. Press, 1971.
- Rašid/or. — *Rašid-ad-din, Sbornik Letopisej*. III. köt. Moskva—Leningrád, 1946.
- RHC* — *Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens*. Paris II. köt., 1906. — I. Haiton — VI. fejt. *Les Gestes des Chiprois*. 651—872.
- Schütz—Sinor—Mickel: *Haython, the Chronicler*. Indiana University (kiadás alatt).
- Sinor, D.: Horse and Pasture in Inner Asian History: *Oriens Extremus* 19, 1972.
- Smbat levele — *Assises d'Antioch*. Kiadta Gh. Alichan, Velence, 1876. Appendice.
- Smbat — *La Chronique attribuée au connétable Smbat*. Kiadta G. Dédéyan, Paris, 1980.
- Smith, J. M.: 'Ayn Jalut: Mamluk Success or Mongol Failure?': *HJAS* 44, 1984, 307—345.
- Spuler, B.: *Die Mongolen in Iran*. Berlin, 1955.
- Thorau, P.: The Battle of 'Ayn Jalut: A re-examination. In: *Crusade and Settlement*. Kiadta: P. W. Edbury, Cardiff, 1985, 236—41.
- Thorau Peter: *Sultan Baibars I. von Ägypten. (Ein Beitrag zur Geschichte des Vorderen Orients im 13. Jahrhundert.)* Beihefte zum Tübingener Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, No. 63. Dr. Ludwig Reichert, Wiesbaden, 1987.
- Reichard/or. — *Istorija mongolov po armjanskim istočnikam*. 1. füz. Ford. K. P. Patkanov, S-Peterburg, 1873.
- Yule, H.—Cordier, H.: *Cathay and the Way Thither*. I—IV. Hakluyt Society, London, 1913—16.

Fehér Géza

„Tüğ-i Hümayûn”, az oszmán szultáni hatalmi jelvény

A lófarkjelvény, a tug (*tüğ*) eredetéről, fejlődéséről, változatairól, rangjelző jelenségről ismert korábbi megállapítások az iszlám, közelebbről az oszmán-török fegyvertörténet kutatásában nem tekinthetők egységesnek és egyértelműnek. A kimunkálatlan kutatási terület korábbi eredményeit már csak azért is óvatos kritikával kell kezelnünk, mert a lófarkzászlót kísérő más hadijelvények területén is sok a bizonytalanság.¹

Az egymásnak ellentmondó adatok kiegészítésre, sőt korrekcióra szorulnak. A tisztázatlan kérdések, ellentmondások vizsgálatára és feloldására joggal tarthat számot az iszlám és oszmán kultúrtörténet. Az ismert írott források és néhány értékes 16. századi rézmetszet mellett, több magyar történeti tárgyú krónikaillusztráció, színpompás oszmán miniatúra is eredményesen vonható be a kutatásba.

A lófarkjelvényről szólva ez alkalommal csupán a leglényegesebb kérdésekre szorítkozhatunk.

Ezt az ősrégi, bátran legjellegzetesebbnek tekinthető hatalmi jelvényt — mint tudjuk — a kínaiak és törökök kezdetben egy hosszúszörű tehén, jak farkából, majd — az iszlám felvételével — a törökök ló farkából készítették.

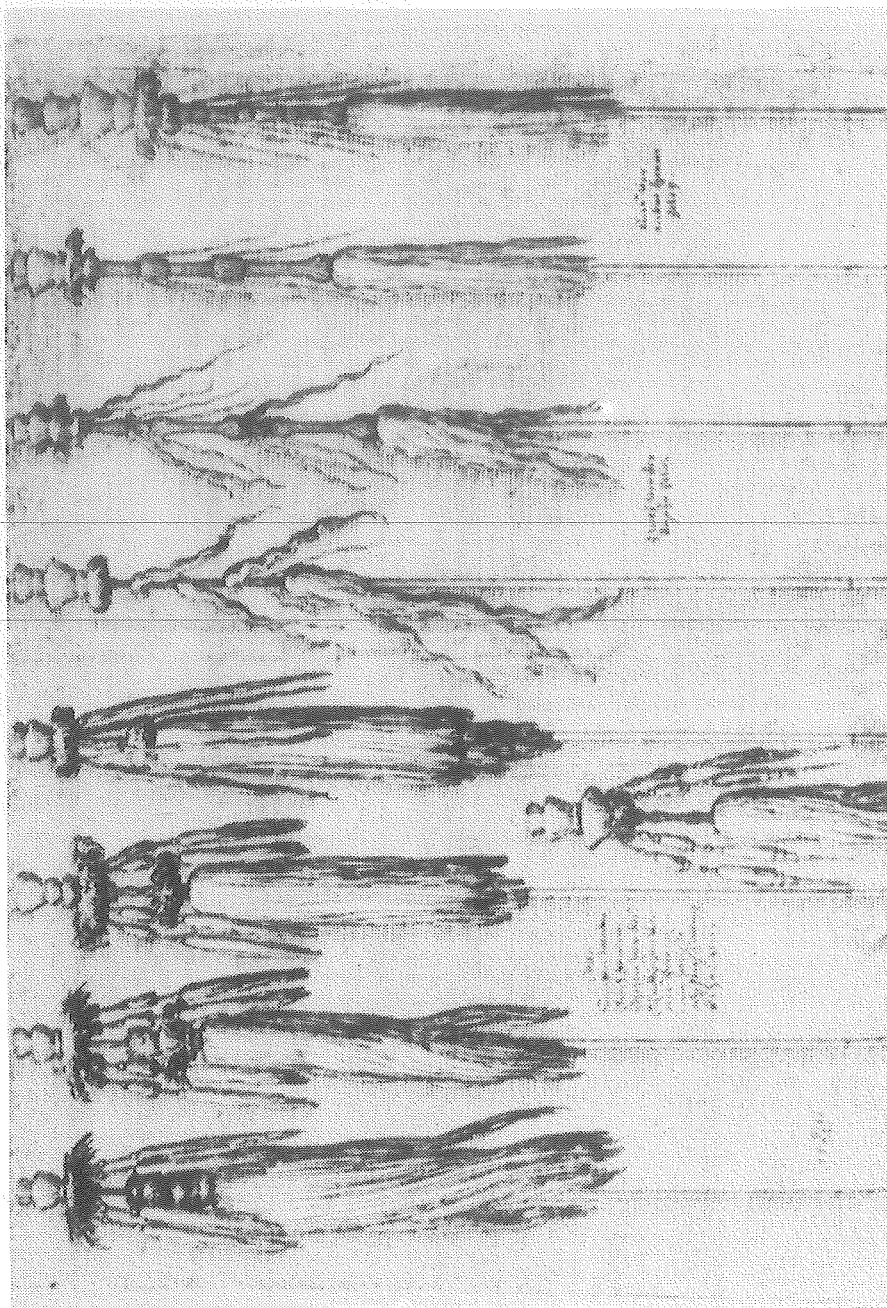
A Sine-uszu-i 8. századi ujjur rovásírástól származó sziklafeliraton *üç tuğluk Türk budun*, „három tugos török nép” részlet olvasható.² A tug a bolgár-törököknél 686-ban jelenik meg, 866-ban pedig már forrásadat is szól a jelvény használatáról. A 9. században a *tokuz tuğluk* kánnak ez a jelzője 9 tartományát, a 9 tugja egyben 9 törzset is jelölte.

A tug később az oszmánoknál is uralkodói, vezéri, pasai, bátran katonainak tekinthető hadi hatalmi jelvény volt. Száma a méltóság, tisztség viselője fontossága, rangja szerint változott.

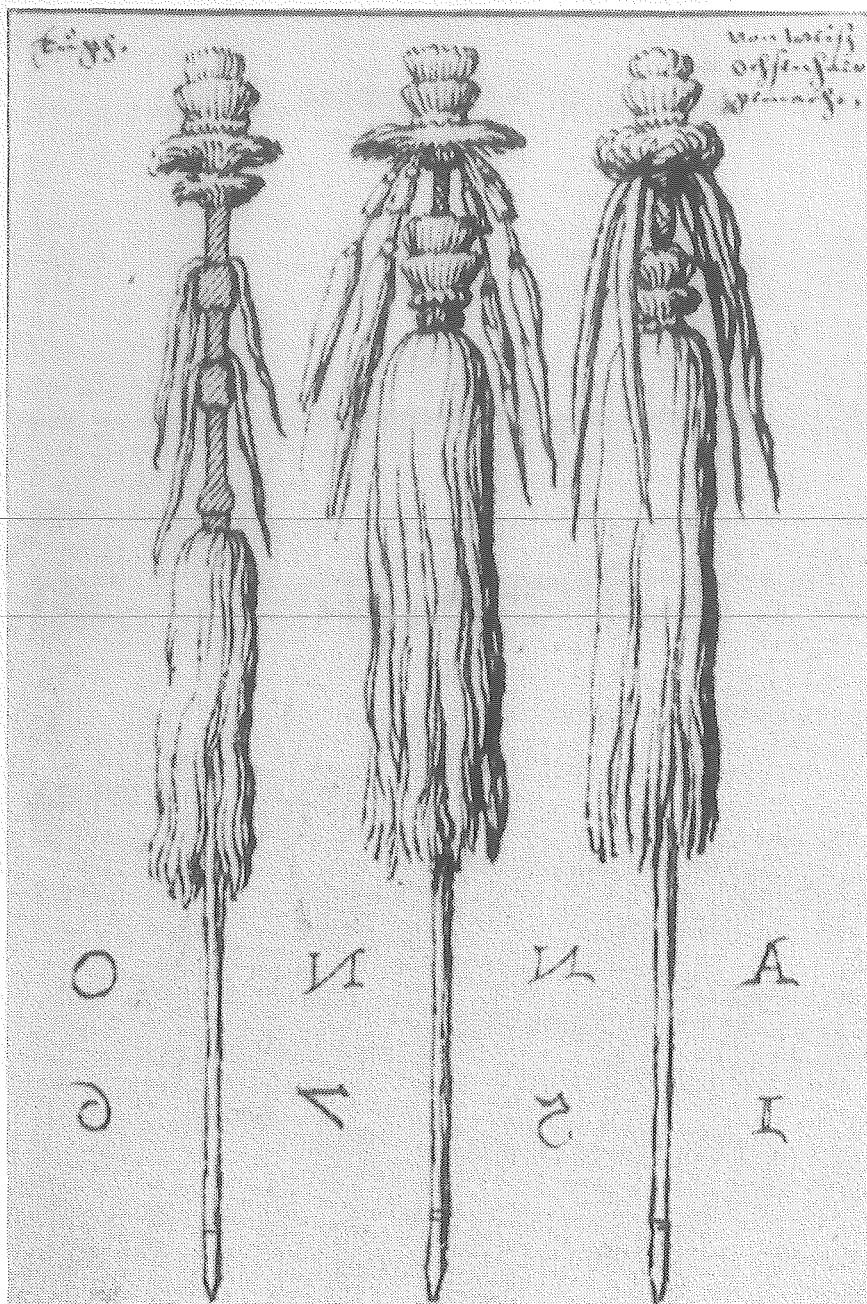
Míndez világosnak, egyszerűnek tűnik, mégis ennek a hatalmi jelvénynek rangonkinti elosztásában bizonytalanság mutatkozik. Közelebbi okát gyaníthatóan elsősorban az említett „három tugos nép” és „kilenc tugos kán” megjelölésekben kell keresnünk.

Hosszú évszázadokkal később, a 16. században oszmán krónika magyar fordításában *hét szultáni tug* jelenik meg.³ — A különböző méltóságok tugjainak a száma a történelmi irodalomban sem egységes. *Thúry József*⁴ és *Fekete Lajos*⁵ szerint a 16—17. században a szandzsákbejt 1, a bejlerbejt 2, vezéri rangra emelkedését követően 3, a nagyvezért 5. végül a szultánt 7 tug illette meg. *H. A. R. Gibb* és *H. Bowen* a szultán tugjainak számát kilencben, a nagyvezérét ötben, a bejlerbejt és a janicsáragákét pedig háromban jelölte meg.⁶ *E. Petrasch* a szultánnak 9, a nagyvezérnek 5, a janicsáragának és a helytartóknak 3 lófarkjelvényt tulajdonít.⁷

A jobb megértés kedvéért szólnunk kell itt másfajta szultáni hatalmi jelvényekről is. Ezek élén kétségtelenül a *Sancak-i şerif*, a szent zászló áll. Valamennyi oszmán

1a ábra. Melchior Lorichs rézmetszete 1556-ból

1b ábra. Melchior Lorichs rézmetszete 1576-ból

uralkodót csak egy díszes példány illette meg ebből. E fenséges, ősrégi jelvény mellett a *Liva-i Saadet*, vagy *Saltanat Sancağı* elnevezésű szultáni zászlók száma eredetileg négy volt csupán. Írott források szerint 1529. márciusában azonban Nagy Szulejmán Ibrahim pasát nagyvezéri méltóságra emelvén, az említett jelvények számát is hétre emelte.⁸

Az utóbbi adat kapcsán kell arra kitérnünk, hogy a nagyobb hadjáratokat többnyire maga a szultán vezette. Ide gyakran udvari történetírója is elkísérte. Feladata, sőt kötelessége az uralkodó hatalmának, bátorságának, dicső haditetteinek, páratlan hódításainak megörökítése volt. A keleti mesevilág színes képeivel átszótt tudósításokat általában a török győzelmek túlzó dicsérete jellemzi. A 16. századi török történetírók színes elbeszéléseiben tehát az oszmán terjeszkedés dicsőséges szakasza elevenedik meg. Ezen források vizsgálatának, értékelésének a magyar történelemkutatásban mégis figyelemre méltó a szerepe. Az oszmán festészet fénykorát tükröző színpompás miniatúrák, gyakran a szemtanú miniatör alkotásai, a leírásokat szemléletesen egészítik ki, az eseményeket közelebb hozzák. Így tehát a krónika szövegéhez hasonló értékű forrásnak tekinthetők.

A mohácsi csata három miniatúráján, amelyen négy szultáni zászló ábrázolása lett volna hiteles és korhű, sajnálatos módon ez nem valósult meg.

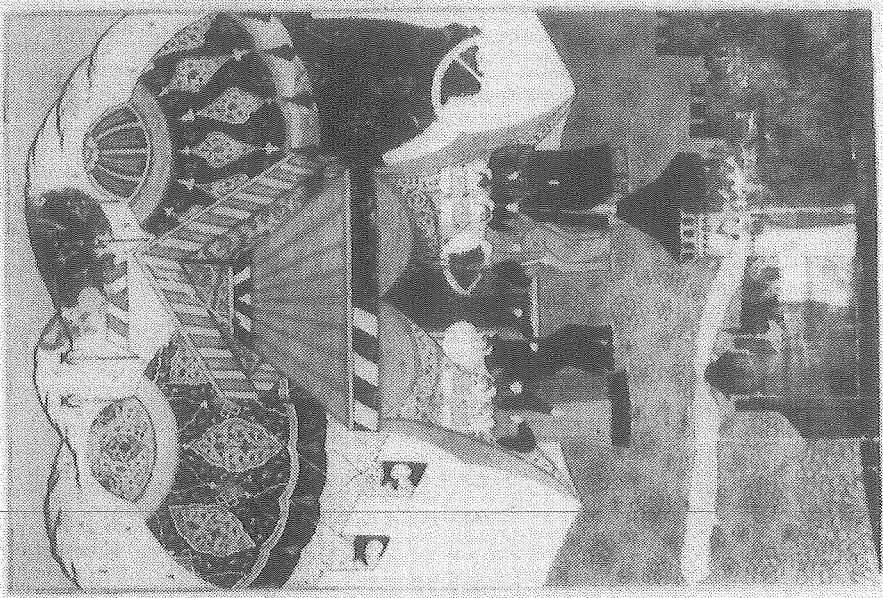
Celalzade Mustafa krónikája 1557-ben keletkezett. Eredetije elveszett, másolata 1575-ben készült. Az itt lemásolt miniatúrán⁹ megjelenő hét szultáni zászló 1529 utáni állapotot tükröz. Az eredeti kötet mohácsi csata-ábrázolásán minden bizonnyal ezen zászlók száma négy volt. — Arifi krónikájának kétoldalas illusztrációján,¹⁰ amelytől 1558-ban esetleg hiteles állapotot várhattunk volna, zászlókat egyáltalában nem örökítettek meg. — Seyyid Lokman 1588. évi krónikájában¹¹ szintén tévesen hét szultáni zászló szerepel. A miniatöröknek azonban nem vethetjük a szemükre, hogy a jelentős hadieseménynek nem lehettek szemtanúi. A csata után 32, 49, sőt 62 évvel ők már csak az 1529 utáni helyzetre emlékezhettek. Valamennyi miniatör ugyanis hosszú idő óta már mindenütt hét szultáni zászlót örökített meg. A fentiekből világos, hogy a miniatúrák készítési ideje jelentékenyen befolyásolhatja a részletek korhűségét, hitelességét.

A hét szultáni zászlónak az esemény idejétől független — nem mindig hiteles — megörökítése komolyan kihathatott a szultánt állítólagosan megillető hét lófarkjelvény elméletére is.

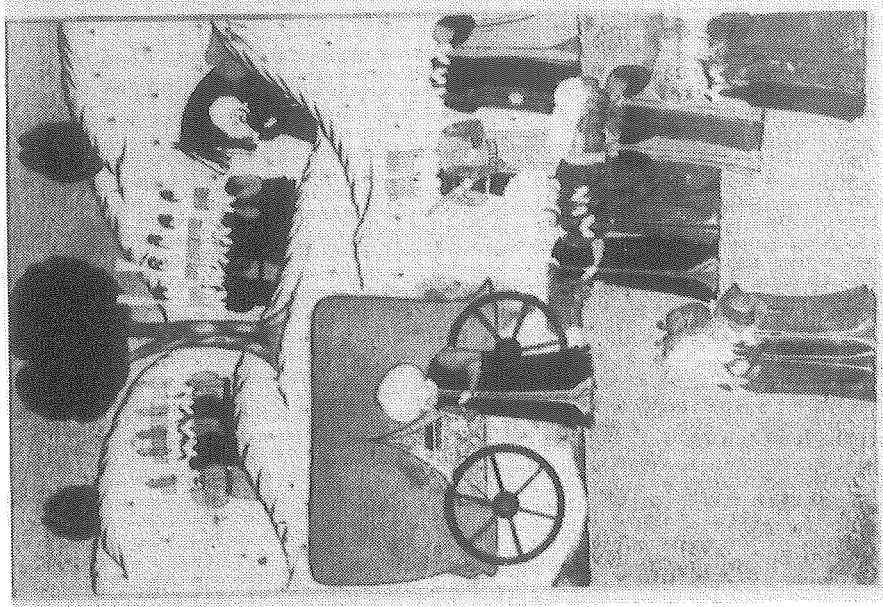
Mindenesetre fontos megfigyelnünk, hogy a hét és esetleg ettől eltérő számú szultáni zászló mellett a 16. századi oszmán krónika-illusztrációkon mindenkor következetesen négy lófarkjelvény-pózna jelenik meg.

A lófarkjelvények további ismertetése előtt meg kell állapítanunk, hogy minden más tárgyi anyaghoz hasonlóan, a fegyvereknek, hatalmi jelvényeknek is maguk a rájuk maradt emlékek a leghitelesebb forrásai.

A könnyen romló, korhadó, pusztuló tárgyi anyag, s így a tug is elenyésző számban maradt ránk. Ezen példányok alapján nem tudjuk a vizsgált emlékcsoport különféle hajdani változatát egymással összehasonlítani, és így tipológiai sorrendet sem állíthatunk fel. Különböző gyűjtemények nagyon szerény anyagából sem sikerül a tugok különböző válfajait egymástól elkülöníteni. Nem

3. ábra. II. Szeilm atyja holttestét fogadja Nándorfehérvár alatt, 1566.
Minitúra, 1568

tudjuk, hogy a múzeumban őrzött tugok melyik méltóság birtokában voltak, kinek a rangját jelölték. — A legtöbb tug hiányos, gyakori köztük a későbbi tákolmány, amelynek hiányzó vagy pótoltt részleteit nem tudjuk rekonstruálni. A tárgyi emlékek mellé tehát a feltalálható frotté és ábrázolásos forrást is segítségül kell hívnunk. Ezeknek a forrásoknak az együttes értékelése kecsegtethet csak sikerrel bennünket.

Melchior Lorichs kitűnő flensburgi rézmetsző két ízben töltött huzamos időt Törökországban. Először 1553-ban érkezett ide Verancsics Antal egri püspök és a dunai flotta parancsnoka, Zay Ferenc kíséretében. Verancsics, későbbi esztergomi érsek, ez alkalommal Nagy Szulejmán udvarában követségben járt. Lorichsnek köszönhető 1559-ből Nagy Szulejmán (1520—1566) legélethűbb és legszínvonalasabb rézmetszésű portréja. A nagy művész ugyanekkor számos török várost és viseletet is megörökített.¹²

Egy 1556-ban készült rézmetszetén kilenc¹³ (*1a ábra*), egy másik, 1576-os készítésűn pedig három tugot mutat be¹⁴ (*1b ábra*).

Az 1556-os rézmetszet első négy — ökörfark — tugjánál Lorichs azt a megjegyzést írta, hogy a szultáni sátor előtt álltak hasonlók. Másik feljegyzése szerint a pasa sátra előtt két, valamely más méltóságé előtt viszont csak egy tug állt. — A kitűnő rézmetsző tugjai csúcsában kakastaréj-szerű kiképzés ül. Tipológiai szempontból érdekesek ezek az ábrázolások, azonban nem értékelhetők abban a vonatkozásban, vajon milyen rendű-rangú személy, milyen méltóság hatalmi jelvényei voltak egykor? Nem dönthető el továbbá az sem, hogy ezek a hatalmi jelvények hol állhattak egykor, és vajon 1556-nál vagy 1576-nál mennyivel lehettek korábbiak?

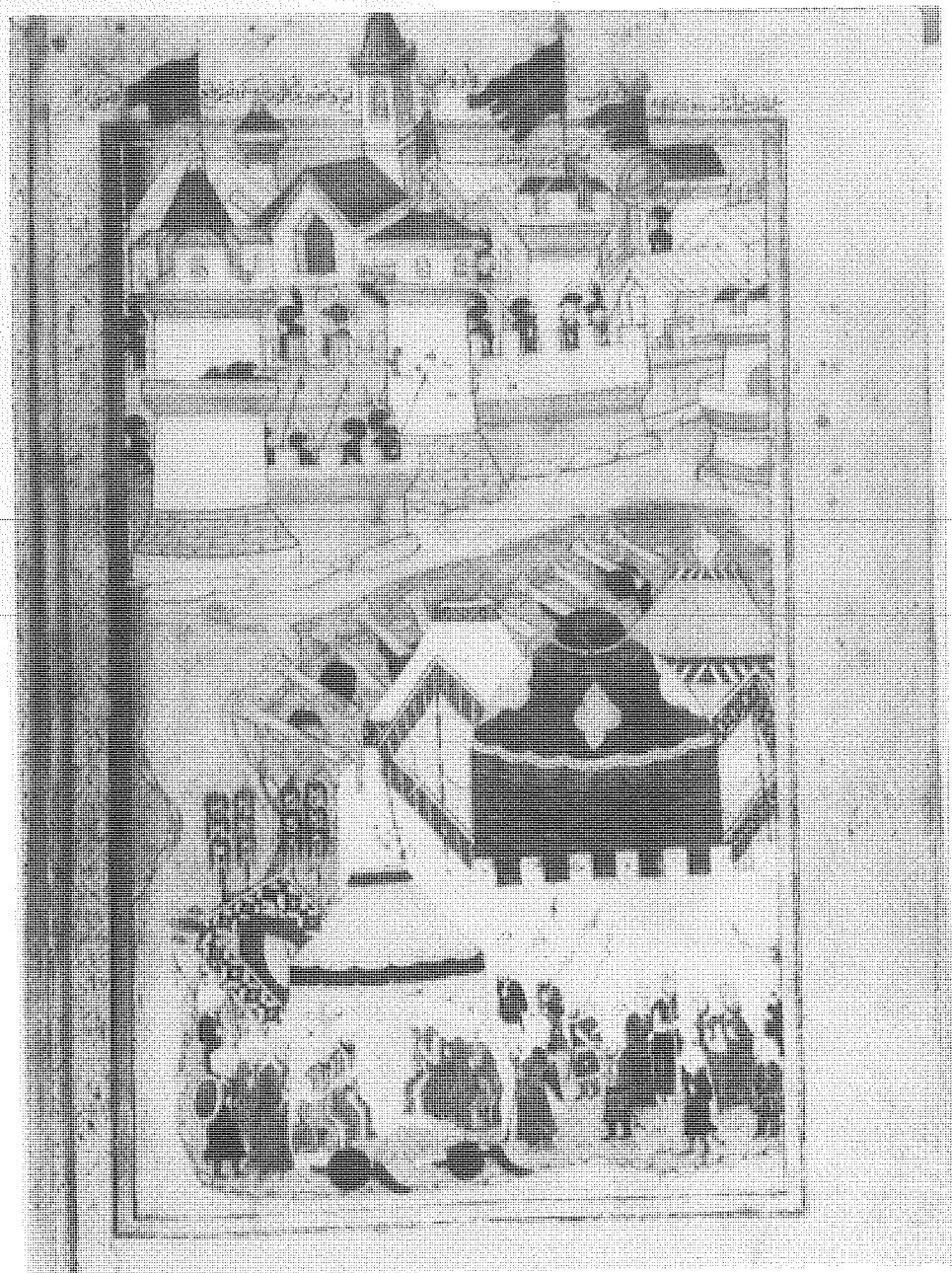
A gyűjteményekben fellelhető, többnyire káprázatos tugokkal szemben Lorichs ábrázolásai minden esetre hitelesnek tekinthetők, tehát a kutatás jó kiindulási pontjául szolgálnak. Sajnálatos módon azonban ezekből nem kapjuk meg a szultáni lófarkzászló hiteles képét. Valószínűleg tekinthető 16. századi oszmán miniatúrákon ugyanis ezen jelvények póznáját aranyozott rézgömb díszíti.

A *tûğ-i hümayûn* hiteles ábrázolását Nagy Szulejmán 1529., 1541. és 1566. évi magyarországi hadjáratait leíró krónikáknak különböző időszakasaiból származó miniatúráitól reméljük.

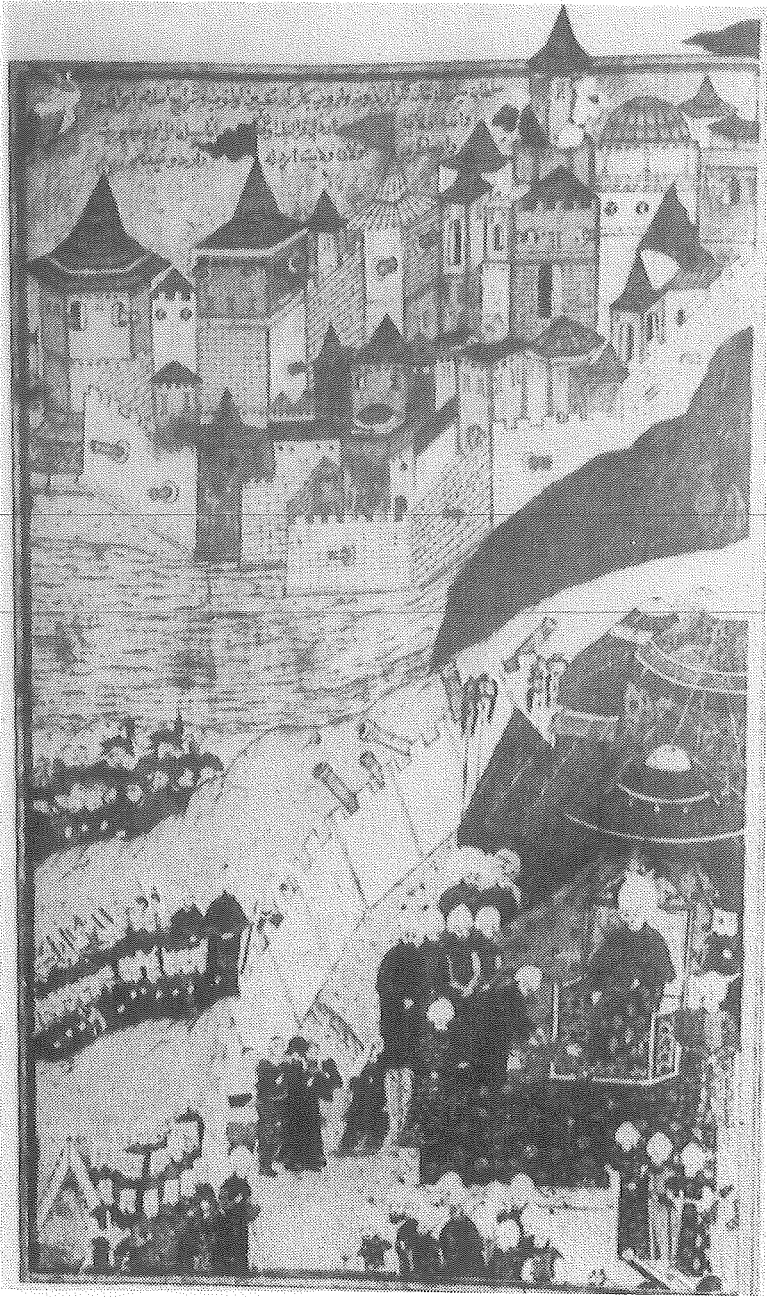
Ahmed Feridun pasa Szigetvárra vonatkozó, II. Szelim (1566—1574) uralkodása elején, 1568-ban kelt műve Nagy Szulejmán tetemének hazavitelét bemutató miniatúráján¹⁶ az uralkodónak négy lófarkzászló a hatalmi jelvénye (*2. ábra*). A póznák csúcsát kakastaréjszerűen képezték ki, innen a lófarkdész két oldalra ágazik, ezt követően pedig a póznán három aranyozott rézgömb foglal helyet. — Ugyanilyen hatalmi jelvények jelennek meg Nándorfehérvár alatt, ahová II. Szelim atya holttestének fogadására érkezik, és imát mond a nagy uralkodó lelki üdvéért¹⁷ (*3. ábra*).

Mindkét miniatúra póznáin a három-három aranyozott rézgömb összességében — az uralkodó hatalmának jelképeként — *tizenkét lófarkat fejez ki*.

Egy másik színpompásan illusztrált krónika III. Murád (1574—1595) korának közepén, 1588-ban készült.¹⁸ Nagy Szulejmán 1529. évi bécsi¹⁹ (*4. ábra*), 1541. évi budai²⁰ (*5. ábra*), valamint 1566. évi szigetvári hadjáratával²¹ (*6. és 7. ábra*) kapcsolatos ábrázolásain a szultáni tug négy póznáján már a három-három lófark-

4. ábra. Bécs, 1529. Miniatúra, 1588

5. ábra. Buda, 1541. Miniatúra, 1588

jelvény három-három aranyozott rézgömbbel együtt jelenik meg. Vitathatatlan, hogy egy-egy ilyen jelvény a póznán három tugot egyesít, a négy póznán tehát nem kevesebb, mint tizenkét tug-i hümayun-t.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a múzeumi gyűjteményekben gyakran találkozunk olyan tugokkal, amelyeknek a póznáját — többnyire színes lószőrfonadékkal borított — kisebb nagyobb tojásdad dudor tagol. A bemutatott miniatúrák tugjain nincsenek hasonló tagolások; a póznák simák — az ábrázolásokon vitathatatlanul aranyozott rézgömbök láthatók.

A fentiek összegzéséül meg kell állapítanunk, hogy az 1568-as és 1588-as miniatúrák (2—7. ábra) sematikus, póznaként 3-3 lófarkjelvényt jelképező aranyozott rézgömbjei *semmiképpen sem lehetnek fantázia szüleményei*: a miniatör feltétlenül valós ábrázolást készített, nem ő találhatta ki azzal a szándékkal, hogy díszesebb hatalmi jelvényt kreáljon.

Ahmed Feridun 1568-ban írt szigetvári krónikájának illusztrációin egészen határozottak a 12 tugot kifejező aranyozott rézgömbök (2—3. ábra). — Seyyid Lokman 22 évvel későbbi műve miniatúráinak *perspektivikus fogalmazásában* (4—7. ábra) pedig a négy póznán a 3-3, összesen tehát 12 tug azt a hatást kelti, mintha az említett jelvények 12 póznán külön-külön jelennének meg.

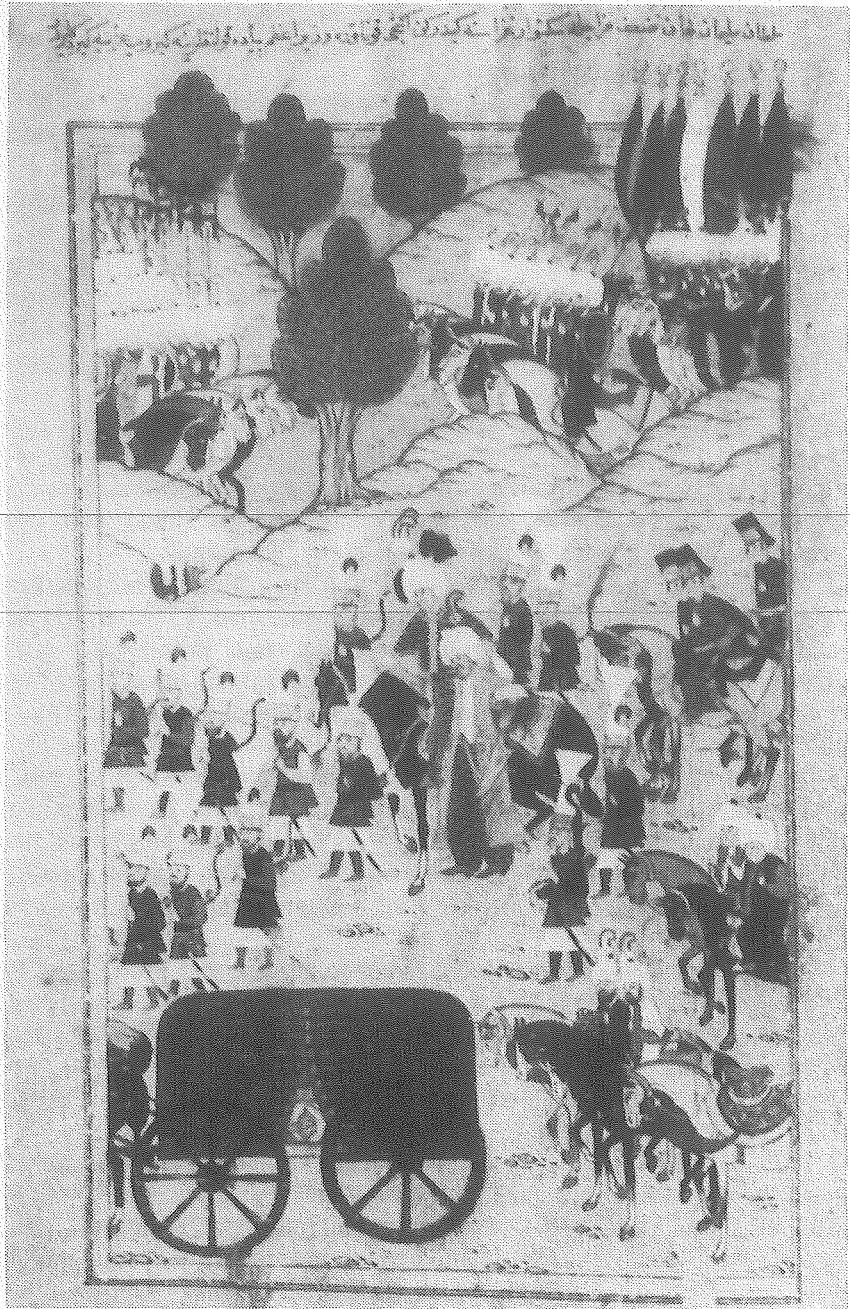
Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az utóbb ismertetett két mű keletkezésének ideje között, III. Murád uralmának korai szakaszában, 1579-ben írta Seyyid Lokman „Törvényhozó Szulejmán szultán története” című krónikáját.²² A szigetvári hadjáratral kapcsolatos miniatúráin négy-négy szultáni tugot ábrázoltak. A sima póznákon nincsenek gömbök, csupán a csúcsban ülő kakastarjészerű dísz alatt látunk 2-2, összesen tehát 8 tugot.

Taalikizade krónikájának egy kétoldalas miniatúrája 1599-ben készült.²³ A mezőkeresztesi csatát (1596) megörökítő illusztráció (8. ábra) különös érdekessége, hogy III. Mehmed (1595—1603) 10 tugját különálló póznákon látjuk: hetet a szultáni zászlók mellett, hármat viszont a *sancak-i şerif*-fel, a szent zászlóval az ábrázolás közepén helyezett el a festő. Ezek szerint 10 tug jelképezte volna III. Mehmed hatalmát.

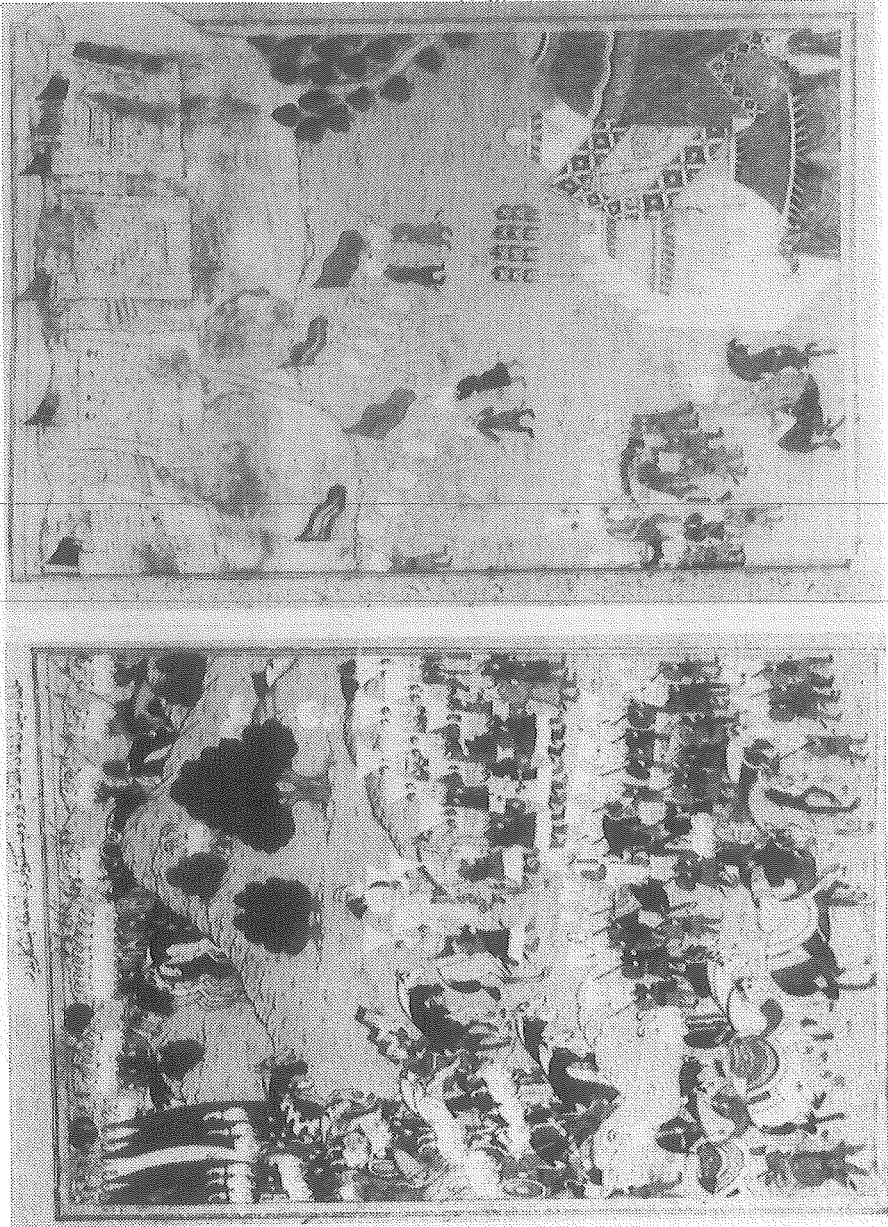
A szultáni tug kialakulása, fejlődése, a rendelkezésre álló gyér számú anyag alapján nehezen kísérhető eredményesen nyomon. Hangsúlyoznunk kell emellett a fentiekből is kitűnő kisebb ellentmondásokat. A bemutatott krónikaillusztrációk közül csak az Ahmed Feridun művében 1568. évben készültek, azaz Nagy Szulejmán korához közeli miniatúrák tarthatók hitelesnek. Festőjük ugyanis az események szemtanújaként a szultáni tugokat is pontosan megfigyelhette.

Az 1579. évben kelt, szigetvári eseményekkel foglalkozó krónika szerzője a kutatás jelenlegi állása szerint, az 1588-ban kelt művel azonos személy volt. Miniatóra azonban más, mert az ábrázolások stílusa merőben eltér egymástól. Véleményem szerint az 1579-es krónika illusztrációinak a festője nem lehetett az események szemtanúja. Az ábrázolt hatalmi jelvényeket tehát nem tekinthetjük korhűnek, sem pedig hitelesnek.

A Hünernáme II. kötetének miniatóra 1588-ban, tehát a szigetvári hadjárat után 22 esztendővel nem lehetett már a hadiesemények szemtanúja: így a szultáni hatalmi lófarkjelvényeket sem ismerhette innen. Ő már a III. Murád korában

6. ábra. Nagy Szulejmán tetemének hazavitele, 1566. Miniatúra, 1588

7. ábra. Szigetvár, 1566. Miniatúra, 1.

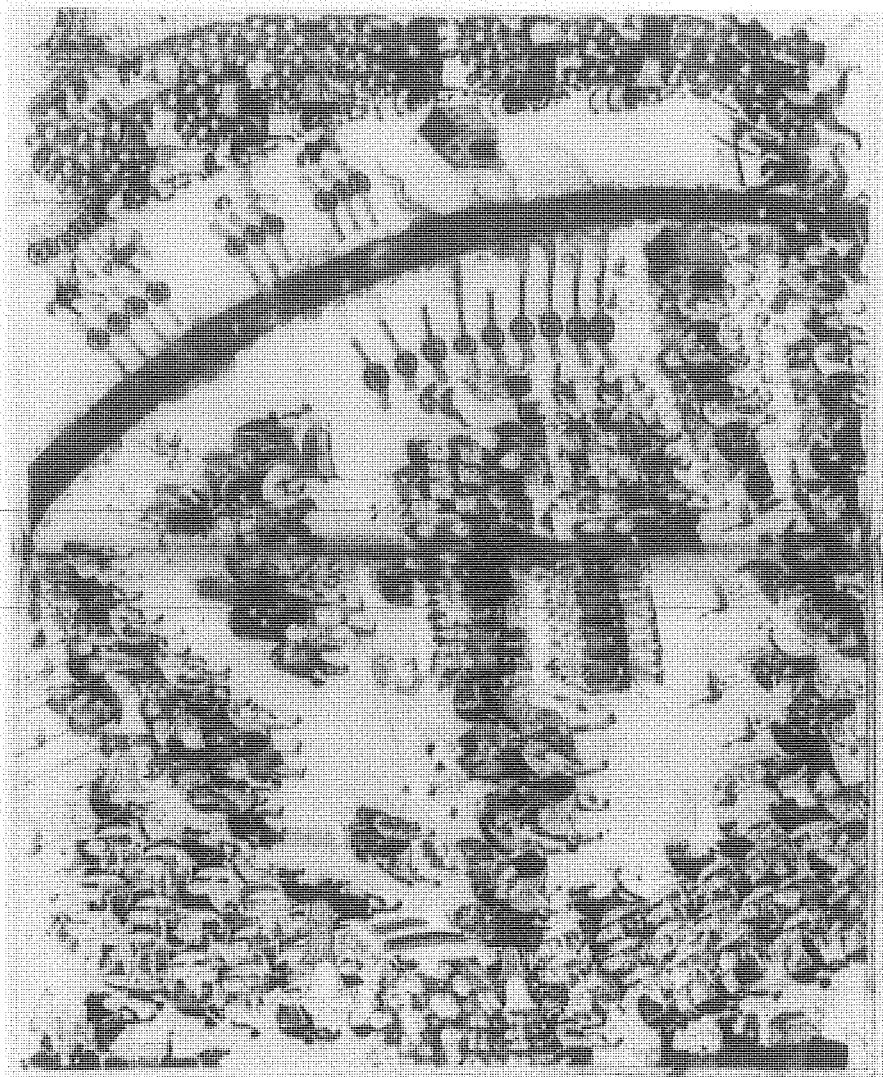

Иллюстрация к работе А. А. Мухоморова, 1906. Милан, 1909

hihetően megváltozott, meggazdagodott, nagyobb pompát tükröző hadijelvényeket ábrázolta — valószínűleg magának a szultánnak a parancsára.

A mezőkeresztesi csata miniatúrája (8. ábra) esetében szinte elképzelhetetlen, hogy az előző uralkodók 12 lófarkjelvénye után III. Mehmed meglegedett volna kevesebbel, sőt, hogy a miniatúra csak tíz tugot ábrázoljon a csatajeleneten. Valószínű, hogy itt, a nagyon zsúfolt kompozíción nem lehet pontosan kivenni a tugok számát, mivel a póznákat nagyon szorosan ábrázolták egymás mellett. Bizonyos mértékig az is zavart okoz, hogy a két oldal találkozásán helyezkedik el a tugok kisebb csoportja, amelynek számát a *sancak-i serif* mellett nem lehet pontosan kivenni: lehetséges, hogy számuk nem 3, hanem esetleg 5.

A szultáni hatalmi lófarkjelvényekről szóló rövid közleményemet abban a reményben írtam, hogy egy összetett kérdésben kis lépéssel sikerül előbbre jutnom. A tugok számos nyitott kérdése tisztázásához elsősorban a nagyobb múzeumokban, fegyvertárakban őrzött emlékek corpus-szerű feldolgozása vihetne bennünket közelebb. Ezen felül a magyar történelmi eseményeket megelevenítő krónikailusztációk szűk körén túllépve, a szultáni hatalmi jelvényeket megőrkítő miniatúrák széles körét kellene feldolgozni.

Az értékes okleveles adatok mellett, az utóbb körvonalazott kutatásokkal nyervehetnénk egyértelmű magyarázatot a szultáni tugok vonatkozásában.

JEGYZETEK

- 1 A tug származására, kialakulására, használatára, valamint a tugot kísérő hadijelvényekre I. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*. İstanbul, 1941; Ugyanő, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapitulu Ocakları*. I. Ankara, 1943; II. Ankara, 1944; Ugyanő, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara, 1945. különböző helyeit, elsősorban a legutóbbi mű 237—239. és 261—269. oldalait. A kérdés rövid összefoglalása: M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. III, İstanbul, 1954, 522—524.
- 2 G. J. Ramstedt, *Zwei uigurische Runeninschriften*. Helsinki, 1913, 15.
- 3 Thúry József, *Török történettrók*. I, Bp., 1894, 325.
- 4 Ugyanott, 325. és 1. sz. lábjegyzet.
- 5 Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. Bp., 1944, 130.
- 6 H. A. R. Gibb—H. Bowen, *Islamic Society and the West*. I, London, 1950, 139.
- 7 E. Petrasch, *Badisches Landesmuseum Karlsruhe. Der Türkenlouis. 1655—1707. Ausstellung zum 300. Geburtstag des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden*. 1955, 183.
- 8 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara, 1945, 241.
- 9 *Tabakat el-memalik ve derecat el-mesalik*. Wien, Österreichische Nationalbibliothek. Leltári szám: Osm. Hist. 41. Oldaljelzet: 103 b—104 a.
- 10 *Süleymannâme*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi. Leltári szám: Hazine 1517. Oldaljelzet: 219 b—220 a.
- 11 *Hünernâme*. II. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi. Leltári szám: Hazine 1524. Oldaljelzet: 256 b.
- 12 S. Eyice, *Avrupalı bir ressam gözü ile Kanunî Sultan Süleyman*. In: Kanunî Armağanı. Ankara, 1970, 129—170.
- 13 H. Hardbeck, *Melchior Lorchs. Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Jahrhunderts*. Hamburg, 1911; E. Fischer: *Melchior Lorch. Drawing from the Evelyn Collection at Stonor Park England and from the department of prints and drawings the Royal Museum of Fine Arts Copenhagen*. Copenhagen, 1962. Cat. no. 9, 80. oldal.
- 14 Ugyanott. Cat. no. 27, 98. oldal.

-
- 15 Uyanott. Cat. no. 49, 105. oldal.
16 *Nüşet el-esrar der sefer-i Sigetvar*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi. Leltári szám: Hazine 1339. Oldaljelzet: 103 b—104 a.
17 Uyanott. Oldaljelzet: 107 b—108 a.
18 Seyyid Lokman, *Hünernâme*. II. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi. Leltári szám: Hazine 1524.
19 Oldaljelzet: 257 b.
20 Oldaljelzet: 266 a.
21 Oldaljelzet: 276 a; 277 b—278 a.
22 Dublin, Chester Beatty Library. Leltári szám: MS 413.
23 *Şehnâme-i Sultan Mehmed* vagy *Eğri Fetihnamesi*. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi. Leltári szám: Hazine 1609. Oldaljelzet: 50 b—51 a.

Fodor Pál

Evlia Cselebi útleírásai

Nehéz volna még egy oszmán-török történeti emléket megemlíteni, amellyel annyit és annyian foglalkoztak szerte a világon, mint Evlia Cselebi — törökül Szejáhatnáme címet viselő — útleírásaival. Ez az érdeklődés ma sem csitul. A klasszikus oszmán kor forrásai közül évről évre Evliát és művét tárgyalja a legtöbb cikk és könyv, s nem marad el ettől a szövegkiadások és fordítások száma sem.

Nálunk — az érintett országok zömét messze megelőzve — már e század elején kiadták magyarul Evlia útleírásainak Magyarországra vonatkozó részeit. A Karácson Imre fordításában megjelent két kötet mára könyvtári ritkaság lett, ezért a Gondolat kiadó nemrégiben (1985-ben) újabb kiadásban tette közzé az első ízben 1904-ben napvilágot látott első kötetet. A török író töretlen népszerűségét bizonyító fogadtatás hatására a kiadó úgy döntött, hogy az 1908-ban megjelent második kötetet is hozzáférhetővé teszi egy második kiadással. Az időközben végbement változások, a hazai könyvkereskedelem összeomlása azonban, úgy tűnik, végleg elsöpörte még a reményét is annak, hogy az érdeklődők széles tábora egyhamar kézbe veheti Evlia méltán kedvelt útbeszámolóinak második felét is.

Az alábbi tanulmány e meghiúsult kiadás előszavának íródott. Ebben az írásban — a nagyobb terjedelem adta lehetőséggel élve — igyekeztem jóval átfogóbb képet adni az „Evlia-jelenség”-ről, mint az 1985-ös kiadáshoz írt szűkre szabott előszóban, ahol röviden ismertettem Evlia Cselebi életét, művének fő jellegzetességeit és a vele kapcsolatos szakirodalom felfogását. A mostani összefoglalásban nagyobb teret szenteltem a kutatási eredmények és a megoldásra váró gondok bemutatásának (köztük a magyar fordítás kérdésének), mert meggyőződésem, hogy mindazoknak, akik Evlia útleírásait szakmailag hasznosítani akarják, ezekkel komolyan számot kell vetniük.

Mindjárt az elején leszögezhetjük: a Szejáhatnáme és szerzője iránti felfokozott figyelem egyben jelzője is a körülöttük lévő problémák sokaságának. Ezek közül első helyre kívánkozik a rendelkezésre álló török alapszöveg(ek) kérdése. Közhelynek számít, hogy egy forrás hiteles közreadásának legfontosabb feltétele egy filológailag megbízható szöveg megléte. Bár a Szejáhatnámenak két teljes és számos részkiadása, valamint számtalan részleges fordítása van, ezeknek csak töredéke felel meg a mai követelményeknek. Ennek a helyzetnek sokféle oka lehet, a legfőbb azonban kétségtávolú az, hogy csak későn, az elmúlt évtizedben sikerült az autográfot (a szerző eredeti kéziratát), vagy mások szerint az archetípust (az elérhető legrégebbi kéziratot) azonosítani.

Mint annyi más esetben, ezúttal is Joseph von Hammer-Purgstall volt az, aki Evlia művét az oszmanisztika számára felfedezte, és kéziratait tudományos feldol-

gozás céljából gyűjteni kezdte (Kreutel, Ewlijas Bericht);* az első négy kötetnél többet azonban nem sikerült összeszednie, s szövegkiadásra nem vállalkozott, hanem az első két kötetet angol fordításban tette közzé (Narrative of travels). Az első nyomtatott Evlia-szöveg így 1256/1840-ben Isztambulban látott napvilágot *Müntabahāt-i Evliyā Çelebi* (Szemelvények Evlia Cselebiből) címmel. A nem túl terjedelmes könyv az I. kötet bevezető részét egészében közölte, a mű többi részéről pedig igen silány kivonatokban igyekezett tájékoztatást adni. Nem meglepő hát, ha ez a kiadvány sem az Evlia-kéziratok kutatásához, sem a tudományos feldolgozáshoz nem adott ösztönzést, sőt, mint látni fogjuk, épp ellentétes hatást ért el.

Még mindig anélkül, hogy legalább az isztambuli kéziratok számbavétele megtörtént volna, Ahmed Cevdet, az İkdam c. lap és nyomda tulajdonosa Necib Asim-mal közösen az üszküdari Pertev pasa könyvtár kéziratát alapul véve 1314/1896-97-ben hozzákezdett a Szejáhatnáme 10 kötetre tervezett kiadásához. A szépen folyó vállalkozásnak azonban a 6. kötet megjelenése (1318/1900) után a cenzúra fellépése végett vetett, s hosszú ideig kellett várni, míg új viszonyok között, új szempontok szerint 1938-ra be lehetett fejezni.

Az első hat kötet mindenképpen megérdemel néhány mondatot, hiszen nemcsak a kiadók személye, de a szöveggondozás módja miatt is külön egységet alkot az összkiadáson belül, amihez — jobb nem lévén — máig kénytelenek voltak fordulni mindazok, akik nem, vagy nehezen fértek hozzá az isztambuli kéziratokhoz. A kutatás a kiadás számos hiányosságát tárta fel (pl. Taeschner, Die neue; Baysun, Evliya; Eren, Evliya), amelyek több okra vezethetők vissza. A legfontosabb az, hogy a kiadást egyetlen — s nem is a legjobb, bár az eredetihez elég közel álló — kéziratra alapozták, így annak hibái a nyomtatott szöveget is megterhelték, olykor pedig önkényeskedésre készítették a kiadókat. Ugyancsak az ő rovásukra írható, hogy kissé szélesen értelmezték a szöveggondozás szabadságát: így pl. összevontak (nem egyszer hibásan) terjedelmesnek érzett részeket, többször kihagyták vagy rövidítették Evlia ismétléseit, arab szavakat, szokatlan fordulatokat korabeli török kifejezésekkel cseréltek fel, az eredeti értelmet megváltoztató javításokat végeztek, a kéziratban üresen hagyott helyekre saját szavaikat írták, a szöveget a kihagyásoknál is folyamatosnak tüntették fel, egyszóval: felismerhetlenné tették, hogy nem befejezett alkotásról van szó. Mindezt — nem is beszélve a nagyszámú nyomdahibáról — tetézte a cenzúra beavatkozása, amelynek áldásos tevékenységét Kilisli Rifat, akire később a 7. és 8. kötet gondozását bízták, utóbb így festette le: „Az akkori cenzorok nagy érdeklődést mutattak Evlia Cselebi műve iránt, s bár jóindulatúnak mutatkoztak, a szultánságra és a kormányra vonatkozó részletek közül jó néhányat kihagytak, ill. megváltoztattak, s a mű sok fejezete, illetve szava helyett más tettek be. Cevdet Bey a cenzúra által kihagyott részeket egy nagy tekercsbe göngyölve elrakta egy külön szekrénybe, azzal a reménnyel, hogy jön egy szabadabb kor, amidőn ezeket a részeket vissza lehet illeszteni” (Tasnádi). Hogy a kiadó, a nyomda és a cenzori hivatal „együttműködése” mit eredményezett, arra egy érzékletes példa: a 3. kötet Edirnérről szóló leírása

* A zárójelben rövidítve megadott szakirodalmi utalások feloldása az Irodalomjegyzékben található.

a nyomtatott szövegben egyharmaddal rövidebb, mint a kéziratban (Kreiser, Edirne). Egészében véve a kiadás nemcsak az autográfótól, hanem az alapul vett kézirat-tól is alaposan eltér.

Amikor a Török Történelmi Bizottság a 20-as években a sorozat folytatásáról határozott, a 7. kötet gondozásával megbízott Kilisli Rifat a lehető legjobb lépéssel kezdte: összegyűjtötte és egybevetette az Isztambulban fellelhető kéziratokat (az európaiakat csak azért nem, mert ebből a kötetből ott nem volt). Ma már tudjuk, hogy az autográfot nem „találta el”, de azzal, hogy az egyik legjobb változatot — a Besir aga könyvtár példányát — tette meg a kiadás alapjául, s a kérdéses helyeken a többi kézirat variánsait is közölte, az egyik legmegbízhatóbb Evlia-szöveget tette le az asztalra. Kilisli Rifat elveit, melyeket a 8. kötet kiadásában is érvényesített, a 9. és 10. kötet közreadásakor részben feladták. A legfontosabb változtatás az volt, hogy latin betűs átírássra tértek át a betűhű (tehát arab betűs) közlés helyett, s ez megint számtalan olvasati hibát és félreértést eredményezve jócskán csökkentette a kiadványok értékét.

Nem csoda ezek után, ha maga a Török Történelmi Bizottság (1928-ban) vagy Kilisli Rifat beszélt — az első hat kötetre vonatkoztatva — egy új kiadás szükségességéről, de azóta is szinte minden Evliával foglalkozó szakember elismétli — most már az egész sorozatról —, hogy hovatovább elengedhetetlen feladat egy kritikai kiadás elkészítése. A megvalósításban azonban vajmi kevés történt. Bár Zuhuri Danişman a közelmúltban ismét közzétette a Szejáhatnáme valamennyi kötetét, de nyelvi modernizációi, s főleg amaz rábizonyított csalafintasága miatt, hogy állítása ellenére az Ikdám-kiadásra alapozta szövegét (Parmaksizoğlu), lényegében nem jelent előrelépést.

Pedig a legfontosabb feltétel egy kritikai kiadáshoz adva van: a kutatás az „őskéziratot”, illetve a szövegek leszármazási vonalait (filiációját) már meghatározta. E téren igen nagy érdemeket szerzett R. Kreutel, aki F. Taeschner és saját korábbi sejtéseit a bizonyosságig vive 1972-ben az isztambuli Topkapi Szeráj könyvtárának Bağdat 304. jelzetű kéziratáról bebizonyította, hogy az a Szejáhatnáme első két kötetének eredeti fogalmazványát tartalmazza, s annak a véleményének adott hangot, hogy Evlia saját keze írása ismerhető fel benne. Fejtegetései egyértelművé tették, hogy az eredeti kézirat (a sorok közé és főleg a margóra írt nagyszámú javítás, kiegészítés, az üresen hagyott helyek, a hevenyészett frászmód stb. folytán) nem tekinthető lezárt alkotásnak, hanem a szerző befejezetlenül maradt munkapéldányának. Az autográf jelleget három biztosan Evliához kapcsolható, jó állapotban megmaradt falfelirattal való összevetés útján állapította meg. Ezt ugyan nem mindenki fogadta el (magam sem látom meggyőzőnek a hasonlóságot), de annak, hogy ezeket a feliratokat Evlia által ránk hagyott emlékeként azonosította, más szempontból óriási jelentősége van: ezek a Szejáhatnámen kívüli első adatok a szerző létéről, s arról, hogy egy adott helyen, amit a könyvben leírt, valóban ott járt.

A Kreutel által kitaposott ösvényt széles úttá tágította P. A. MacKay, aki 1975-ban megjelent brilliáns tanulmányában a Szejáhatnáme összes kötetének eredeti példányát azonosította, kiderítette a legfontosabb másolatok leszármazási sorrendjét, s ezen felül az ex libriseket és a másolói bejegyzéseket hasznosítva

rekonstruálta az általa archetípusnak nevezett kötetek sorsát. Főbb eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: Az eredeti sorozat darabjai — kivéve a valószínűleg végleg elveszett 9. és 10. kötetet — jelenleg mind a Topkapi Szeráj könyvtárában található (jelzetük: Bağdat 304: 1—2. k.; B. 305: 3—4. k.; B. 307: 5. k.; Revan 1457: 6. k.; B. 308: 7—8. k.). Ezeket 1742-ben Kairóból hozták Isztambulba, ahol feltehetőleg több másolatot készítettek róluk, amelyek közül három teljes sorozat maradt fenn (egy a Besir aga, egy a Pertev pasa [= ma mindkettő Süleymaniye] könyvtárban, valamint egy a szeráj, ill. az egyetem könyvtárban szétszórva). Megállapítható, hogy az első kettő, egymástól független másolat szolgált alapul az összes többi kéziratához, ezért a rendelkezésre álló szövegek lényegében két különálló csoportba oszthatók. A jövőendő kritikai kiadást az archetípusra és a róla készült két kéziraatra kell alapozni, a 9. és a 10. kötetek esetében további két, függetlennek látszó másolat bevonásával (ezekről Haarmann nem sokkal később igazolta MacKay feltevését).

Az eredeti példány szövege egy rendkívül intenzív és gyors munka jegyeit viseli magán, ami a pótlások és javítások nagy száma ellenére láthatóan félbeszakadt. Többek közt erre vall a sok üresen hagyott hely (ahová már soha nem írták be a hiányzó neveket vagy adatokat), valamint a tartalommutatók hiánya és a javítások arányának csökkenése az utolsó kötetekben. Úgy tűnik, valamikor a 4. kötet gondozása közben szólt közbe a halál. Kreuteltől eltérően MacKay úgy véli, a kéziratot két kéz nyomát lehet elkülöníteni; a szövegek döntő részét Evlia szolgája írhatta le a szerző jegyzetei alapján, aki olykor talán diktált is az írónak. Valószínűleg a széljegyzetek egy része származhat az utazó kezétől. Ez az oka annak, hogy Kreutellel szemben MacKay nem autográfáról, hanem archetípusról beszél.

Ha valaki csodálkozna azon, hogy ilyen előmunkálatok után miért nem akadt vállalkozó a Kreutel által „teljesen olvasható”-nak minősített eredeti kézirat kritikai közreadására (bár ebbéli szándékukat többen is bejelentették), annak számolnia kell azzal, hogy Evlia szövege minden vélekedéssel szemben nem könnyű, és mérhetetlen nehézségeket okoz a diakritikus jelek gyakori hiánya, a kiegészítések értelmezése stb. Persze ez csak az egyik, s nyilván nem is a legfontosabb tényező. Az igazi nehézség abban van, hogy egy összkiadás a leírt területek óriási kiterjedése miatt akkora műveltséget, olvasottságot, nyelvismeretet, történelmi, néprajzi, földrajzi stb. tájékozottságot kíván meg, hogy annak egyetlen ember aligha képes megfelelni. Ezért is várjuk kíváncsian a híreket a Török Nyelvészeti Akadémiáról, amelynek egyik tagja, Nevzat Gözaydın — maga is Evlia jeles kutatója — mintegy két évvel ezelőtt azt a hírt közölte, hogy intézménye hamarosan hozzákezd a Szejáhatnáme kritikai kiadásához. A feladat bonyolultságát jelzi, hogy mindeddig nem láttuk nyomát e munka beindulásának.

Miközben a kritikai kiadás ügye egyelőre holtponton áll, igen örvendetes fejlemény, hogy Şinasi Tekin és Gönül A. Tekin gondozásában megkezdődött az eredeti kézirat hasonmásainak közreadása (részletes mutatóval kiegészítve). Az egyelőre első köteténél tartó vállalkozás jelentősége felmérhetetlen, hiszen az Evlia-kutatás egyik nagy akadályja, az eredeti szöveghez való hozzájutás gondja ezzel megszűnik. A kritikai kiadást azonban, amely a hiteles szöveg megállapítását lehetővé teszi, mindez természetesen nem pótolhatja.

Egy minden szempontból kifogástalan szöveg hiánya persze nem zárja ki eleve, s a valóságban nem is gátolta meg, hogy a kutatók egy-egy szűkebb témában, vagy meghatározott területre vonatkozóan megpróbálják értékelni és hasznosítani az Evlia által nyújtott gazdag anyagot, vagy a műről és szerzőjéről mondjanak érdemben valamit. (Régebben ezt főleg az isztambuli kiadás alapján tették, újabban viszont megfigyelhető, hogy akinek módjában áll, az igyekszik kritikailag feldolgozva mellékelni fejtegetéseihez az „öskézirat” vonatkozó részét is). Ugyanakkor nem kevés filológiai és történeti hozadéka van a különböző fordításoknak (I. Kreutel, Kreiser, Haarmann, Bruinessen-Boeschoten stb.). Éppen ilyen alapokon született Szekfű Gyula sokat emlegetett, végső következtetéseiben elfogadhatatlan, ám részleteiben igen jó megfigyeléseket tartalmazó tanulmánya a magyar fordítás első kiadásához, ami jelenlegi ismereteim szerint az első érdemi Evlia-kritikának tekinthető (kár, hogy a nyelvi korlátok miatt nem vált szélesebb körben ismertté). Őt követően és olykor őt kritizálva főleg Taeschner, Baysun, Kreutel, Kissling és mások tettek sokat egy reálisabb Evlia-kép megrajzolásáért. Az egyik legnagyobb teljesítmény kétségkívül Meşkure Eren nevéhez fűződik, aki a Szejáhatnáme I. kötetének forrásait vizsgálva olyan általánosítható, lényegi felismerésekre jutott Evlia írói módszereit illetően, hogy az újabb tanulmányok — miközben tovább árnyalták és gazdagították e felismeréseket — csak megerősíteni tudták eredményeit. E részkutatások nyomán annyi értékes megfigyelés halmozódott fel Evlia forrásairól, forráskezeléséről, szemléletéről, adatainak megbízhatóságáról stb., hogy Evlia, az író személye kezd egyre markánsabban kirajzolódni előttünk. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a fizikai létezése körüli sűrű homály is oszlásnak indult, akkor elmondhatjuk, hogy ezek az eredmények komoly kárpótlást nyújtanak a más területen meglévő hiányosságokért.

Kezdjük összegezésünket az életére vonatkozó adatokkal. Evlia maga sietett az utókor segítségére azzal, hogy — mint írja — „minden felkeresett faluban és városban, és olyan helyen, ahol nagyobb közösség található”, igyekezett maga után írásos nyomot hagyni (Baysun, Notlar). Mint fentebb jeleztük, ezek közül hármát sikerült megtalálni: egyet DK-Anatóliában (Adana), kettőt pedig Európában (Focsá: ÉK-Hercegovina, Küszteni: DNy-Bulgária). Ezek a dzsámifalakra tussal rajzolt rövid szövegek jól összevágtnak a Szejáhatnáme egy-két alapvető életrajzi állításával. Így pl. Evlia kettőn is feltünteti, hogy Melek Ahmed pasa nemzetségéhez tartozik, sőt a küszteni dzsámi falán a pasa *müezzinjének* mondja magát. Hogy önmagát mindhárom esetben Evliának nevezi — az adanai feliraton a *seyyah-i alem* (világutazó) jelzővel felruházva —, az arra vall: lett legyen bármi eredeti neve és foglalkozása, ő a saját maga számára — a Szejáhatnáme állításaival összhangban — az utazó Evlia efendi volt. Mindez arra figyelmeztet, hogy valószínűleg hiú ábránd abban reménykedni, hogy valaha is megismerhetjük valódi nevét. Külön figyelmet érdemel a küszteni felirat *Evlîya-i Gülşeni* névformája, melynek jelentése: „a gülsen [rendhez tartozó] Evlia”. A Szejáhatnámeban Evlia számos jelét adja a dervisrendek iránti érdeklődésének (talán csak a bektasi rendet kivéve, mivel alapjában az ortodoxia talaján áll), sőt egy helyen halveti kolostor alapítójaként lép eléünk (Wolfart). Ha feltesszük, hogy Evlia a tömör, de épp ezért lényegre törő feliratszövegben valóban rávalló, rá jellemző nyomot akart hátrahagyni, akkor

valószínűleg elsőbbséget kell adnunk a küszteni emlékeknek, s Evliát mindeneke-
lőtt a gülseni rend elkötelezettjének kell tekintenünk.

Némileg más jellegű, de ugyancsak felirattal kapcsolatos a következő Evlia-
nyom is. A Szejáhatnáme 6. kötetében Újvár leírásakor Evlia elmeséli, hogy a
dzsámivá átalakított korábbi magyar templomban három feliratot helyeztek el,
melyek közül kettőt ő maga vésett márványba. Ha ezeknek Evlia által közölt
szövegét összevetjük azokkal a másolatokkal, amelyeket Jacobus Tollius holland
orvos 1687-ben a templom romjai között készített, az azonosság nyilvánvaló (Kop-
čan, Einige és uö. Glaubwürdigkeit). Legalább annyi következik ebből, hogy Evlia
tényleg járt Újváron (és korrekten adta vissza a kronogramokat), de a vésnöki
működésre vonatkozó állításait erősen hihetővé teszi.

Igen nagy jelentőségű tény, hogy ezeken a Szejáhatnámén kívüli, de valamikép-
pen mégiscsak Evliához kötődő emlékek mellett utazóink teljességgel független
forrásban is előbukkant. K. Teplý a bécsi Hofkammerarchiv aktái között talált egy
listát, amely az 1665-ben odaérkező török követség tagjait sorolja fel, s ezen a 12.
helyen egy „Ewlia efendi” szerepel (1 szolgával és 3 lóval). Több apró bizonyítékkal
megtámogatva ezt a beszédes adatot, Teplý — szerintem joggal — úgy véli: Evlia
bécsi utazása igazoltnak vehető. Érdekes módon éppen e városról szóló leírásában
ad támpontot ahhoz, hogy halálának egyelőre még homályban lévő időpontjához
valamivel közelebb jussunk. Néhány álpróféciába burkolt utalással sejteni engedi,
hogy az 1683—84. évi eseményekről, noha nem írt róluk, tudomása volt. De hogy
ezek után a terminus post quem 1684—85-ig, vagy mint egyesek sugallják, 1687—
88-ig tolható-e ki (Teplý, Kreiser), azt nézetem szerint ezekből az ellentmondások-
tól sem mentes célzásokból nem lehet eldönteni.

Evlia jelenléte tehát öt különböző, egymástól igen távoli helyen igazolódott, s
ez annyit jelent, hogy a Szejáhatnámében ábrázolt utazások valódiságában ab ovo
nincs okunk kételkedni. Az óvatosság azonban mégsem felesleges; bebizo-
nyosodott ugyanis, hogy a mű anyagának jóval nagyobb hányada származik iro-
dalmi forrásokból, mint azt a mégoly figyelmes olvasó hajlamos volna gondolni.
Hogy Evlia az idegen anyag egy részét honnan merítette és milyen módon használta
fel, annak vázlatos bemutatásához munkájának két fő szerkezeti egysége — a
szerzővel a középpontban játszódó kortárs események, kalandok, ill. a topográfiai
leírások — közül értelemszerűen az utóbbiak látszanak alkalmasabbnak. A legjobb
eljárásnak az tűnik, ha Evlia leírásainak szabályosan ismétlődő menetéhez igazol-
dunk.

Míg Evlia a kisebb helységeknel megelégszik a név közlésével, időnként kiegé-
szítve azt a házak vagy a lakosság számával, esetleg utalva valamilyen jellegzetes-
ségre, a nagyobb településeknél egy jól kimunkált séma szerint részletesebb
információkkal szolgál. A város megnevezését, a vár építőjére vonatkozó megjegy-
zést stb. rendszerint egy történeti áttekintés követi, ami azonban ritkán nyúlik
vissza az oszmán kor előtti időkre. Ezek a sokszor bírált, meglehetősen elnagyolt
és bizony gyakran kusza elbeszélések a szerző többször kifejezetten szándéka
szerint egyáltalán nem tartanak igényt eredetiségre, hanem egy adott helység
mindenoldalú bemutatásának eszközei, illusztrációk, akár egy modern útikönyv-
ben. Nyersanyaguk fő szállítói az Evlia által meg nem nevezett Musztafa Ali

Evliya Cselebi (fantázia-kép N. İktiz: Evliya Çelebi c. kiadványából, h. és é. n.)

(1541—1600), Pecsevi (1574—kb. 1650), a bizonytalan személyazonosságú Lemi és Edirneli Mehmed, továbbá a név szerinti említett Szálih Cselebi (megh. 1565), különféle krónikák stb. A szerkesztés során Evlia meglehetősen szabadon bánt forrásaival, különösen azokkal, amelyeket elfelejt megemlíteni. A hallgatólagos kölcsönzés ugyan bevett szokás volt az oszmán szerzők körében is (egy témához közeli példát mutat be: Köhbach, Schwankmotiv), Evlia azonban az olykor szó szerinti, máskor rövidített átvételek mellett nem riad vissza a szerző kisajátításától sem. Egy-két alkalmas szó beszúrásával, vagy az idézés jól megválasztott módjával (pl. a felhasznált szerző önmagára vonatkoztatott *hakir* vagy *fakir* „szegény szolga” szavainak hű átvételével) azt a benyomást kelti, hogy a szóban forgó esemény vagy tárgy leírása saját kutatásán vagy megfigyelésén alapul. Nem habozik elorozni forrásainak forrásait sem. Különösen Alival és Pecseivel teszi meg, hogy általuk citált szerzőket saját olvasmányaként tünteti fel; a szöveg összevetéséből persze mindjárt kiderül, hogy nem eredetiben, hanem rajtuk keresztül használta őket. Másfelől a legnagyobb nyugalommal alakítja át a kölcsönzések tartalmát; hibásan írja át a dátumokat, aggály nélkül cseréli fel a történetek szereplőit, sőt — árulkodó módon — ugyanazt az esetet a Szejáhatnáme különböző kötetekben más személyekhez kapcsolva meséli el. Ugyanakkor az is előfordul, hogy több ízben néven nevezett forrását valójában nem használja fel.

Egészen más minőségű adatokat nyújtanak az adminisztrációra, a tisztségviselőkre, a bevételekre stb. vonatkozó közlései. Noha konkrét vizsgálatokat csupán néhány helynél (Isztambul, Edirne) végeztek, nagyon valószínű, hogy Evlia ezeknél a részeknél mindenekelőtt Ajni Ali hamar klasszikussá lett 17. század eleji összegezéseire támaszkodott, amelyekben a defterháne alkalmazottja az ottani iratok alapján egyrészt a birodalom adminisztratív beosztását, a tisztségviselők javadalmait, a prebendumok számát és az adományozásukkal kapcsolatos szabályokat, másrészt az udvari sereg és az alkalmazottak zsoldját, létszámát stb. foglalta össze. Evlia elég pontosan követi forrását, bár apróbb hibákat itt is elkövet. Az Ajni Ali utáni időszakra vonatkozó anyaga jóval soványabb, ami valószínűleg egyelőre ismeretlen kiegészítő forrására vezethető vissza. Lényeges különbség, hogy általában több tisztségviselőt nevez meg, mint Ajni Ali.

A város tulajdonképpen leírásában, amely átfogja a geográfiai jellemzőket, a vár és a város falait, a lakónegyedeket, a dzsámikat, fürdőket, kolostorokat, fogadókat stb., állítása szerint saját megfigyeléseire és a helyben gyűjtött adatokra hagyatkozott. Hogy miképpen, arról egy helyen így ír: „Mi, a világ szegényeinek szolgálja, ifjúságunktól az utazásra vágytunk. Mivel álmunkban az Isten küldötének felséges engedélyével a szentek és próféták meglátogatásával bíztak meg, ezért az egész jól védett birodalmat 41 év alatt keresztül-kasul bejárván a tisztségviselőkkel, tisztekkel és koros, tapasztalt öregekkel barátságot kötöttünk, a városi dolgokat kikérdeztük [tőlük], számos kádi-jegyzőkönyvet és alapítványi okiratot néztünk át, és az összes jótékonyági és kegyes alapítványt [épfészi] dátumaikkal együtt feljegyeztük. Ilyen módon frunk. Természetes frói hajlandóságunk ilyen irányba fejlődött, lelünk vigasztalására szolgál” (Kreiser, Edirne, 166a). Más megjegyzései egyéb munkamódszereit is felfedik; Győrben és Bécsben pl. a várfalak hosszát úgy állapítja meg, hogy lelépi a távolságot; Edirnében a jelentékeny

épületeket úgy számolja össze, hogy a Szelimije dzsámi egyik minaretjéről lenézve kiválasztja azokat, amelyeknek teteje szürke, tehát ólommal borított.

Ha ilyen felkészülés és erőfeszítések után az egyedi és változatos ábrázolások tömkelegét várjuk, bizony csalódnunk kell. Evlia éppen ezeknél a részleteknél kifejezetten klisészerű megoldásokkal él, s a bevallottnál megint jóval több irodalmi forrás használata mutatható ki bennük. Eleve erre utal az eredeti kézirat lezáratlansága, amelyben a típusmondatok között sokszor épp azoknak az adatoknak a helye áll üresen, amiket leginkább helyben lehetett és kellett volna feljegyezni. Már az is érdekes, hogy a zarándokhelyek, szent sírok, és egyéb kultikus helyek iránt rendkívül nagy érdeklődést tanúsító szerző a róluk szóló tudósításainak jelentékeny részét (Edirnénél pl. 1/3-át) tudós-biográfiákból vagy történeti művekből meríti; az viszont egyenesen különös, hogy az arány épp a legjobban ismert Isztambul esetében látszik a legnagyobbnak, s olyan épületeknél is nyilvánvaló, amelyeket mindenképpen látnia kellett. Az is bizonyos, hogy Szinán, a híres építész alkotásainak akkurátus számbavétele szerte a birodalomban egy 16. sz.-i, Szinán műveit felsoroló munkán alapszik. Valószínűnek látszik ezek után, hogy eredeti leírásokat nem annyira a jobban ismert (s ezért jobban dokumentált) területekről várhatunk tőle, hanem azokról, amelyekről kevesebb frásos forrás állt rendelkezésére.

A különböző építmények bemutatásakor Evlia igen nagy vonzalmat árul el a feliratok, kronogrammok iránt, s tetemes mennyiséget közöl is belőlük. Híven már jellemzett módszereihez, tekintélyes hányaduk szintén frásos forrásokból, mindekelőtt kronogramm-gyűjteményekből származik. Legkedvesebb szerzője Dzseveri Cselebi (megh. 1654—55, diváni írók és költő), akit többször meg is nevez, de számos más munka anyagát kiaknázza még, hol jelezve azt, hol csak hallgatólagosan. Átvételeit gyakran jellemzi a forráskezelés szabadossága; ennek enyhébb változataihoz tartozik az évszámok elírása, részletek elhagyása stb., a súlyosabbakhoz a kronogrammok átlokálizálása (vagyis egészen más színtérhez, épülethez való kapcsolása), olykor a szerzőség elbitorlása. Az utóbbinak jó példája a magyar fordítás újból megjelent első kötetében is olvasható, ahol Evlia egy feliratról azt állítja, hogy a gellérthegyi kolostor falán olvasta, alig valamivel később viszont egy ettől lényegtelenül eltérő versről azt mondja, hogy ő írta Gürz Eljasz sírjára (285, 292 o. vö. Köhbach, Gellérthegy). E hibák vagy szándékos ferdítések ugyanakkor nem feledtethetik, hogy számos feliratot pontosan ad vissza, s ez nagy segítséget ad ahhoz, hogy sok elpusztult épület és azok különféle gyűjteményekben megőrzött, de hovatarozását tekintve ismeretlen feliratai újra összetalálkozzanak. Lényegében ugyanez érvényes az épületek ábrázolására is; a klisészerű tárgyalási mód ugyan tény, de ha az állandó alkotóelemeket, a toposzokat a szövegből kifejjük — mint azt pl. Köhbach a jászvásári, a kassai és a bécsi dóm példáján a keresztény templomokra vonatkozóan megtette (Beschreibung) —, akkor kiderül, hogy a megmaradó rész gyakran nagyon pontos és igazolható megfigyelésekkel van tele.

A legendák, a különleges látnivalók és a kuriozitások — ha éppen vannak — elmaradhatatlan részét alkotják egy-egy helység bemutatásának, s láthatóan ez az a terület, ahol Evlia fantáziája a legszabadabban szárnyal. Hozzáállása ugyanakkor messzemenően nem egysíkú. Bizonyos esetekben híven foglalja össze és közvetíti

az érintett terület legendavilágát (pl. Köhbach, Urfa), máskor viszont inkább a saját szempontjai szerint alakítja át (Haarmann). De ami a legfontosabb, hogy maga is aktívan hozzájárul a legendaképződéshez. Eközben többféle módszert alkalmaz, kezdve azon, hogy másoktól átvett történetet saját kitalálásaival told meg, vagy éppen vele megtörtént eseményként talál föl (Kreutel, Im Reiche), egészen addig, hogy eszköztárát kombinálva eredeti legenda megteremtésére tesz kísérletet. Az utóbbinak egyik gyöngyszeme az ajándék lóról szóló történet, amely Evlia szerint a bécsi követjárás idején játszódott le. Kiindulópontja — mint más esetekben is megfigyelhető — egy meglévő legenda és egy reális esemény összekapcsolása. Az alaptörténetből egy Dáji Cserkesz nevű iszlám vitéz hőstettét ismerjük meg, aki Bécs 1529. évi ostroma közben a falon lőtt résen keresztül a város közepéig vágat, de ott vértanúhalált szenved. Az ellenség a vitézt bátorsága elismeréseként lovával együtt mumifikálja és emlékműként felállítja, s róla nyeri az emlékmű helye a Cserkesz-tér elnevezést. A reális mag abból áll, hogy a török követ által ajándékkul hozott lóról — Meninski udvari főtolmács szerint — a küldöttség tagjai azt állították, hogy átadásakor panaszkodott és hevesen könnyezett (Teply, Sagen). Evlia ezekből az elemekből a következő elbeszélést kerekíti ki: Amikor az ajándéknak szánt turejfi paripa (vallásos tisztelettel övezett arab telivér) megérezte, hogy a hitleneknél kell maradnia, kitört, s először az őt féken tartó két hitlent, majd a várudivaron összegyűlt nézősereget megszarolta le. Végül a követ-pasa intésére egy török szolga befogta, akit a ló engedelmesen, bár véres könnyeket hullatva követett az istállóba. Evlia ekkor kérte a pasát, hogy Dzszejhünt — ez volt a ló neve — cseréljék ki egy másik paripára, mert ez egy gázi (hitharcos), akit a hitlenek bosszúból meg fognak ölni. A követ elvetette a javaslatot. A ló pedig, alighogy magára hagyták, széttörte láncait, s hét gyaúrt széjjelrúgva a városba vágatott. Hosszas bolyongás után végül a Cserkesz-térre ért, ahol lecsendesedve körülzajlásztia a hős kitömött lovát, majd felnyerített és holtan terült el. A követség tagjai dícsérték a paripa tetteit, s az istállómeister a Cserkesz-téren földelte el tetemét (Szejjáhatnáme, VII. k., 297—298. o.).

Ez a fantázia és a valóság elemeiből összegyűrt történet és annak háttere több szempontból is igen tanulságos. Mindenekelőtt jól tükrözi Evlia oszmánli elkötelezettségét. Ez az elkötelezettség messze nem jelent bigottságot (sőt, kitűnően megfér az „idegen”, a muszlim földön kívüli világok iránti érdeklődéssel), de határozottan kifejezi a dinasztia hódító céljaival való azonosulását. Hiszen Evlia ebben az esetben egy bécsi muszlim vértanúhely „megalapítására”, vagy egy ottani vértanúhely létezésében való hit megerősítésére tesz kísérletet. Ehhez tudni kell, hogy török felfogás szerint egy ilyen szent hely léte valahol elegendő oka és biztos jele az adott helység majdani meghódításának. Evlia azonosulása fejeződik ki abban is, hogy a Bécsre vonatkozó — többnyire annak elestét jósó — legendák többségét szintén ő őrizte meg számunkra. Az elbeszélés reális magva viszont kitűnően érzékelteti, hogy fantázia és realitás összekeveredése nem az ő személyiségének egyedi vonása, hanem az egész kulturális közösségé, ahol olykor a politikai ideológia is a legenda terminológiájával fejezte ki mondanivalóját. Ékes bizonyítéka ennek Bécs 1683. évi ostromának török tervrajza, ahol a város legfontosabb topográfiai pontjai az Evlia által megőrzött legendák elnevezéseit viselik.

A fantasztikum iránti vonzódást ugyanakkor, mint az eddigiekből is látszik, a legtermészetesebb módon egészíti ki az egzakt dolgok iránti érdeklődés. Ilyen terület például a nyelvészet, amelyet Evlia főleg a különböző országok nyelveinek ismertetésekor művel. Többször elbüszkélkedik nyelvi adottságaival, s nemcsak számos nyelv ismeretét, de exotikus frások elolvasásának képességét is állítja magáról. A leírásokban a szétszórt nyelvi adatokon kívül mintegy 26 rövidebb-hosszabb glosszát közöl, amelyek megközelítőleg azonos séma szerint készültek. Elmondása szerint arra szánta őket, hogy az utazóknak a napi gondok leküzdésében és az érintkezésben segítségére legyenek, s ennek megfelelően zömében számokat, a mindennapi megélhetéssel kapcsolatos alapszavakat és végül néhány profanitást tartalmaznak. A modern elemzések egyöntetűen aláhúzzák, hogy ezekben a glosszáknak egy nagy tehetségű nyelvész nyilatkozik meg, aki többek közt képes volt dialektikus különbségek korrektt rögzítésére, s a hangok pontos átírása érdekében a szokványos oszmán helyesírás szabályainak áthágásától sem riadt vissza. Adatai mind az illető nyelvek, mind az oszmánli fejlődésének tanulmányozásához jelentős segítséget nyújtanak (Kissling, Halasi-Kun, Lazarescu-Zobian, Dankoff stb.).

Ha Evliát politikai (ideológiai) indítékok, vagy a mű szerkezetéből adódó megfontolások nem vezetik, akkor topográfiai leírásaiban ugyanilyen pontos megfigyeléseket tesz a kultúra megannyi más jelenségeiről is, így pl. a vallási és társadalmi életről, a népszokásokról, a viseletekről... és a sort még hosszan lehetne folytatni (fantasztikus gazdagságát jól aláhúzzák az Evlia Cselebi konferencia előadásai is, l. Evliya Çelebi semineri). Hagyományos értelemben vett történeti forrásként viszont, már ahogy a kevés elemzés alapján megítható, elsősorban azok a részletek tarthatnak számot érdeklődésünkre, ahol Evlia résztvevőként és szemtanúként jelentős kortárs eseményekről tudósít (Bayerle). Az újvári hadjáratról szóló beszámolójáról például egészen kedvező összkép bontakozik ki, ha más oszmán és európai források fényében tesszük mérlegre (Kopčan, Glaubwürdigkeit, Einige); a rá jellemző hibák (pl. a dátumok pontatlansága) mellett egész sor hitelesíthető adatot tartalmaz, ami részben másoknál is megvan, részben viszont csak nála található meg. Az utóbbihoz tartoznak Újvár ostromának eseményei, az alacsonyabb rangú tisztségviselők gyakoribb említései, és főleg a hivatalos történetírásban rendszerint elhallgatott részletek a hadvezetés hibáiról és kudarcairól, az oszmán táborban uralkodó éhségről stb.

Egészében véve, úgy tűnik, ezeknél a részeknél a kulcskérdés éppen az, ami a topográfiai leírásoknál; ha lehetséges, Evlia sajátos és éppen napirenden lévő írói megfontolásait kell megtalálni, s ezután könnyebben lehet kiválasztani azt, ami értékes és azt, ami sallang, vagy éppen csak író korának mentális történetéhez tartozik.

Az elmondottak alapján könnyű belátni, hogy Evlia vizsgálatához legelső sorban egy releváns nézőpont kialakítása volna szükséges, hiszen az írói szándék és a mű azt kifejező struktúrája eleve sok mindent meghatároz. A kutatás azonban a Szejáhatnáme műfaji besorolását — hiszen lényegében erről van szó — nem oldotta meg véglegesen. Akadtak elemzők, akik nézetem szerint helyesen mutattak

rá a megoldás irányára (pl. Mordtmann-Duda, Haarmann, Íz) de ők meg sok mindenben adások maradtak a miértekkel. Anélkül, hogy a sokféle véleményre kitérnék, elegendő lesz a két leggyakrabban felmerülő ítéletet szemügyre venni: az egyik szerint Evlia geográfus, a másik szerint történetíró volna.

Könnyebb a dolgunk az elsónél, mert az alighanem félreértésen, vagy inkább fogalmi csúsztatáson alapul. Hogy a Szejáhatnáme a mi számunkra kiváló földrajzi — mindenekelőtt történeti földrajzi — forrás, nem jelenti automatikusan azt, hogy földrajzi munkának szánták. Ez egyébként nemcsak Evlia aspirációitól, de felkészültségétől is igen messze állt. Először is szó sincs nála olyan rendszeres földrajzról, ami a kor követelményei szerint a kozmológiától kezdve átfogná a tudományok egész tárházát, másrészt bebizonyították, hogy a földrajz alapfogalmaival sem volt tisztában. Tegyük hozzá, hogy egy olyan időszakban, amikor az oszmán földrajztudomány az európai eredményeket megismerve új utakra lép, Evlia a hagyományos ptolemaioszi világtkép talaján reked meg (noha egy európai világtérképet és Mercator Atlaszát több ízben emlegeti, szinte biztosan nem használta őket). Ezek ismeretében a kor fogalmi szerint sem marad sok alap arra, hogy geográfusnak nevezzük. Természetesen nagyobb joggal vehető össze a Szejáhatnáme az arab geográfia egyik klasszikus ágával, az útleírásokkal, de azoktól tartalmilag, kortörténeti jellege és mint majd látni fogjuk, az esztétikai szempont túlsúlya miatt annyira eltér, hogy még Taeschner szerint is, aki pedig Evliában az utolsó nagy keleti földrajzíróként látja, Evlia „...föld- és emberábrázolása egyedül áll a keleti irodalomban” (Die geographische).

Ami a másik nézetet, történetírói mivoltát illeti, tulajdonképpen könnyen elintézhethetnénk azzal, hogy Evlia maga utasítja el, hogy történetírónak vegyék. Vagy figyelmeztető jelként értékelhetnénk, hogy az Evliát felfedező későbbi kortársak maguk is bizonytalanul álltak a Szejáhatnámeval szemben. Baltadzsi Ibrahim Csaus, aki 1742 és 1746 között egy teljes és egy részleges másolatot készített róla, egyik megjegyzésében így értelmezte a keze ügyébe került alkotást: „Nagyon bájos történeti munka (tárih), de nem olyan szabályos, mint a többi krónika. Ha jól megnézzük, olyan finom dolog, mint a krónikásoké”. A dolog lényege tehát az, hogy próbáljuk megérteni, miben más, mint a többi krónika.

A válaszhoz az oszmán történetírás néhány fő jellemzőjéből kell kiindulni. A természetesen távolról sem homogén műfaj meghatározó vonulata a dinasztikus krónikaírás, amit kivételesen kortörténet (Dzselálzáde), vagy elvétve univerzális történet (Áli, Müneddzsimbasi) keretébe ágyaznak, s amely egyöntetűen magán viseli az iszlám történetírás jellemző jegyeit. A muszlim történetíró a történelemmel szemben rendkívül szkeptikus, aminek alapja az a hit, hogy a próféta utáni korban az isteni jelenlét hiánya miatt már nincs garantálva az igazság. A történelem így nem konzisztenciával rendelkező események, hanem esetlegességek együttese, olyan terep, ahol minden megtörténhet. A ténynek az író számára ezért nincs pozitívítása, minden esemény egyenrangú és bármilyen sorrendben következhet. Ennek egyik fontos következménye az, hogy a történéseket a legkézenfekvőbb rendezési elv, az időrend szerint tárgyalják — innen ered a művek annalsztikus jellege. A másik következmény az, hogy közömbösen viszonyulnak az elbeszélte dolgokhoz, s a legkritikább esetben foglalkoznak az okok keresésével, illetve sema-

tikus indokok felsorolására hagyatkoznak. (Amiben az is benne van, hogy gyakran nincsenek meggyőződve a hatalom legitimitásáról.) Ez az oka az írók ún. személytelenségének. Másfelől az a tény, hogy a muszlim történettudomány a vallás segédtudományaként született meg, eleve behatárolta a történetírást tárgyát; érdeklődési köre ritkán terjed túl a muszlim közösségen, más népekkel és vallásokkal főleg akkor foglalkozik, ha annak a közösségre valamilyen hatása van (Larouni, Gibb, Spuler).

Függetlenül attól, hogy tudatos megértés, vagy csak a konvencióhoz való alkalmazkodás rejlik mögötte, az oszmán történetírók ugyanezen a talajon állnak. Ezen az se változtat, ha időnként politikai vagy propagandacélok szolgálatában írják műveiket (mint pl. a Szelim-námék vagy a sahnámék esetében, I. İnalcık, Kappert, Uğur), vagy az Európával való érintkezés hatására szórványosan megjelennek muszlim világon túlrá tekintő kompilációk is (Goodrich, Kátip Çelebi, Wurm, Lewis). Ha a Szejáhatnámét összevetjük a tárihokkal, a legnagyobb különbség azonnal nyilvánvaló: Evliánál se dinasztia-történetről, se annalsztikáról nem beszélhetünk. Ugyancsak elűt a szokványostól Evlia magatartása a tényekkel szemben. A tény fogalmát ugyan a kortársak zöméhez hasonlóan szélesen értelmezi (s mint láttuk, valóságos esemény, legenda, vagy mítosz a realitás egyazon szintjét képezheti nála is), mégis komplexebb szemlélettel közelít hozzá, mint a történetírók. A tényeket nemcsak regisztrálja, hanem kommentálja, értelmezi is, s bár a sematizmusoktól ő sem mentes, tagadhatatlanul jelen van írásában az okkeresés szándéka, sőt időnként a kritika szelleme. Utóbbit ugyan lehet európai mércével alábecsülni, de hogy saját közegében szokatlan volt, azt számos részletén kívül egy külső tény, nevezetesen a 20. sz. eleji oszmán cenzúra ítélete bizonyítja ékesen. Kétségkívül összefügg ez a hozzáállás azzal is, hogy Evlia a krónikások jelentős részével szemben teljesen „outsider” pozícióból ír. Láttuk, Evlia hű oszmánli alattvaló volt, ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy a krónikásoktól eltérően nagy odaadással foglalkozzon nem-muszlim népek és földek bemutatásával, egészen addig, hogy olykor még jót is ír róluk.

Az egyik legfontosabb különbség azonban kétségkívül az írónak a művéhez való viszonyában mutatkozik meg. Mint Szekfű igen helyesen felismerte, Evlia elsősorban magáról ír, s még ott is ő áll a középpontban, ahol ez formailag rejtve van. Hogy az írói személyiség előtérbe állítása milyen idegen a tárihok szellemétől, azt Evlia egyik kortársa, Hüsezin Hezáfenn példája érzékelteti kitűnően, akit Evlia minden valószínűség szerint személyesen ismert (Wurm). A 17. század második felében Isztambulban megforduló diplomaták egybehangzó beszámolóí szerint Hezáfenn a főváros oszmán értelmiségének egyik legkiválóbb koponyája volt, aki szokatlan „felvilágosultságával”, az oszmán társadalom kritikai szemléletével, az önkényuralom bírálatával és Európa iránti érdeklődésével messze kirítt környezetéből — legalábbis a társalgások során. Ha azonban szemügyre vesszük műveit, akkor egy nem-muszlim történetet is tárgyaló értekezését leszámítva azt találjuk, hogy azok a lehető legkonvencionálisabb módszereket és nézeteket képviselik, s eredetiségét tekintve az előadás még az átlagot is alulmúlja.

Az írói szerep tehát Evliánál valamit kifejez. Mégpedig azt — s ez bizonyul a döntő pontnak —, hogy a Szejáhatnámé belső struktúrája nem történeti, hanem

irodalmi. A külső keretet a különböző látnivalók itineráriuma, vagyis maga az utazás adja, a belső forma pedig mindenekelőtt a csodákból, a különleges látnivalókból és a szerző által megélt (vagy olyanként feltüntetett) eseményekből építkezik. Az anyag Evlia-módra való elrendezése, vagyis az, hogy fantasztikum és valóság egymást váltogatva, egymásba épülve kerül az olvasó elé, egyértelműen esztétikai szempontoknak van alávetve. Szekfű zseniálisan vette észre, hogy a szerző fő gondja az volt, hogy az olvasó vagy hallgató észlelésének (is) megfeleljen. Ha nem történetírói alkotásnak szánt művét el akarta fogadtatni, tekintettel kellett lennie a korabeli publikum szenzációéhségére. Bizonyos jelekből arra kell gondolnunk, hogy ez a feladat, bár nem állt távol alkatától, időnként már számára is terhes lehetett. Erre utalnak alábbi sorai, melyeket az aleppói Mürteza pasa társasági összejövetelein szerzett tapasztalatairól vetett papírra: „Társalgás közben számos alkalommal túlzásokba estek, színtiszta hazugságokat mondtak. Én szegény tudtam, melyik szavuk hazug és igaz, hiszen az elmesélt hadjáratok többségén magam is ott voltam. Mikor aztán ellent mondtam nekik, pasa urunk szemenszedett hazugságaikat megvédte, és jó arcot vágott hozzá.”

Az elmondottakat összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy a Szejáhatnáme egy útleírás és kortörténet formájába öltöztetett irodalmi alkotás, ami elsősorban a szórakoztatás céljából íródott. Mindez egyáltalán nem csökkenti értékeit, csupán kijelöli azt a nézőpontot, amit páratlanul gazdag anyagának kiaknázásakor érdemes szem előtt tartani.

Minden jel szerint Evlia műve nem foglalhatta el azt a helyet saját korának kultúrájában, ami mai ítéletünk szerint megillette volna. Ennek egyik oka kétségkívül a külső körülmények kedvezőtlen összejárásában keresendő. Evlia valószínűleg Kairóban halt meg, anélkül, hogy kéziratát véglegesen lezárhatta volna. Tulajdonképpen már az is szerencse, hogy a fogalmazvány egyik barátjának örökségében fennmaradt addig, míg a városban időző nagy könyvgyűjtő, Hadzi Besir aga főeunuch 1715 táján felfigyelt rá. Neki küldték el 1742-ben ajándékkul Isztambulba, ahol feltehetőleg a címzett kezdeményezésére több másolatot készítettek róla. Ezzel megnyílt az út a mű előtt a szélesebb ismertség felé, ám furcsa módon rövidesen csaknem teljes feledésbe merült. Az eredeti kézirat ismeretlen okokból több kézen szóródott szét, s a fentebb már említett másoló 1745—46 körül úgy vélekedik, hogy rajta kívül csak egy bizonyos Rakim efendi ismeri a művet. A jelenlegi ismeretek szerint a 18. sz. folyamán mindössze egy tudós kezébe jutott el. Bár bizonyos érdeklődést jelez, hogy az udvari könyvtár számára a század utolsó harmadában összegyűjtötték az eredeti kézirat elérhető példányait, és 1795-ben udvari főemberek részére kivonatos másolatot készítettek róluk, lényegében elvesztette aktualitását, mielőtt igazán megismerhették volna. Kétségkívül hátrányosnak bizonyult, hogy a szerző a fővárostól távol, talán ottani ismerőseitől elfeledve próbálta végleges formába önteni munkáját. Ismerve IV. Mehmed udvarának sokirányú szellemi érdeklődését, Isztambulban élve, befolyásos barátok támogatásával nagyobb esélye lett volna arra, hogy felfigyeljenek rá. Érdekes dolog, hogy ismerünk olyan frásos hagyatékkal rendelkező személyeket, akik valószínűleg ismerték Evliát (pl. Hezáfenn), de eddig a legcsekélyebb utalás sem került

elő tőlük a szerzőre vagy művére vonatkozóan. Ez még csak magyarázható azzal a feltevéssel, hogy talán más nevet használt a mindennapi életben, de azt nehéz elképzelni, hogy 41 éven át dédelgetett tervéről, a folyton gazdagodó anyagról senkinek ne tett volna említést. Vagy mégis? Lehet, hogy félt előállni még alakulófélben lévő és szokványosnak korántsem ígérkező alkotásával?

Ha esetleg így történt, akkor az aggodalom nem bizonyult feleslegesnek. A későbbi kortársak a jelek szerint idegennek érezték, hiszen egy tárihtól, egy krónikától sok mindent másképpen vártak, mint ahogy azt a Szejáhatnámban találták. Udvari körökből származó ismerői szemében nem vált előnyére az sem, hogy a fennkölt irodalmi stílus helyett zömében a 17. sz.-i társalgási nyelvet használta (ami viszont a mi számunkra egyik legfőbb értéke).

Így tehát ahelyett, hogy valaha is az oszmán kultúra szerves részévé vált volna, a Szejáhatnáme szinte mindjárt történeti forrásként kezdte meg pályáját. Nem egészen tíz évvel az utolsó másolat elkészülte után Hammer már tudományos szempontból értékeli, amikor a „legfigyelemreméltóbb” keleti kéziratnak nevezi, amivel addigi munkája során találkozott. Az oszmanisztika „atyja” azonban, úgy látszik, megint csak messze megelőzte korát, mert hosszú időszak következett, amelyben Evlia művének becsülete igen alacsonyan állt. Különösen Evlin hazájában, ahol a fentebb említett *Müntabahāt* ismeretében szokássá vált az ezeregyéjszaka meséihez hasonlítani. A szövegek kiadása és megismerése, az elemzések számának növekedése azután fokról fokra emelte Evlia tekintélyét, s a kutatás mára szinte egyöntetűen csatlakozott Hammer ítéletéhez. Kevesen vannak, akik kétségbe vonják, hogy Evlia műve pótolhatatlan forrása a 17. századi oszmán birodalom anyagi kultúrájának és mentális történetének.

Befejezésül röviden szólnom kell még a magyar fordítással kapcsolatos gondokról. Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy a két kötet teljesen eltérő megközelítést kíván. Ennek oka az, hogy az alapul vett szöveg és a fordítói munka külső körülményei gyökeresen különböztek a két kötet esetében. Az első részt Karácson Imre az Ikdam-kiadás alapján ültette át magyarra (ismert, hogy a török kiadás előkészítésében maga is részt vett). A fordításon idehaza, nyugodt körülmények között dolgozott, s munkáját lelkiismeretesen végezte el. Külön javára frandó, hogy a korszak fordítói gyakorlatától eltérően nagyon keveset élt az összevonás eszközzel (ami pl. Thúry Józsefnél általánosnak mondható), s a kihagyások sem gyakoriak. Mégis számot kell vetni azzal, hogy a magyar fordítás mindenben magán viseli a török alapszöveg fentebb részletesen bemutatott hiányosságait, noha ezért a fordítót természetesen nem lehet felelőssé tenni.

Egészen más a helyzet a második kötetel. Mint a Karácson Imre születésének évfordulójára írt megemlékezésemben (*Keletkutatás* 1989. tavasz, 109-114. old.) elmondtam, ez a fordítás Karácson négy évig tartó isztambuli kiküldetése idején készült, nem mindennapi körülmények között. Szerencsére fennmaradtak Karácson naplóléfeljegyzései, valamint Thallóczy Lajosnak küldött levelei, s ezek alapján szinte „napra” követni tudjuk a munka menetét és a vele kapcsolatos nehézségeket. Mint említett frásomban jeleztem, a kötet valójában egy „balszerencse” folytán jött létre: a magyar turkológus nem kapta meg a beígért levéltári kutatási engedélyeket,

ezért kényszerből a mecsetkönyvtárakat kezdte látogatni. Néhány napon belül szerencsésen ráakadt Evlia művének akkor még kiadatlan kötetekre (7–10. k.), s ekkor határozta el, hogy lefordítja a 7. kötet ismeretlen, Magyarországgal foglalkozó fejezeteit. Erről a következőket írja naplójában 1907. április 29-én: „Besir aga mecsetkönyvtárában elkezdtem Evlia Cselebi kéziratának fordítását. A kéziratot könyv teljesen jó karban van. Szeptemberre készen leszek a munkával, ha valami közbe nem jön” (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart Hung. 2651/1.). Május 23-án már arról ad hírt, hogy „...Ma délután befejeztem a Besir-aga dsámiban [az] Evlia Cselebi kézirat VII kötete magyar részének fordítását, de egy rész még hátramaradt” (uo.). Ez a rész elég tekintélyes lehetett azonban, mert szinte az egész nyara ráment, így aztán lassan kezdte terhesnek érezni a vele való foglalatosságot: „Evlia Cselebi kéziratának fordításán dolgoztam. Csak már egyszer végződniek el, hogy hozzáfoghatnék egyéb dolgokhoz is” (naplóbejegyzés 1907. július 14-én, uo.). Mikor azonban már valóban a végéhez közeledett, váratlan nehézsége támadt: „Ma a Besiraga mecsetben az ostoba háfizkütüb [könyvőr, könyvtáros] megtagadta Evlia Cselebi kéziratának használatát hivatkozva arra, hogy ez tiltott munka... Szerencse, hogy most már csak egy-két lap hiányzik belőle, egyébkint az egész munka készen van” (augusztus 12., uo.). Nem törődve egyelőre a hiányzó részekkel, az ősz folyamán kinyomtatásra felajánlotta munkáját az Akadémiának. Október 31-én adta postára felülbírálásra, s ma már csak bámulunk rajta, hogy december 16-án megkapta Károlyi Árpád lektori véleményét (OSZK, Kézirattár, Fond XI/516, 3. sz.), december 29-én pedig az Akadémia kedvező válaszát. Ezen a napon szinte ujjongva írta naplójába: „...Evlia Cselebi kézírata mindjárt újév után nyomdába kerül. Hála Isten! Így lesz egy munkám, mely Konstantinápolyból lesz keltezte” (uo.).

A nyomtatás a következő év elején valóban elkezdődött, s február közepétől folyamatosan érkeztek Karácsonhoz a korrektúrafvek. Időszerűvé vált tehát a hiányzó lapok lefordítása, de minden erőfeszítése mellett sem tudott hozzájutni a kézirathoz. Hogy miként keveredett ki szorult helyzetéből, azt nem kevés iróniával így foglalta össze 1908. március 2-án Thallóczyhoz írott levelében: „Evlia Cselebi nyomtatása elkezdődött. Nem tudom megírtam-e, hogy mennyi bajom volt ezzel a kézirattal már ti. a törökkel. A könyv mint tetszik tudni el van tiltva s törökül kiadni nem szabad. A hodsák csak túrték, hogy bejártam a mecsetbe s ott a kéziratokat fordítottam. Utoljára azonban megijedtek, hogy bajba kerülnek miatta s így történt, hogy néhány lap hiányzott még belőle, mikor bírálatra beküldtem... megírtam, hogy a dolog miként történt s megígértem, hogy mire nyomtatni kell, akkorra meglesz a hiányzó rész is. A hodsák azonban semmi áron nem adták oda többé a kéziratot s igen kértek, hogy ne adjuk ki azt sem, amit addig összeírtam, mert őket megbüntetik, hogy oly tiltott kéziratot, mely a felsőbbésgről s annak intézkedéseiről bírálatot mond, a kezembe adtak. Hogy a hodsákat megszabadítsam a félelemtől s a még hiányzó néhány lapot lefordíthassam, egy furcsa lépésre határoztam el magam, de jól sikerült. Elmentem Haszin pasa közoktatási miniszterhez s előadtam neki, hogy én igen tiszteltem azon okokat, melyek miatt a kéziratokat eltiltották, de mivel a mi országunkban az ilyen könyvnek kiadása nem veszélyes, sőt igen érdekes, adjon engedélyt rá, hogy a lefordított kéziratot kiadhassuk magyar nyelven s a

hodsákat ne érje semmi bántódás, amiért a kéziratot kezembe adták s a még hiányzó néhány lapot is lefordíthassam. Kértem, hogy írásbeli engedélyt adjon erre nézve. Argumentálásom meggyőzte a minisztert, mert másnap megkaptam a Tezkeret [felhatalmazást], hogy a veszedelmes (!) kézirat Magyarországra vonatkozó részét magyar nyelven nyilvánosságra hozhatjuk. A tezkeret én letétbe helyeztem a medreszében a hodsáknál, hogy a felelősség alól így biztonságban legyenek. Ha tréfálni akarnánk most rányomathatnánk a magyar könyvre e szavakat: A török közoktatásügyi miniszter engedélyével” (OSZK, Kézirattár, K. I. Thallóczy Lajoshoz, 23. sz.). (Május 1-i levelében — uo., 26. sz. — visszatért erre az esetre, s gunyorosan kérdezte Thallóczytól: „Mit gondol kedves Főnök Úr, nem lenne furcsa tréfa, ha majd egy tiszteletpéldányt adnék Hászín pasa miniszternek?” Erre a jelek szerint végül nem került sor, de az augusztusban elkészült könyvből egy díszkötéses példányt elküldött a magyar miniszterelnöknek.)

Ennek a nevezetes 7. kötetnek a lefordítása olyan tett volt, amit a magyar tudománytörténetnek kétségkívül számon kell tartania. Karácson a török szöveg kiadása előtt húsz évvel, a világon elsőként tette közkincsé egy olyan kézirat tartalmát, amelyről a kutatásnak addig legfeljebb sejtései voltak. Szerencsés kézzel választotta ki az alapul vett kéziratot is. Mint fentebb elmondtam, a szövegek lezármazási sorrendjében az eredetihez a Besir aga könyvtár példánya áll legközelebb, s nem véletlen, hogy a későbbi isztambuli kiadásban is ezt tették közzé. Mindezek fényében még kevésbé hallgathatjuk el, hogy a fordítás nem mentes bizonyos hibákból. Tagadhatatlanul magán viseli a nyomait annak, hogy az 1907. év „felderítő munkájának” egyfajta melléktermékeként, sietve született meg. Nem vált előnyére a magyar változatnak az a fordítói törekvés sem, amely mindenben a történetfró Evliát kívánta megmutatni. Mindenekelőtt ezekre a tényezőkre vezethető vissza, hogy — az első kötetből eltérően — ebben a fordításban az eredetinek számos részletét hiába keressük. Karácson hat alkalommal jelzi ugyan, hogy elhagyott különböző szakaszokat (többnyire olyanokat, amelyek a történetfró Evlia hitelét rontották volna: legendákat, kuriozitásokat), de a be nem vallott, kisebb-nagyobb kihagyások szinte az egész szöveget végigkísérik. A rostálásnak sajnos több fontos részlet áldozatul esett (így például a korona leírása és a hozzá kapcsolódó török elképzelések, a Székesfehérvár építésére vonatkozó legenda stb.). Más részletek, így egyebek között a Bécsről szóló leírás magyar változatát pedig nyugodtan nevezhetjük szemelvényes vagy kivonatos fordításnak. Ezenkívül számolni kell azokkal a tévedésekkel, amelyek az egyetlen kéziratból való fordítás esetén bárkinél előfordulhatnak (s valóban szép számmal akadnak). Mindezt némileg ellensúlyozza, hogy a török kiadással szemben többször Karácson olvasata bizonyult helyesnek.

Amikor viszont Karácson a teljes szöveg visszaadására törekszik, a tőle megszokott magas színvonalon végzi el munkáját. Kitűnő török nyelvtudása ragyogó magyar stílussal párosult, s ez ma is élvezetes olvasmánnyá teszi Evlia Cselebi magyarországi útleírásait. Aki azonban hiteles adatokat szeretne meríteni a műből, annak nem árt az óvatosság; a török szöveggel (s ha lehetséges, a kézirattal) való összevetés mindaddig elmulaszthatatlan feladata marad, amíg a jövődő kritikai kiadásra alapozva új, a mai követelményeknek megfelelő magyar fordítás meg nem születik.

- BABINGER, Franz: *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig, 1927.
- BAYERLE, Gustav: Hungarian history according to Evliya Çelebi: *Journal of Turkish Studies* 8, 1984, 21—24.
- BAYSUN, M. Cavid: Evliya Çelebi. In: *İslam Ansiklopedisi* 4. c. İstanbul, 1948, 400—412.
- BAYSUN, M. Cavid: Evliya Çelebi'ye dair notlar: *Türkiyat Mecmuası* 12, 1955, 257—264.
- BRUINEN, Martin van—BOESCHOTEN, Hendrik: *Evliya Çelebi in Diyarbekir: the relevant section of the Seyahatname*. Leiden, 1989.
- CUNBUR, Müjgân: Evliya Çelebi bibliyografyasına hazırlık: *Belleten* 53, 206, 1989, 381—399.
- DANKOFF, Robert: Evliya Çelebi on the Armenian language of Sivas in 1650: *Annual of Armenian Linguistics* 4, 1983, 47—56.
- EREN, Meşkure: *Evliya Çelebi seyahatnâmesi birinci cildinin kaynakları üzerinde bir araştırma*. İstanbul, 1960.
- EVLİYÂ ÇELEBİ semineri (İstanbul, 1987. IX. 28—29.). In: *Türklük Araştırmaları Dergisi* 4, 1989, 183—308.
- EVLİYÂ ÇELEBİ Seyahatnâmesi*. 1—6. köt.: İstanbul, 1314—1318/1896—1900; 7—8. köt.: İstanbul, 1928; 9. köt.: İstanbul, 1935; 10. köt.: İstanbul, 1938.
- GIBB, H. A. R.: Ta'rih (ʿİlm al-Ta'rih). In: *EI*, Ergänzungsband, Leiden—Leipzig, 1938, 249—263.
- GOODRICH, Thomas D.: Osmanlı Amerika araştırmaları: XVI. yüzyıla ait *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı eserin kaynakları ile ilgili bir araştırma: *Belleten* 49, 195, 1985 (1986), 667—691.
- GÖZAYDIN, Nevzat: *Evliyâ Çelebis Reise in Ostanatolien von Elbistan nach Sivas im Jahre 1650. Ein Ausschnitt aus seinem Reisebuch übersetzt und besonders in volkscundlicher Hinsicht kommentiert*. Mainz, 1974.
- HAARMANN, Ulrich: Evliyâ Çelebi's Bericht über die Altertümer von Gize: *Turcica* 8/1, 1976, 157—230.
- HALASI-KUN, Tibor: Evliya Çelebi as linguist: *Harvard Ukrainian Studies* 3—4, 1979—1980, 376—382.
- HAMMER, Joseph von: *Narrative of travels in Europe, Asia and Africa ... by Evliya efendi*. London, 1834—1850.
- İNALCIK, Halil: The rise of Ottoman historiography. In: *Historians of the Middle East*. B. Lewis — P. M. Holt eds., London, 1962, 152—167.
- İZ, Fahir: Evliya Çelebi ve Seyahatnamesi: *Belleten* 53, 207—208, 1989, 709—731.
- KAPPERT, Petra: *Geschichte Sultan Süleymân Kânûnîs von 1520 bis 1557 oder Tabakât ül-Memâlik ve Derecât ül-Mesâlik von Celâlzâde Muştafâ genann Koca Nişancı*. Wiesbaden, 1981.
- KARÁCSON, Imre: *Török—magyar oklevéltár 1533—1789*. Szerkesztette Thallóczy Lajos—Krcsmárk János—Szekfi Gyula. Budapest, 1914.
- KÂTİP Çelebi hayatı ve eserleri hakkında incelemeler*. Ankara, 1986.²
- KISSLING, Hans Joachim: *Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1956. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, XXXII/3.)
- KISSLING, Hans Joachim: Einige deutsche Sprachproben bei Evliya Çelebi: *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa* 2, 1, 1938, 212—220.
- KOPČAN, Vojtech: Einige Anmerkungen zu Evliya Çelebis Seyahatname: *Asian and African Studies* 12, 1976, 71—84.
- KOPČAN, Vojtech: Zur Glaubwürdigkeit einiger Angaben Evliya Çelebis Seyahatname. In: *VIII. Türk Tarih Kongresi*. II, Ankara, 1981, 1061—1071.
- KÖHBACH, Markus: Die Beschreibung der Kathedralen von Iași, Kaschau und Wien bei Evliyâ Çelebi. Klischee und Wirklichkeit: *Südostforschungen* 38, 1979, 213—222.
- KÖHBACH, Markus: Ein populäres Schwankmotiv in der geographischen Literatur des Vorderen Orients: *Rocznik Orientalistyczny* 44, 2, 1985, 107—112.
- KÖHBACH, Markus: Gellértheyy — Gerz İlyas Tepesi. Ein Berg und sein Heiliger: *Südostforschungen* 37, 1978, 130—144.
- KÖHBACH, Markus: Urfa und seine Legendentraditionen bei Evliyâ Çelebi: *Der Islam* 57, 2, 1980, 293—300.

KREISER, Klaus: *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi*. Freiburg, 1975. (Islamkundliche Untersuchungen, 33.)

KREUTEL, Richard F.: Ewlijâ Çelebis Bericht über die türkische Großbotschaft des Jahres 1665 in Wien: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 51, 1948—1952, 188—242.

KREUTEL, Richard F.: *Im Reiche des Goldenen Apfels. Des türkischen Weltenbummlers Evliyâ Çelebi denkwürdige Reise in das Giarenland und die Stadt und Festung Wien anno 1665*. Graz—Wien—Köln, 1957. (Újabb kiadása: uo., 1987.)

KREUTEL, Richard F.: Neues zu Evliyâ-Çelebî-Forschung: *Der Islam* 48, 2, 1972, 269—279.

LAROUNI, Abdallah: *La crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme?* Paris, 1974.

LĂZĂRESCU-ZOBIAN, M. M.: Evliya Çelebi and the language of the rebellious Eflâks: *Archivum Ottomanicum* 8, 1983, 307—330.

LEWIS, Bernard: *The Muslim discovery of Europe*. New York—London, 1982.

MACKAY, Pierre A.: The manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi. Part I: the archetype: *Der Islam* 52, 2, 1975, 278—298.

MACKAY, Pierre A.: Hekimbaşı ailesi ve Seyahatnâme: *Belleten* 41, 164, 1977, 653—655.

MORDTMANN, J. H.—DUDA, H. W.: Ewlijâ Çelebi. In: *EI*, 2. ed., Vol. II, Leiden—London, 1965, 717—720.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet: *Evliya Çelebi — Seyahatname (Giriş)*. Ankara, 1983.

SPULER, Bertold: Islamische und abendländische Geschichtsschreibung. Eine Grundsatz-Betrachtung: *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 6, 1955, 125—137.

TAESCHNER, Franz: Die geographische Literatur der Osmanen: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 77 (N. F. 2), 1923, 31—80.

TAESCHNER, Franz: Die neue Stambuler Ausgabe von Evlijâ Tschelebis Reisewerk: *Der Islam* 18, 1923, 299—310.

TAN, Nail: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Folklorik dizin denemesi*. Ankara, 1974.

TASNÁDI, Edit: Török irodalom Magyarországon: *Keletkutatás* 1987. évsz., 69—80.

TEKİN, Şinasi—TEKİN, Gönül Alpay: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi. I. Kitap: İstanbul (Topkapı Sarayı Bağdat 304 yazmasının tıpkıbasımı. 1a—106a)*. Cambridge, 1989. (Sources of Oriental Languages and Literatures, 11.) *Dizin 1—Ç.* uo., 1989. (Sources of Oriental Languages and Literatures, 12.)

TEPLY, Karl: Evliyâ Çelebî in Wien: *Der Islam* 52, 2, 1975, 125—131.

TRELPY, Karl: *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*. Wien—Köln—Graz, 1980.

UĞUR, Ahmet: *The reign of Sultan Selīm I in the light of the Selīm-nâme literature*. Berlin, 1985. (Islamkundliche Untersuchungen, 109.)

WOLFART, Ulrich: *Die Reisen des Evliya Çelebi durch die Morea*. München, 1970.

WOODHEAD, Christine: An experiment in official historiography: the post of şehnâmeçi in the Ottoman Empire, c. 1555—1605: *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 75, 1983, 157—182.

WURM, Heydrun: *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ga'fer, genannt Hezârfenn, und die Istanbuler Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg im Breisgau, 1971. (Islamkundliche Untersuchungen, 13.)

YOLDAŞ, Yüksel: *İstanbul mimarisi için kaynak olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul, 1977.

Antonio Fabris

A Velencei Állami Levéltár török iratai: adalékok Magyarország történetéhez

Az a pontosság és gondosság, amellyel a Velencei Köztársaság külföldön állomásozó diplomáciai képviselői tájékoztatták a Szenátust arról az államról, amelyben tartózkodtak, több tudóst ösztönzött arra, hogy fölöttébb távoli országról is híradásokat keressen a velencei dokumentumokban. E kormányzati forma évezredes folyamatossága ugyanakkor lehetővé is tette számos, máshonnan ismeretlen forrás megőrzését. A velencei levéltáraknak csupán néhány tűzvészt kellett átvészelnüik, amelyek ugyan 976-ban, 1479-ben, 1483-ban és 1577-ben fontos iratokat semmisített meg, ám szisztematikus pusztításnak soha nem voltak kitéve. Még a Köztársaság megszűnését és a következő kormányzati formák kialakulását kísérő események sem vezettek az anyagok szétszóródásához; ellenkezőleg, az Állami Levéltár kialakítása és a különféle helyeken elfekvő okmányok átszállítása az intézet jelenlegi helyére éppenséggel a napóleoni korszakban történt meg. Végül: a velencei dokumentumok a huszadik századi háborús pusztításokat is sértetlenül vészelték át, mivel Velencét mindig tiszteletben tartották a hadviselő felek. A szerencsés eseményeknek ezt a sorozatát háromszáz raktárnak használt terem, valamint az a 68 kilométernyi dokumentum tanúsítja, melyet jelenleg a Velencei Állami Levéltárban őriznek.

A velencei diplomataktól származó iratok mellett fennmaradtak más államok uralkodóitól érkezett okmányok is. Fekete Lajos turkológus már 1926-ban felhívta a magyar történelem szakértőinek figyelmét a Velencében őrzött török iratanyagra, megjegyezve, hogy minden valószínűség szerint ez a leggazdagabb gyűjtemény Európában a maga nemében.¹

Az oszmán-török nyelvű anyag egy részét egyéb olasz dokumentumokhoz csatolták és különböző levéltárakba szórták szét. Közülük a legfontosabbak: *Cinque savi alla mercanzia* (16—19. sz.), *Provveditori da terra e da mar* (16—18. sz.), *Dispacci degli ambasciatori — Constantinopoli* (1484—1797), *Bailo a Constantinopoli* (1545—1797) és *Console veneto a Cipro* (1714—1824).² Az anyag döntő hányadát ugyanakkor két archívumban egyesítették: a *Lettere e scritture turchesche* és a *Documenti turchi* állományában. Az első, melyet nyolc aktacsomóba rendeztek, a Serenissima-nak, vagyis Velencének az oszmán uralkodókhöz fűződő politikai és gazdasági kapcsolatait tárja fel (1523-tól 1618-ig).³ A másodikat viszont hús dobozba helyezték el, s nemcsak békeszerződések, szultáni, nagyvezíri és beglerbégi levelek szerint csoportosították, hanem a legkülönbözőbb nemű és származási helyű iratok képezték a rendszerezés alapját. Összesen mintegy 750 okmány van. Ennek nagyobb része oszmán-török nyelvű, helyenként olasz fordítással (de van közte görög, héber, arab, örmény, perzsa, latin és szláv nyelvű is). A borítékokkal és egyéb kapcsolódó iratokkal együtt kb. kétezer tétel maradt fenn az 1454—1813 közötti időszakból.

A Velencében őrzött iratok széles betekintést engednek a szultáni kancellária 1479 utáni fejlődésébe.⁴ A legrégebb dokumentumok arról tanúskodnak, hogy II.

Mehmed udvarában görög *scriptorium* működött,⁵ s minden valószínűség szerint ehhez tartozott a renegát Szinán, a híres szultán tolmács és festő is.⁶ A kancellária eredeti görög dokumentumainak (szerződések, szultáni levelek) száma 21,⁷ de nem szabad elfeledkezni a három olasz nyelvű *name-i hümayun*-ról sem.⁸ Szintén Velencében őrzik II. Mehmed legrégebbi görög nyelvű okiratát, melyet 1446-ban, apja, Murad egyik lemondása idején állítottak ki.⁹ Itt található továbbá a *Liber Grecus* néven ismert regesztrum, amelyet jóegynéhány görög nyelvű oszmán dokumentumból állítottak össze.¹⁰ Más görög nyelvű iratok másolatai a *Commemoriali* könyvekben találhatóak, melyekbe a Köztársaság legfontosabb iratait másolták be.¹¹

II. Mehmed uralkodása alatt nem küldtek Velencébe oszmán—török nyelvű leveleket, viszont II. Bajezid másolói már ezt a nyelvet is használták. A Velencében őrzött dokumentumokból megállapítható, hogy a török kancellária a nagy változások és a többrendbeli kísérletek nyitányának korát éli ennek az uralkodónak az idejében, s már nem csupán a bevett formákat követi. 1482—1503 között az volt a szokás, hogy a legfontosabb okmányokat két eredeti példányban küldték meg Velencébe: az egyiket görögül, a másikat olaszul.¹²

II. Bajezid kancelláriája ugyanolyan többnyelvű kancellária volt, mint Herszek Ahmed pasáé (vagyis Stefano Cosazza-é, San Saba hercegének, castelnuovoi Stefanonak fiáé), aki személyes leveleit olaszul írta barátjának, Andrea Grittinek, a hivatalosakat pedig görögül. A kettősség annak ellenére fennáll, hogy a jövődó dózse, bár jó velencei volt, mindkét fajta levelet szívesen helyezte el a kancelláriában, ahol aztán több századon át megőrizték őket. Éppen Ahmed pasa segítségének köszönhető, hogy a velenceiek engedélyt kaptak arra, hogy a magyar király követe jelen lehessen azokon a tárgyalásokon, amelyek elvezettek a Velence és a Porta között 908. dzsemáziülevvel 24-én (1502. december 14-én) megkötött békéhez. Ez a követ az év elején Velence közbenjárása nélkül jelentkezett, s anélkül tért vissza, hogy bármit elért volna. A Szenátus még titkárát, Zaccaria de Freschit is utasította, akit a konstantinápolyi misszióval bíztak meg, hogy úgy viselje magát, hogy a Velence és Magyarország között már meglévő szerződések mit sem változtak.¹³

Szelim idejében az első görög nyelvű aktákat követően (melyeket nyilvánvalóan az apjától örökölt kancelláriában írtak)¹⁴ már csak az oszmán—török nyelvet használták — egy olasz nyelvű iratot kivéve, de eredetileg ezt is Daniele de' Ludovici velencei titkár fogalmazta, aki egyszer véletlenül együtt dolgozott a nisándzsival és a török kalligráfusokkal. Éppen az ellenkezője esett meg azzal a *Cussai Chagi Mustafaogli Bursali* (Burszai Musztafa fia, Hüszejn Hadzsi) nevű törökkel, akit meghívtak, hogy a *Liber Grecus*-ból írja át törökre II. Bajezidnak legalább egyik, 1486. évi *name-i hümayun*-ját.¹⁵

Bár Velencében kezdetben törököket alkalmaztak, akik előtt egészen a kancelláriáig nyitva állt az út, később olyan nemeseket vagy polgárokat vettek igénybe, akik gazdagon és gyakorlati török nyelvtudással tértek vissza Konstantinápolyból. Csak a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok e termékeny szakaszának vége felé kezdték érezni annak szükségét, hogy törökül tudó hivatalos tolmácsokkal rendelkezzenek, és arra is gondoltak, hogy képzésük érdekében iskolát nyitnak nekik.¹⁶

Az utolsó görög nyelvű uralkodói okirat, melyet a *Documenti turchi*-ban őriznek, I. Szülejmán uralkodásához kapcsolódik; ez a darab egy *fethname*, amely az 1529-es háborúról és a bécsi ostromról számol be.¹⁷

A *Documenti turchi* gondos átvizsgálása során számos Magyarországra vonatkozó dokumentumot sikerült fellelni. Így például azokat a szultáni kancelláriában készült iratokat, amelyek a török hadsereg katonai vállalkozásait méltatják. Közülük többet már ismerünk, így a Fekete által már látott 1541,¹⁸ 1543,¹⁹ 1566,²⁰ 1597²¹ és 1601.²² évi *fethname*-kat. A legutóbbit *Ibrahim müteferrika* tolmács vitte Velencébe, aki nem más, mint Bartolomeo Coressi, a hitehagyott velencei, „a szultáni udvar orvosa”.²³

A többi dokumentumot egyelőre még nem tanulmányozták, így például azt az olaszra lefordított okmányt sem, amely az 1532-es magyarországi hadjáratra vonatkozik, s amelynek csak egy részét tette közzé Hammer.²⁴

Ezeket a szultáni leveleken kívül más fontos oszmán hatalmasságok levelei is megtalálhatók a gyűjteményben.²⁵ 1594-ben Ferhád pasa például azt írja a dózsénak és a velencei Signoriának (a török iratokban: bégeknek), hogy Szinán nagyvezír kislétszámú testőrcsapattal elfoglalta Veszprémet és Palotát, s nem várta be a birodalom tartományaiból érkező katonaságot. Miután az erősségeket megrakta katonával, felszereléssel és eleséggel, visszatért Belgrádba. De a tél folyamán az ellenség, akít Lengyelország, Spanyolország, Anglia és Franciaország is segített, hatalmába kerített néhány várost Füle környékén, és csapatokat vont össze Komárom közelében. A szultán ekkor elhatározta, hogy hajóhadat indít útnak, de mivel köztudomású volt, hogy Velence is fegyverkezik, a pasa úgy tájékoztatta a Signoriát, hogy a szárazon és vízen indítandó vállalkozás nem Velence, hanem Magyarország ellen irányul.²⁶ Ugyanebben az évben Szinán pasa Komárom alól egyebek közt arra buzdítja a dózsét, hogy tartsa tiszteletben az egyezményeket, emlékeztetve idézve, hogy nyakassága folytán miképpen vesztette el a „bécsi király” Komáromot, Pápát, Tatát, Veszprémet, Palotát, Szentmártont, Tihanyt, Cseszneket és Vázsonyt.²⁷

A katonai vállalkozások és a háborús fenyegetések ismertetése mellett a *Documenti turchi* széles betekintést engednek a Velence és a Konstantinápoly közötti kapcsolatokba a béke időszakában is. Gazdag híradásokat találunk bennük határmenti csatározásokról, közönséges bűntényekről, ügyes-bajos dolgokról és a kapcsolatok minden egyéb formájáról. 1523 körül például Ahmed pasa ír a velencei dózsénak, Andrea Grittinek, aki előzőleg azért tiltakozott, mert a pasa testvére — a hercegovinai szandzsákbég — a velencei területeket zaklatta; a pasa válasza úgy szólt, hogy a károkat azok a magyarok okozták, akik Scardona, Zini és Nirkora elfoglalását követően elhagyták a török területet, hogy velencei földekre költözzenek.

A határvonalakkal kapcsolatos problémák szintén nagyon fontosak voltak, hiszen a velenceiek és a törökök ezeket folyamatosan kiigazították a századok folyamán. 1525-ben például Szülejmán elfogadta, hogy Kolivrád Velencéhez tartozzék, mivel a Velence és a magyar király közti korábbi egyezmények így rendelkeztek.²⁸ 1530–31-ben elhatározták, hogy vizsgálatot folytatnak azzal a céllal, hogy megállapítsák a Velence és Magyarország közötti régi határvonalakat, és visszaadják Velencének a hozzá tartozó városokat.²⁹

A Velencében őrzött, Magyarországgal kapcsolatos oszmán dokumentumok közül több is a 17. század első éveiből maradt ránk. A magyar trónutódlás ügyében 1607-ben írt leveleken kívül³⁰ fennmaradt például az az 1626-ból származó levél, amelyben Murteza budai pasa értesíti a dózsét, hogy Mansfeld parancsnok (akit az oszmán okmányokban *grof Mancfeld*-nek neveznek), miután Magyarországon kitüntető tisztelettel fogadták, saját kezdeményezésére, de a török katonák egyetértésével Velencébe indult, hogy a háborúról beszéljen, és pénz gyűjtésén a Magyarországon maradt katonák zsoldjára.³¹ Itt található annak az 1631. (*more veneto* = 1632?) február 8-án kelt levélnek a fordítása is, amelyben Rákóczi György arról értesíti Mehmed boszniai pasát, hogy egy hete bevonult seregével Váradra.³²

Több dokumentum tudósít Marc' Antonio Velutello velencei polgárnak Haszán budai pasával fenntartott kapcsolatáról, amely arra irányult, hogy török katonákat toborozzanak velencei szolgálatra. Ugyanezt a személyt bízták meg azzal, hogy információkat gyűjtson Girolamo Fasaneo de Lesina [Far] dalmát ügyvéd (vagyis a Fekete által a *Documenti turchi*-ban felfedezett Redzseb, az újsütetű muszlim) tevékenységéről, majd azzal, hogy oszmán hivatalnokokat megvesztegetve ölesse meg. Csak a véletlenen múlt, hogy a gyilkosság nem ekkor, hanem két év múlva sikerült.³³ 1630-ban IV. Mehmed fermánt állított ki Redzseb részére, amikor az éppen Budán tartózkodott.³⁴

Ugyanezekben az években Musza budai pasa is kapcsolatban állt Velencével, a szokásnak megfelelően ott vásároltatta össze a legdrágább szöveteket, a legértékesebb bársonyokat, a legfinomabb ötvöstermékeket és a legmodernebb technikával készült tárgyakat. Ali budai beglerbég már 1580-ban elrendelte, hogy Velencéből a legfinomabb selymeket és a legritkább árukat küldjék el neki Magyarországra, hogy átadhassa azokat uralkodójának.³⁵ De a különleges és drága áruk iránti kereslet nemcsak a Magyarországon élő törökökre volt jellemző, hanem kicsit mindazokra a törökökre is, akik az Adria királynőjéhez fordultak, hogy a legkülönbözőbb, magas művészi és technikai színvonalú termékekhez jussanak.³⁶

A *Documenti turchi*-ban nemcsak csatákról és hősökrol szóló történeteket találunk, hanem olyan apró eseményeket és köznapi emberek történetét is, akiknek még a nevét sem említik meg a könyvekben. Ilyen históriát mesél el az a levél, melyet 1550-ben a velencei szenátus oszmán-török nyelven írt Mehmed bégnek, Buda parancsnokának. A velenceiek először emlékeztették arra a barátságra, amely apjához, Murád béghez fűzte őket, majd megköszönték az ajándékba kapott lovat, s egyúttal elfogadták a parancsnoknak azt a kérését, hogy unokatestvérének, don Antonio de Sebenico-nak újra adják át nagybátyjának, a néhai abbénak egyházi jövedelmeit. Az ajándék fölött örvendezve a velenceiek a maguk részéről ruhákat küldtek, de — lévén jó kereskedők — a küldeményhez egyúttal mellékeltek azoknak az áruknak a számláját, amiket Mehmed kifejezetten Velencében vásároltatott össze magának.³⁷

A *Documenti turchi* világos képet adnak a velencei—török kapcsolatokról és a szultáni kancellária 1479 és 1813 közötti „termékeiről”. A szép, színes tigrás iratok mellett, amiket számos kiállításon bemutatnak, kevésbé látványos iratokat is őriznek, amelyek azonban mégis fontosak mind diplomatikai, mind paleográfiai szempontból. A *name-i hümayun*, *berat* és *nişan*-féle szultáni iratokon kívül

fennmaradtak például *arz-ok és hülcet-ek*. *Divani* stflusban írt okmányok épp úgy találhatók, mint *siyakat* és *rika* írásosak. A 14—15. századi szultánok kis tigráitól a hatalmas méretű 18. századi dokumentumokig követhetjük nyomon az aktákat, s az első parányi *kulak-ok* mellett a későbbi századok jóval nagyobb *kulak*-jai épp úgy megmaradtak itt, mint egy vászon *kese*,³⁷ arany, ezüst és karmazsin selyemszövetek, melyeket a legfontosabb dokumentumok becsavarásához használtak. És ne feledkezzünk meg a lenyűgöző mennyiségű pecsétről sem, legyen az fekete pecsét fehér alapon vagy fordítva, minden lehetséges formában.

Hatvan évvel ezelőtt Fekete Lajos sajnálkozott a *Documenti turchi* kusza állapota miatt, s közeli rendezését remélte.³⁹ E munkára szánta rá magát 1940 körül Alessio Bombaci nápolyi orientalista, aki a dokumentumok többségének regesztáját elkészítette ugyan, de azt a tervét, hogy a *Documenti turchi*-t kronológikus sorrendbe rakja, nem sikerült véghezvinnie.⁴⁰ Munkája így használhatatlanná vált, mert a dokumentumoknak általa adott számok nem feleltek meg az iratok dobozban elfoglalt helyének. A rendtelenségre panaszkodó szakértők nyomtatékos sürgetései nyomán⁴¹ 1979-ben új rendezés vette kezdetét, amely most, tíz év után csaknem befejeződött. A dobozokban hajdan rendetlenül heverő iratok mindegyikéről regesztia készült és kronológikus sorrendbe állították őket.⁴²

(Fordította: F. Jáborcsik Erzsébet)

JEGYZETEK

1 Fekete Lajos, A velencei állami levéltár „*Documenti turchi*” c. gyűjteménye: *Levéltári Közlemények* 1926 március—december, 130—138; Fekete Lajos, A velencei állami levéltár magyar vonatkozását fcthnáméi: *Levéltári Közlemények* 1626 március—december, 139—157.

2 *Dispacci degli ambasciatori al Senato. Indice*. Roma, 1959, 1—38; M. Şakiroğlu, Venedik Devlet Arşivinde bulunan İstanbul balyosu arşivi üzerinde bir araştırma. In: *Studia turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata*. Napoli, 1982, 470—480. Hasonlóan fontos dokumentumok találhatók a Velencei Állami Levéltárban őrzött egyéb archívumokban is; vö. V. L. Ménage, Seven Ottoman documents from the reign of Mehemed II. In: *Documents from Islamic Chanceries*. Ed. by S. M. Stern, Oxford, 1965, 81—118.

3 Nem láthattam a 6. és 8. dobozt, de elolvashatók Alessio Bombaci regesztái, melyek a Velencei Állami Levéltárban (Archivio di Stato di Venezia, a továbbiakban: ASV) találhatóak.

4 Az 1454. évi dokumentum csak másolatban maradt fenn, ezért a legrégebbi eredeti okmány 1479-es, l. ASV, *Documenti turchi*, 1—2.

5 J. Raby, Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium: *Dumbarton Oaks Paper* 37, 1983, 15—34.

6 R. Predelli, *I Libri Commemorativi della Repubblica di Venezia*. Venezia, 1876—1914, XVI, n. 128—129. Vö. F. Babinger, *Maometto il Conquistatore*. Torino, 1967, 555.

7 Ezek közül 7 II. Mehmedé, 11 II. Bajezidé, 2 I. Szelimé és 1 Szülejmáné. Ld. ASV, *Documenti turchi*, 2 (1479. jan. 25.), 3 (1479. jan. 29.), 4 (1479. szept. 23., recte 1478), 6 (1479. okt. 7.), 10 ([1480]. jan. 7.), 27 ([1482]. jan. 12.), 44 (1499. márc. 15.), 73 ([1502. dec. 14.]), 103 (1503. aug. 8.), 110 (1503. okt. 6.), 112 ([1503]. okt. 29.), 117 ([1503]. nov. 4.), 129 (1503. dec. 22.), 145 ([1504]. ápr. 7.), 151 (1504. jún. 17.), 153 ([1504]. jún. 28.), 163 (1513. okt. 25.), 165 ([1515]. jún. 15.), 250 (1529. nov. 13.); vö. J. von Hammer [-Purgstall], *Storia dell'Impero Osmanlico*. Venezia, 1828—1831, V. 227—230; F. Miklosich—Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevii sacra et profana*. III, Vienna, 1865, 290—367; F. Babinger—F. Dölger, Mehmeds II frühester Staatsvertrag (1446): *Orientalia Christiana Periodica* 15, 1949, 225—258; A. Bombaci, Due clausole del trattato in greco fra Maometto II e Venezia nel 1446: *Byzantinische Zeitschrift* 43, 1950, 267—271; A. Bombaci, Nuovi firmani greci di Maometto II: *Byzantinische*

- Zeitschrift* 47, 1954, 298—319; H. Ahrweiler, Une lettre en grec du Sultan Bayezid II: *Turcica* 1, 1969, 150—160.
- 8 ASV, Documenti turchi, 14, 35, 169. A. Da Mosto, *L'archivio di Stato di Venezia*. I, Roma, 1937, 14. sz. facs.; Babinger, *Maometto*, a 451. lappal szemközti facs.
- 9 ASV, Miscellanea Atti Diplomatici e privati, 38. doboz, 1110.
- 10 ASV, Miscellanea Atti Diplomatici e privati, 45. doboz, 1324; A. Bombaci, II „Liber Graecus”, un cartolario veneziano comprendente inediti documenti ottomani in greco: *Westösliche Abhandlungen* (Rudolf Tschudi) [Wiesbaden], 1954, 288—303; A. Bombaci, Nuovi firmani, 298—319.
- 11 R. Predelli, *Il Libri Commemoriali*.
- 12 ASV, Documenti turchi, 64 és 68, 87 és 89, 95 és 96; a Liber Graecusba beírt többi görög nyelvű okmányának csak az oszmánli eredetije maradt fenn.
- 13 ASV, Documenti turchi, 53—59. Sanudo, *I diarii*, V, coll. 42—47; M. H. Şakiroğlu, 1503 tarihli Türk-Venedik andlaşması. In: *VIII Türk Tarih Kongresi*. Ankara, 1983, III. 1559—1569.
- 14 ASV, Documenti turchi, 163, 165.
- 15 ASV, Miscellanea Atti Diplomatici e privati, 45. doboz, 1324; Liber Graecus, cc. 39v—40.
- 16 A velencei tolmácsiskolára (*dragomanni*) vonatkozóan ld. Francesca Lucchetta számos tanulmányát a *Quaderni di studi arabi* c. folyóirat 1—7. számában (1983—1989.)
- 17 ASV, Documenti turchi, 250; Sanudo, *I diarii*. LII, Venezia, 1898, coll. 370—72; Hammer, *Storia*, IX, 388—392; F. Miklosich—Müller, *Acta*, 361—364; n. XLIV.
- 18 ASV, Documenti turchi, 463—464; Fekete L., A velencei, 144.
- 19 ASV, Documenti turchi, 509—510; Fekete L., A velencei, 144—148; M. T. Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe belgeler koleksiyonu ve bizimle ilgili diğer belgeler: *Belgeler* V—VIII, 9—12, 1968—1970, 1—151, főleg 137. Az utóbbi szerző egy másik iratot is közölt ugyanebből az évből, amit a Budán tartózkodó szultán írt; ld. ASV, Documenti turchi, 507—508; M. T. Gökbilgin, Venedik Devlet Arşivindeki vesikalar külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman devri belgeleri: *Belgeler* 1, 2, 1964, 6. sz.
- 20 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza 8, c. 12 (vö. a 3. jegyzettel); Fekete L., A velencei, 148—150.
- 21 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza 5, cc. 181, 187; ASV, Documenti turchi, 1091; Fekete L., A velencei, 151—154.
- 22 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza 8, cc. 6—7 (vö. a 3. jegyzettel), két hasonló irat, az egyik a szultáné, a másik Ibrahim pasáé; Fekete L., A velencei, 154—157.
- 23 ASV, Senato, Deliberazioni Costantinopoli, reg. 9, cc. 156—156v.
- 24 ASV, Documenti turchi, 289; Hammer *Storia*, IX, 367; vö. Sanudo, *I diarii*, LVII, Venezia, 1902, coll. 330—331. További példa lehet annak a kelet nélküli *name-i hümayun*-nak a fordítása, amit Szülejmán intézett a császárhoz. Ebben a szultán megerősíti az évi 30 000 dukátról szóló követelést, amint azt a békében lerögzítették. Követeli Szigetvár és Eger várának átengedését, mivel ezek állandó kiindulási pontjai a török területekre irányuló becsapásoknak. Ld. ASV, Documenti turchi, 792.
- 25 Az itt következőkhöz az oszmánli szöveget, helyenként az olasz fordítást és — ahol van — Luigi Bonelli és Alessio Bombaci csaknem fordítással felérő regesztáit használtuk fel (utóbbiak kézirat gyanánt az ASV-ben találhatóak.)
- 26 ASV, Documenti turchi, 1056 (1002. redzseb hónap vége).
- 27 ASV, Documenti turchi, 1076—1077 (1003. rebiülevel hó első napjai).
- 28 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza 1, c. 19; ASV, Documenti turchi, 205—206; Fekete L., A velencei, 133. old. jegyzet.
- 29 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza 1, cc. 9—11; ASV, Documenti turchi, 252, 261.
- 30 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza 6, cc. 108, 118—121, 125. Vö. a 3. jegyzettel; Fekete L., A velencei, 136—137.
- 31 ASV, Documenti turchi, 1342—1343; Fekete L., A velencei, 137.
- 32 ASV, Documenti turchi, 1369.
- 33 A. Fabris, Il dottor Girolamo Fasaneo, alias Receb: *Archivio Veneto* serie V, 131, 1990 (sajtó alatt).
- 34 ASV, Documenti turchi, 1375; Fekete L., A velencei, 135.
- 35 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza IV, cc. 24—25; Documenti turchi, 1436, 1478—1483; Fekete L., A velencei, 137—138.

36 B. Lewis, *Europa barbara e infidele*. Milano, 1983; Milano, 1983; J. M. Rogers—R. M. Ward, *Süleyman the Magnificent*. London, 1988; A. Fabris, Note sul mappamondo cordiforme di Haci Ahmed di Tunisi: *Quaderni di studi arabi* 7, 1989, 3—16.

37 ASV, Lettere e scritture turchesche, filza 2, cc. 31—34.

38 ASV, Documenti turchi, 1489.

39 1805-től 1867-ig a legbecsesebb dokumentumokat — köztük több, miniatúrákkal díszített *name-i hümayun*-t — a bécsi Staatsarchivban őrizték, ahol némelyiket tanulmányozták és regesztával látták el. Századunk elején Luigi Bonelli csaknem teljes fordítást készített 230 olyan iratról, amit a legfontosabbnak tartott a 15. század végétől a 17. század végéig terjedő időszakra.

40 A. Bombaci, La collezione di documenti turchi dell' Archivio di Stato di Venezia: *Rivista degli Studi orientali* 24, 1949, 95—107; A. Bombaci, Les toughras enluminés de la collection de documents turcs des Archives d'État de Venise. In: *Atti del secondo congresso internazionale di arte turca*. Napoli, 1965, 41—55, XV—XXVI. tábla.

41 M. F. Tiepolo, *Firmani turchi, documenti barbareschi, firmani persiani, ex-sala Regina Margherita*. Serie LXXXI—LXXXIII (1974, géprásos inventárium az ASV-ben): olyan okiratrendezést javasol, amely Bombaci regesztáin alapul; P. Sebastian, The Turkish documents in the Venetian State Archives. A note on the Indice Bombaci. In: *Studia turcologica*, 497—513.

42 Ezt a munkát Maria Pia Pedani végezte el.

Torma József

Mágia és névadás a baskíroknál (II. rész)

I. Bevezetés és források

Az utóbbi idők néhány közleménye bőséges forrásanyagot tartalmaz a baskír személynévadás tanulmányozásához. Ezek közül a következőket tartom jelentősebbnek: folklór kiadványok (BHI; BHE; BS); történelmi forráskiadványok (Mpl-Bašk ASSR); lexikográfiai munkák (BI; STB ASSR; BRS; BHH I—III. etc.).

További forrásként kezelhetők a baskír családnevek (*familiya*) és helynevek (*awil isemdüre*). Az előbbieket ugyanis kivétel nélkül személynévből keletkeztek, az utóbbiak többsége pedig szintén antroponímia, amelyek száma az ezret is meghaladja (STBA SSR; Kiräy Märgän 1978, 45—46.)

Jelent meg ugyanakkor néhány szócikk is, amelyek kiindulópontot jelenthetnek a kérdés elemzéséhez (Kusimova 1970, 1973, 1982, Garipov 1981; Halikova 1981; Šakurov 1981; Fatyhova 1984, 1984a). Egyidejűleg a Szovjetunió többi népének körében is hasonlóképpen megindult a személynévkutatás (OP 1—3; LlvPNB, etc.). A törökországi törökök magyar hódoltságkori személynéveiről pedig Kakuk Zsuzsa (1988) közölt nemrég egy tanulmányt a Keletkutatásban. Ezeket a forrásként is használt közleményeket egészíti ki saját terepmunkám (1979, 1984, 1989, 1990), amely során a személynévadásnak is fokozott figyelmet igyekeztem szentelni.

A személynévadás alapja is a szó erejében való hit és az ezen alapuló mágia. Jelentőségénél fogva azonban a szómágiától külön is foglalkozom vele, de helyenként hivatkozom majd a szómágia (rálovasás stb.) párhuzamos példáira is.

Baskírun a névadást olyan szókapcsolattal fejezik ki, amely már önmagában is a név és viselője közötti elválaszthatatlan kapcsolatra utal. Így mondják: *isem qušiw*, amelyből az *isem* jelentése: „név”, míg a *quš-* (*qušiw*) szót a BRS két homonimként kezeli (351b). Az első jelentése: „egyesíteni; összeönteni; össze-, bekeverni; összeadni”, míg a második: „megparancsolni, rábízni”. (Magam részéről nem homonímiának tartom a két szót, hanem jelentésváltozás eredményének: *lelkére köt —ráparancsol—rábízi*, vagyis: *mintegy egyesíti a feladatot a megbízottal*.) Bár a BRS használ más igéket is a névadás kifejezésére (*isem ata-* „elnevez”, *isem bir-* „nevet ad”, *isem quy-* „nevet rak rá”, 214b), és egy helyütt Király Märgän is az *isem quš-* szinonimájaként használja az *isem-bir-* kifejezést is (1978, 45), az én anyagomban csak az *isem quš-* kifejezés szerepel, amelyet ebben a dolgozatban a keleti nyelvjárársbeli *isem quš-* formában fogok következetesen idézni, mint a baskír orfoepiai normáknak megfelelő változatot. Ennek a szókapcsolatnak a szó szerinti fordítása pedig: „nevet kapcsol hozzá, névvel egyesít”.

Azonban nemcsak a „névadás” jelentésű baskír kifejezés utal egyértelműen a név és viselője közötti igen szoros kapcsolatra, hanem az *Isemendä kilrä yeseme* „Ami-

lyen a neve, olyan a teste” (LIVPNB 245) baskír közmondás is. Tehát nem fordítva, hanem a test milyensége függ a névtől. Ez jóval több még a latin *Nomen est omen* „A név előjel” közmondás tartalmánál is.

Egy másik baskír közmondás pedig a név találó hangzására hívja föl a figyelmet:

Isemeη śap Bulhin
İriwiηa tap bulhin,
İriwiηa tap kilmähdä,
Oraniha tap bulhin.
(BHM, 36.)

Neved kecses legyen,
Nemzetségedre találó legyen,
Ha nemzetségedhez nem (is) illik,
Harci kiáltásodra legyen találó.

A név születésétől fogva a gyerek védelmét is szolgálja, ezért a gyereket egy pillanatig sem hagyták név nélkül. Szükség esetén legalább ideiglenes nevet (*yürgäk iseme* „pelenkanév”) suttogott a bábaasszony az újszülött fülébe. A névadásról Király Märgän ezt állapítja meg lakonikusan: *isemdärgä haliq iltifathiz qalmaγan* „a nép tisztelte a neveket” (1978, 45).

Király Märgän ugyanitt a névadás következő teleológikus funkcióit sorolja föl: *Uγa bāhet, irið, bayliq, maturliq, ozon γümer telägn; uni köslö, γäritle, qözritle, yorton-ilen haqlawγa hällätile keşe itep kürrergä; uγa qiyiwliq, batirliq, ütkerlek sıfattarı birergä telägn.* Vagyis: „Boldogságot, megelégedettséget, gazdagságot, szépséget, hosszú életet kívántak neki (vagyis a gyerekeknek); erős, energikus, erőteljes, otthonát és nemzetségét megvédeni képes embert akartak látni benne; a merészség, hősiesség, ügyesség tulajdonságait kívánták biztosítani neki.”

Tehát a baskír szerzők figyelmét nem kerülte el (oly nyilvánvaló, hogy nem is kerülhette el) a névadás mágikus és teológikus funkciója, részletes vizsgálatát azonban nem végezték el, inkább a nevek témakörönként felsorolását tűzték ki célul (pl. Kusimova 1982 *Isemdär don'γahi* „A nevek világa” c. bevezető tanulmányában: BI, 9—23). Ezt magam sem tartom elhanyagolhatónak, és megfelelő helyen magam is elvégzem, de néhány más szempontot ennél lényegesebbnek találok, és a vizsgálandó témát a következőképpen tagolom:

- I. a baskír személynevek tematikus osztályozása;
- II. a baskír személynévadás funkciói;
- III. a baskír személynévadás forrásai;
- IV. a baskír személynévadás módja és a csecsemő periodikus védelmére tartott ünnepek (erről l.: Torma—Hisametdinova: *Kultikus lakomák a baskír újszülött védelmében*);
- V. a baskír személynevek szerkezete.

Eddigi vizsgálatom szerint a baskír névadásnak három mágikus funkciója van: letró funkció, a „gonosz erők” félrevezetését szolgáló funkció és teleológiai funkció.

Jelen dolgozatomban csak a második funkcióval foglalkozom, és ez alatt a névadásnak azt a feladatát értem, hogy vele valamilyen távolabbi célt kívánnak elérni. Az elérendő célokat két csoportra osztom: közvetlen cél: a születés és a gyerek életének 40. napjáig meghatározó cél; a felnőtt korra vonatkozó, ill. a név viselőjének egész életét meghatározó cél.

Itt nem foglalkozom a nevek etimológiájával, és annak sem tulajdonítok különösebb jelentőséget, hogy a népi etimológia mai szintjén is többféle magyarázatot adnak ugyanarra a névre.

Most csak azt tartom fontosnak, hogy milyen célt kívántak a szülők informátoraim és a közelmúlt baskír névadásával foglalkozó néhány publikáció szerzője szerint egy-egy bizonyos név adásával elérni.

II. A baskír személynévadás teleológiai funkciója

1. A gyerek baj nélküli kihordását élve születését, erőben-egészségben való megmaradását, szépségét biztosító nevek (*haqla-yis mǎ-γāndǎla hüzzār*).

a) Az életben maradási, egészséget biztosító nevek

Az ilyen céllal adott nevek igen gyakran *aman* „ép” (BHH I, 21; BRS: —); *iǎn* „egészséges” (BRS 217), *tere* „eleven” (BRS. 520b), *tor-* „megmaradni” (BRS 533b—534a) és *ülmǎǰ* „nem fog meghalni” (vö.: *ül-* „meghálni”, BRS 586b—587a) elemet tartalmaznak. Ilyenek: *Amantay* „Egészséges másodfű kancacsikó”; *Aman-gilde* „Egészségesen érkezett” (Kusimova 1982, 13); *Iǎnbay* „Egészséges fiú”; *Iǎnbikǎ* „Egészséges leány”; *Iǎnbǎk* „Egészséges és erős”; *Iǎntay* „Egészséges másodfű kancacsikó”; *Iǎn-γol* „Egészséges szolgál”; *Iǎnsura* „Egészséges társ”; *Iǎngilde* „Egészségesen érkezett”; *Iǎn-γuža* „Egészséges gazda”. Kusimova magyarázata (1970: LIVPNB, 243), miszerint a *Yulaman* név arra utalna, hogy a gyerek útközben született és egészséget kívánnak neki, lehet igaz, de a *yulaman* népnévvel való kapcsolata sokkal valószínűbb. A tartalmi ismétlés a kívánság megerősítését szolgálja: *Iǎnaman* „Ép és egészséges” (Kusimova 1982, 13). *Tere-γol* „Eleven szolgál” (Kusimova 1982, 13; ffinév: BI 72); *Terebaq* „Elevenen őrizd”; *Terebaš* „Eleven fej” (Kusimova 1982, 13); *Torhon* „Maradjon meg” (Kusimova 1970, 244; BI: —); *Ülmǎǰbikǎ* „Halhatatlan asszony” (női név: BI 122); *Ülmǎǰbay* „Halhatatlan úr” (ffinév: BI: 74).

A névadáson kívül még sok más olyan alkalom is van, amikor a baskírok szóval, kívánsággal igyekeznek egymásnak vagy maguknak jó egészséget biztosítani. Példaként a köszönés és búcsúvétel, valamint a szeszes italok fogyasztása előtti koccintás sztereotíp kifejezései említhetők.

„Egymást üdvözölni”, ezt úgy mondják baskíruul: *iǎn-haw horašiw*, „kölcönösen érdeklődni egymás egészsége felől”. Köszönéskor az „egészséges” jelentésű, számos szó egyikét használják a körülményektől függően tegezve vagy magázva. A megkérdezett nem válaszol, hanem ugyanúgy visszakérdez. Pl.:

Hawmi? „Egészséges vagy-e?” *Hawmi?* „Egészséges vagy-e?” Vagy: *Iǎnme?* „Egészséges vagy-e?” *Iǎnme?* „Egészséges vagy-e?,” Van még néhány további színoníma is (pl. *aman*, illetve: e három szóból álló ikerszavak, pl.: *Iǎn-haw*, *iǎn-aman* „ép és egészséges”).

Az ilyen fajta üdvözlés emlékeztet az angolok bemutatkozására, mikor a *How do you do?*-t megválaszolatlanul hagyva ugyanazokkal a szavakkal visszakérdeznek. A törökországi törököknél is kötelező a visszakérdezés, de ott nem hagyják a

kérdést megválaszolatlanul: *Nasılısınız? „Hogy van?„ — İyiyim, teşekkür ederim, Siz nasılısınız? „Köszönöm, jól vagyok. És Ön hogy van?“ — Ben de iyiyim. Teşekkür ederim. „Köszönöm, én is jól vagyok.”*

A baskírok búcsúzáskor ugyanezeket az „egészséges” jelentésű szavakat használják kívánságba foglalva. Ahelyett, hogy „Viszontlátásra!”, ezt mondják: *Haw bulı-yız! „Legyen egészséges!” — Haw bulı-yız! „Legyen egészséges!”* A törökországi törökök ugyanezt a kifejezést „Köszönöm! Kösz szép!” értelemben használják: *Sağ ol! „Légy egészséges!”*

Koccintáskor a baskírok ezt kívánják:

*İđänlekkä, hawlıqqa,
Kıläsäkkä, baylıqqa!*

Épségre, egészségre,
Jövendőre, gazdagságra!

Amikor pedig tavasszal először fogyasztanak zöldségfélétet ezt mondják:

*İđke qorhaq, yaηı ađ,
Zđηge sire mindn qas.*

Régi gyomor, új étel,
Skorbut-nyavalya, menekülj tőlem.

*İđke awız, yaηı ađ,
awırw bulha, mindn qas.*

Régi száj, új étel,
Ha betegség (van), menekülj tőlem.

(Näzeršina, F. 1983, 6.) Vö. a magyar „Újság hasamban, hideglelés pokolban” mondással.

Kiräy Märgän ezeket a mondásokat az első tavaszi *quz-yalaq* „vadsóska” fogyasztáshoz kapcsolja és közöl egy harmadikat is:

*Min kılämen,
Awızıη as.
Min kılämen,
Zđηndä qas.*

Én jövök,
Nyisd ki szád!
Én jövök,
Skorbut, menekülj!

(*Quz-yalaq bayramı* „Sóska-ünnep”: Kiräy Märgän (1976), *Başqort halqınıη yola fol'klorı buyınsa kılzätewzär*, 39—40.)

b) *Az eröt, ellenálló képsséget biztosító nevek*

„... (ošo) isemdär aša unıη köslö, γäyrätle bulıp ölgöröwendä İsanıs beldergän...”
„... (ezekkel) a nevekkel abbéli hitüket akarták kifejezésre juttatni, hogy (a gyerek) erőben, energiája teljében fölnö...” (Kiräy Märgän 1978, 45). E megjegyzés mellé az alábbi neveket sorolja föl ugyanott a szerző (ahol az utónévkönyv alapján tudom tisztázni, ott föltüntetem, hogy férfi. vagy női névként használatos-e):

Ayıw-yolaq „Medvefűl”; *Ariđlanbay* „Oroszlán úr., (ffinév: BI 31); *Batırbay* „Bátor úr”; *Batır-yol* „Bátor szolga”; *Bikäimer* „Kemény vas., (ffinév: BI 35); *Bürebay* „Farkas úr”; *Irbul* „Férfi légy”; *Irbulat* „Férfi acél”; *Yawbatır* „Harcban bátor”;

Yawbaḡar „Harcba indul” (ffinév: BI 90); *Šo-ḡar* „Vadászsólyom” (ffinév: BI 83); *Tašbulat* „Kőacél” (ffinév: BI 71); *Taštu-yan* „Kőként született”; *Timerbulat* „Vasacél” (ffinév: BI 72).

A fenti nevek közül az *ayiw* „medve” (BRS 28a), *arīḡlan* „oroszlán” (BRS 52b), *büre* „farkas” (BRS 125b) és *šo-ḡar* „vadászsólyom” (BRS 660a) elemet tartalmazó nevek nyilvánvalóan totemkultuszra vallanak. Ezekkel lentebb foglalkozom.

Az erőt biztosító nevek egy (másik) csoportja *timer* „vas” (BRS 525b), *bulat* „acél” (BRS 117B) és *taš* „kő” (BRS 514a) elemet tartalmaz. Ilyen nevet akkor adtak a szülők gyerekeiknek, ha az erőt, ellenállóképességet tartották különösen fontosnak, ez pedig általában a családban megismétlődő csecsemőhalandóság esetén fordult elő. Ha ez sem segített, akkor még nyomatékosító elemet is tettek a névelé. *Inyār poselogi*-ban (*Beloret rayoni*) mesélte egy férfi, hogy miután már előtte több gyerekét elvesztette az édesanyja, és a *Timer* „vas” név sem tartotta életben az előtte született fiúgyereket, neki *Sintimer* „Valódi vas” nevet adtak, és lám ez már hatott: ő már megmaradt. Így keletkeztek az olyan nevek, mint: *Aqbulat* „Nemesacél” (ffinév: BI 30); *Aybulat* „Holdacél” (vagyis pl.: „olyan keménykötésű gyerek, mint az acél, aki — ráadásul még holdfényes éjszakán is született” ffinév: BI 29); *Baybulat* „Gazdag acél” (ffinév: BI 33); *Bulat* „Acél” (ffinév: BI 36; BHI *Ākiattār* III, 88—93); *Tašbulat*, *Timerbulat* (l. fñt); *Timerbikā* „Vas asszony” (női név: BI 121) *Timerbay* „Vas úr” (ffinév: BI 72); *Timeryān* „Vas lélek” (ffinév: BI 72); *Sintimer* „Igazi vas” (ffinév: BI 68), etc. A *Timerbulat* „Vas-acél” (ffinév: BI 72) és a *Mürzabulat* „Öccs-acél” (ffinév: BI 60) neveket akkor is adták, ha lányok után várva várt fiú született.

A csecsemőhalandóságtól sújtott családban született, ezért a bábaasszony által valamilyen sokgyerekes családnak átadott, majd onnan látszólag „megvásárolt” gyereket (vö.: Torma—Hisametdinova 1990a) ugyanolyan nevekkal illetik, mint más, fokozott védelemre szoruló újszülöttet: *Torhon*; *Ülmāḡbikā*, *Ülmāḡbay* stb. (l. fñtebb is).

Ilyen esetben is gyakori a „cas” és „acél” jelentésű elemet tartalmazó név. Pl.: *Timer* „vas” (ffinév: BI 72), valamint ennek fñtebb idézett összetételei (*Timerbulat*, *Timerbikā*, *Timerbay*, *Timeryān*, *Biktimer*, *Sintimer*, ill. *Tašbulat*), továbbá pl.: *Timer-āli* „Vas Ali”; *Timerkāy* „Vasacska”; *Timerša* „Mint a vas” *Timerhan* „Vas-kán” (ffinevek: BI 72).

A *taš* „kő” nemcsak az egészséges, erős szervezetet jelenti, hanem lányok számára a tartós házasságot is. Ezért kívánják a menyasszonynak, hogy kőre lépjen amikor leszáll a szekérről, amelyen az anyósa házába szállították (*qiz töšöröw*): *Töškān yere taš bulhūn* „Kő legyen az a hely, ahova leszáll” (Nāzeršina, F. 1983, 5).

„*Qaldī*, *Qaldībay*, *Qaldī-yol* — *bül isemdār*, *bī-ḡasa bala ülep tor-yan osraqta*, „*bīnihi ülmāne, qaldī*” *tigān mā-yānā menān qušīl-yan*” „A Megmaradt (*Qaldī*), Megmaradt fiú (*Qaldībay*), (Isten) megmaradt szolgá(ja) (*Qaldī-yol*) nevet olyan esetben adták, amikor a korábban született gyerekek mind meghaltak, mégpedig olyan jelentéssel adták, hogy *lám ez nem halt meg, lám ez megmaradt*” (Kusimova 1982, 13).

Vannak olyan nevek is, amelyek kifejezetten az imitált gyerekvásárlásra utalnak. Ennek egyes módjait részben felsoroltam a betegségek megelőzésénél (Torma—Hisametdinova 1990; pl. a bábaasszony az ablakon keresztül adja el és be az utcára

kivitt újszülöttet, vagy sok egészséges gyerekkel büszkélkedő családnál helyezi el, de van olyan módja is, hogy nem ablakon, hanem jármon keresztül adják el). Ilyen esetekre valló konkrét utalásokat tartalmazó nevek: *Haṭṭbaldī* „Vásárolt” (Fatyhova 1984: IpIEB 69. Vö.: a magyar *Szatymaz* falunevet. A törökországi törököktől származó adatra vonatkozólag pedig l.: Zübeir M. (1921—25, 231) közleményét, ahol egy kolostornak eladott *Satmaz* nevű gyerekről van szó); *Haṭṭbikā* „Vett asszony” (Kusimova 1982, 13); *Haṭṭbal* „Vedd meg” (ffinév: BI 80); *Haṭṭliq* „Vétel” (Kusimova 1982, 13).

c) Szépség biztosítása

„... (oṣo) isemḍār aṣa haṭṭiq balanīḥ ṭiṣqī maturlī-ḡī buliwiḥ telā... „... (ezekkel) a nevekkel a nép a gyerekeknek külső szépséget kívánt...” (Kiräy Märgän 1978, 45). A szerző itt az alábbi neveket sorolja föl (zárójelben itt is megadom, hogy előfordul-e a név a baskír utónévkönyvben): *Aybūlak* „Hold ajándék”; *Aytu-ḡan* „Hold (fénynél) született” (ffinév: BI 29); *Aḍilbay* „Nemes úr” (ffinév: BI 32); *Aḍil-ḡuṣa* „Nemes gazda” (ffinév: BI 32); *Himbulat* „Igazi acél” (saját fordítás, hiszen a *hīn* az *iṣīn* „igazi”, BRS 673a, hangtani változata lehet); *Inylibikā* „Gyöngyasszony” (női név: BI 129); *Yözlöbikā* (= *yözlök menān ṭiw-ḡan*) „Burokban született asszony” (női név: BI 105); *Könhilīw* (= *kön, qoyaṣ + hīlīw*) „Napszépség (a Naphoz hasonló szépség, vagy: nappal, napfénynél született szépség)” (női név: BI 107); *Taḡhilīw* „Hajnal szépség” (női név: BI 121).

A napot (*kön*), de különösképpen a holdat (*ay*) szépnek tartják. Az, ami hozzájuk hasonló, szintén nagyon szép. (Vö. a magyar népmesékben: „a Napra lehetett nézni, de órá nem”.) A *hold* a szépségén kívül még rendkívül nőies égitest is: az új és fogyó hold karcsú alakjával, a teli hold teltségével, nem utolsó sorban fényével. (Azon kívül az újhold gyógyító ereje is ismert mind a baskíroknál, mind a magyaro- roknál.)

A *mulla* azi tanácsolta a népnek, hogy újholdkor (*ay ṭiw-ḡanda*) adják férjhez lányukat, mert ez garancia az egészségre, az utódokra, a boldogságra és szépségre.

*Firzūweskāy, qaragūzkāy,
Ay ṭiw-ḡanda ṭiwzīḥ mällä,
Ay nuri bar yözöḡdä.
Qaṣīḥ qara, buyīḥ zifa,
Firzūweskāy, qaragūzkāy
Üzägem özölölew.*

Firdauszka, fekete szemecske,
Talán újholdkor születél,
Holdfény van az arcodon.
Szemöldököd fekete, termeted gyönyörű,
Firdauszka, fekete szemecske.
Szívem epekedik.

(Népdal. Saját gyűjtés: kübäläk nyelvjárás: *Yaḡī Abzaq, Beloret rayonī*, 1989.)

d) Különleges bánásmódot biztosító nevek

A muzulmán (arab és perzsa eredetű) nevek elterjedésének több oka van. Egyrészt az egyház hatására a divatváltozás, másrészt az ősök és totemek védő szerepe kiegészült az iszlám hit istenének és szentjeinek védő szerepével, harmad-

részt sokszor meg se értették a szó jelentését, ezért úgy gondolták, hogy az *ördög* és a gonosz szellemek sem értik meg, és épp ezért nem fogják kicserélni, vagy megrontani a gyereket (tehát az idegen eredetű név *félrevezető* funkciót látott el). A muzulmán nevek elterjedésével a nevek tükörfordítása révén a rokonértelmű nevek nagy sokasága alakult ki.

Itt most csak az Iszlám szentjeinek védelmező funkcióját emelem ki. Fatyhova (1984; IpIEB 70) szerint ugyanis ilyen neveket a nagyon féltve őrzött gyerekeknek adtak. Őket megverni sem volt szabad: *Allaγol* „Isten szolgája,; *Allayar* „Isten barátja” (ffinév: BI 31); *Allabirze* „Isten adta” (ffinév: BI 31); *Husain*; *Yosof*, *Yosop* (ffinév: BI 49); *Yusuf*; *Möhämmät* (ffinév: BI 59), *Möhämmäd*.

2. Kedvező tulajdonságok, hosszú élet, jólét, boldogság, jövőbeni képességek biztosítása

Itt megkülönböztethetjük a kedvező tulajdonságok és körülmények biztosításának egy egész sor, különböző esetét: hosszú élet biztosítása; gazdagság biztosítása; a totemek tulajdonságainak átöröklítése; fölnoítottkori, kedvező „emberi” képességek biztosítása; a *qot* „(szerencse és) boldogság lélek” jelenlétének biztosítása.

a) Hosszú élet biztosítása

Ülmäðbay „Halhatatlan Úr” (ffinév: BI 74); *Ülmäðbikä* „Halhatatlan asszony” (női név: BI 122); *Omorzaq* (= *γümere ozaq*) „Hosszú életű” (Kusimova 1982, 14; ffinév: BI 64); *γümär* „Élet” (Kusimova 1982, 14); *Ümär* (= *gümerle*) „Élet (élete van)” (ffinév: BI 74). a *yöz* „száz” és a *meη* „ezer” jelentésű elemet tartalmazó nevekkel szintén hosszú életet kívánnak biztosítani.

Kusimova a hosszú életet (1982, 14), Kiráy Märgän a szépséget (1978, 45) biztosító nevek közé sorolja az *aðil* elemet előtagként tartalmazó *Aðilbay* és *Aðilbikä* neveket, jöllehet az előtag jelentése: „nemes, drága”. Vö.: *aðil keše* (oroszul: „blagorodnyj čelovek”) „nemes ember; *aðil taš* (oroszul: „dragocennyj kamen”) „drágakő”; *aðil yär* (oroszul: vozljublennaja”) „kedves, szerető, (BRS 56). Olyan férfinevekben fordul elő, mint: *Asil*, *Aðil*, *Aðilbay*, *Aðilğaräy*, *Aðil γuza*, *Aðilzada* (BI 32). Női nevek: *Aðibikä* (BI 93).

Rossz ember vagy halottak nevét nem adták a gyerekeknek, mivel attól tartottak, hogy ezek tulajdonságai vagy a halál átszáll a gyerekekre (Fatyhova 1984: IpIEB, 71). A név nélkül meghalt gyereket *Abdulla* néven temették el (ibid.).

Itt kell külön csoportként tárgyalni a földrajzi nevekből keletkezett személynevek egy részét. Az egész névcsoport azonban nem tartozik ide. A földrajzi nevekből keletkezett személynevek között vannak: egytagú nevek (*Ural*, *Baykal* stb.); összetett nevek (*Izel-bikä*, *Tuq-birze* stb.). Az utóbbiak többségét leíró neveknek tartom, amelyek szintén mágikus, de nem teleologikus funkciót látnak el, következésképpen nem ebben a fejezetben tárgyalandók.

A földrajzi nevekből keletkezett egytagú neveket viszont metaforaszerűen a végtelenség, az öröklét, a halhatatlanság (de legalább is a hosszú élet) jelképeként

használják (Fatyhova 1984: IplÉB, 68). Eddigi tapasztalatom szerint földrajzi névből (ritkán etnikai névből) keletkezett egytagú személynévként — legalábbis ebben a funkcióban — nagy kiterjedésű dolgok nevét adják: nagy hegyekét (*Ural*), nagy folyókét (*Izel*), nagy tavakét (*Bayqal*) és nagyobb földrajzi egységeket (Böryän). Ilyen neveket fiúk kapnak, és nemcsak azért hogy nekik biztosítsanak hosszú életet, hanem azért is hogy nemzetségük legyen végtelen, leszármazottjaik száma legyen hatalmas, terjedjen ki hegységnyi területre, folyónyi hosszúságra, tengernyi mélységig.

b) *Gazdasági jólét biztosítása*

Buraqay „Tevecsikócska” (Kusimova 1970: LlvNPB, 243); *Yilqibay* „Ló úr” (ffinév: BI 49); *Qaraboγa* „Fekete bika” (Kusimova 1970: LlvNPB, 243); *Qolonbay* „Csikó úr” (ffinév: BI 53) *5 Qolonbika* „Csikó asszony” (női név: BI 108); *Qonanbay* „Másodfű csődörccsikó úr” (Kusimova 1970: LlvNPB, 243; ffinév: BI 53); *Quziy* (= *bāräs*) „Bárány” (ffinév: BI 54); *Taybika* „Másodfű kancacsikó asszony” (saját gyűjtés).

Kusimovával ellentétben én inkább úgy gondolom, hogy a fenti nevek többségét — főleg a lóneveket — nem annyira a gazdagság biztosítására, mint inkább totemisztikus elképzelések alapján adták a gyerekeknek. Erősíti ezt a föltevést az is, hogy gyakori a „Másodfű csikó” név, amely a mágikus csecsemővédelemben is oly kritikusként tartott 40 napon túli életkorra utal. „Harmadfű csikó” nevet viszont nem szoktak adni a gyerekeknek.

A totemisztikus elképzelések még nyilvánvalóbbak a vadállatokról adott nevek esetében (l. lentebb).

A gazdagságot, anyagi jólétet már a születése utáni első fürdetésnél a bába-asszony kívánja a gyereknek (*balanī munsəγa indergändä äytkäne*, vagy *balanī munsə kertikändä äytkäne*) és bölcsődalokban is megismétlődik ez a szándék:

Ätəyne ätäy tip äyt.

Inäyne inäy tip äyt.

Bay däwlätle bul,

Bay bul, (?) häreš qil.

Mineη qulim tügel,

γäyšä, Fatima qulī.

Az apá(da)t nevezd apá(d)nak,

Az anyá(da)t nevezd anyá(d)nak.

Légy jó módú,

Légy gazdag, ne legyenek költségeid.

Nem az én kezem,

Fatima keze.

(Hisametdinova. F. G. gyűjtése: *Yakup awili, Qarizel rayoni*). A *häreš qil* „útiköltés” helyesen valószínűleg *härešhez bul* „költségmentes”. A magyar fordításban így is adom meg.

A gazdagság és jólét biztosításának szándéka látható a bölcsődalokból (*bišek yiri*) is:

Ay, bil malay, malli bul,

Yori-quraγa teräk bul.

Täpəy bašip atlaγas,

Ej, ez a fiú! Módos légy,

Gazdaságodnak támasz légy.

Talpra állván (járni kezdvén),

Yomoš-yul-ya kārđk bul
Qizim, qizim, qarlu-γas,
Os oya-ηdan, ay tul-γas,
Qāzer-hōrmāt kılrehe-η
Keyāwkāye-η bay bul-γas

Feladatra-küldetésre kellő légy.
 Lányom, lányom, fecske,
 Teli holdkor repülj (ki) fészkekből,
 Majd tisztelnék,
 Ha vőlegénykéd gazdag lesz.

(Uraqsina, R. 1989: 6, 34b.)

c) *A totemek védelmező szerepének, totemek és egyéb állatok erényeinek az átöröklése*

‘γailılılü bala tormay bašlaha, yawız köstürze (‘awürw hužalarin”) *aldaw maqsatında balanı qoş, keyek yānlek iseme menān yörötöw kılreneşe ...ılü bul-γan* „Volt olyan jelenség is, hogy ha a családban kezdtek csecsemőkorban elhalni a gyerekek, akkor a gonosz erőknél (a „betegségek szellemei”-nek) a félrevezetésére a gyereket madár- vagy vadállatnéven nevezték” (Kiräy Märgän 1978, 46).

A vadállatokat idéző nevekben azok tulajdonságainak átöröklésére irányuló törekvést lát Kusimova (1970. LjvPNB, 245). Hasonlóképpen vélekedik Galin is, amikor ezt írja: „*Bürebay, Arđlanbay, Börkötbay, Timerbay kewek isemdär zä imeş, bala-γa büre hawlı-γın, timerze-η niqli-γın birergü teyeş bul-γan,*” „*A Farkas úr (Bürebay) Oroszlán úr (Arđlanbay), Sas úr (Börkötbay), Vas úr (Timerbay)* és ehhez hasonló neveknek is az volt a feladatuk, hogy a gyerekeknek — mintegy — farkas egészséget, vas keménységet biztosítsanak (1977, 33).

Ennek kétségtelenül így kell lennie, hiszen ez az alkalmi költészetből és a gyermekfolklórból is egészen világosan kitűnik. Először a névadásból, majd a folklórból idézek erre néhány példát:

Ariđlan, Arslan, Ariđlanbay, Ariđlan-γalı „Oroszlánhoz hasonlatos férfi” (ffinév: BI 31); *Ariđlanbikā* „Oroszlánhoz hasonlatos lány” (női név: BI 93); *Yulbaris* „Tigrishez hasonlatos férfi” (ffinév: BI 88); *Sirtlan* (ffinév: BI 69). *Hirtlan* (Kusimova 1970, 243) „Hiénához hasonlatos fiú”; *Sa-γınbay* (= *bolan törö atamahinan*) „Szarvas úr (egy szarvasfajta nevéből)” (ffinév: BI 66); *Alsın* (ffinév: B 31); *İlasın* (ffinév: BI 84) „Sólyomhoz hasonló”; *Balapan* (= *börköt balahı*) „Sasfióka” (ffinév: BI 34); *Börköt* „Sas” (ffinév: BI 36); *Şo-ηqar* „Hím vadászsólyom” (ffinév: BI 83); *Toy-γon* (*Falco gyrfalco*) „Fehér vadászsólyomhoz hasonló” (ffinév: BI 72).

Számtalan további ilyen név van még, amelyek közül Ilimbetov (1973; OP3, 94) és Fatyhova (1984: IpİEB 68) még a következőket említi: *Ayiw-γolaq* „Medvefűl”; *Ayiwħan* „Medvekán” (ffinév: BI 30); *Bürebay* „Farkas úr”; *Qaşqar* „Farkas”.

Az újszülött első fürdetéséhez kapcsolódó folklór-körben találunk idevonatkozó ráolvasásokat:

Sap, sap, munsa taşı,
büränd başı.
Ayiw balahı, büre balahı,
Ayiwzay a-γay bul,
Büräläy babay bul,

Csap, csap, szaunakó,
 Gerendafő.
 Medve gyereke, farkas gyereke,
 Legyél olyan bácsi, mint a medve,
 Legyél olyan apó, mint a farkas,

Atayŋ qırqqan utın tügel.
Indyeŋ yaqqan munsä,
Sap, sap, sap.

Ez nem apád-vágta tűzifa.
Anyád-fűtötte szauna,
Csap, csap, csap.

(Hisametdinova, F. G. gyűjtése: *Yuldaş avılı, Učali rayonı.*)

Sap, sap, munsä taşı,
Büränd başı,
Ayiw balahı,
Büre balahı,
Ayıwzay köslö bul,
Büreläy ütker bul.
Qarsi-yalay otqor bul,
Atayŋ yatqan utın tügel,
Äsäyeŋ yaqqan munsä tügel,
Sap, sap, sapıldama.

Csap, csap, szaunakó,
Gerendafő,
Medve gyereke,
Farkas gyereke,
Légyolyan erős, mint a medve,
Légy olyan fürge, mint a farkas,
Légy olyan fogékony, mint a héja.
Nem apád tördelte tűzifa ez,
Nem anyád fűtötte szauna ez.
Csap, csap, ne csipogj!

(Kiräy Märgän 1976, 62.)

d) *Fölnőttkori kedvező tulajdonságok, képességek, erények biztosítása*

Leghelyesebbnek találom, ha a népköltészetből (*halıq ızadı*, ezen belül: *bala fol'klori* „gyermekfolklór”, *yola ızadı* „alkalmi költészet”) indulok ki a felnőttkorban kívánatosnak tartott tulajdonságok összegyűjtésében. Majd bemutatok néhány olyan nevet, amelyek ezt a célt tükrözik.

Természetesen a társadalmi elvárásoknak megfelelően teljesen külön kell választani a fiúk, illetve a lányok jövőjére vonatkozó kívánásokat. Ezt a különbséget jól mutatja az egyik olyan ráolvasás (*hamaq*), amelyet a bábaasszony mondogat a gyerekek születésére várva:

Beräw bulhaŋ, berügäy bul,
Ustan alıp alıya tul.
Hılıw bulhaŋ, tıyiw bul,
Mürzam bulhaŋ, qıyiw bul.
Ul bulhaŋ, uzaman bul,
Ustan alıp alıya tul.
Du dtarıŋdı kötöp al,
Doşmanıŋdı yetep al.

Ha egyedül vagy, óvatos légy,
(Fejjel) előre töltsd meg tenyerem!
Ha kislány vagy, szelíd légy,
Ha legényke vagy, merész légy,
Ha fiú vagy, illedelmes légy,
(Fejjel) előre töltsd meg tenyerem!
Barátaidat fogadd készségesen,
Ellenségeidet fogd el!

(Kiräy Märgän 1976, 61.)

A fiúknak medve-erőt, farkas-kitartást, — ügyességet és -találékonyságot, kőkeménységet, vas- és acél-szilárdságot, valamint bátorságot, ijász-, vadász-, harcos-képességeket, lovaglásban rátermettséget, hazafiasságot, hősköltemények éneklésében költői és előadói erényeket kívánnak. Mindezt a névadástól (*isem*

yuštin) kezdve a különböző alkalmakhoz kötődő serkentőkkel (*awrätikes*), ráolvasásokkal (*hamaq*), bölcsődalokkal (*bišek yiri*), mondókákkal (*aytem*) és jókívánságokkal (*al-yiš*) kívánják a gyermekkorból előre vetítve biztosítani.

Mind az ideálok változását, mind a baskír folklór eleveenségét mutatja a bölcsődalok (*bišek yiri*) témájának „civilizálódása”. Vessük össze az ideálok változásának szemléletessé ítéltére egy részletet a nagyon ősi elemeket tartalmazó „bölcsőlakodalom” (*bišek tuyi*) nevű ünnep folklórköréből egy modern bölcsődallal.

A bölcsőlakodalmat az újszülött kislány 40 napos korában tartják, és az általam idézendő anyagban közvetlenül a névadó ünnep (*isem tuyi*) után kerül rá sor. (Másutt az újszülött életének hetedik napján történt a végleges névadás.)

A *bišek tuyi* „bölcsőlakodalom” a kislány első alkalommal történő bölcsőbe fektetéséhez kapcsolódik. Másik neve *tešlätew* „haraptatás”, amit egy nagyobbacska kisfiúval végeztetnek, akivel a bölcsőbe összefektetik a kislányt. Tulajdonképpen a kislány majdani nászának mágikus célzatú, jövőt idéző eljátszatásáról van szó. A szülők e közben dicsekszenek a „jegyesek” erényeivel:

*Uq atir bil balam,
Batir bulir bil balam,
Yaw qaytarir bil balam,
Il a-yahi bulir bil balam,
Hinsil bulir bil balam.
Salavat kewek üđer ul,
Üđkäs, batir bulir ul.
Salavat kewek yetez, bulir,
Salavat kewek yirsı bulir,
Salavat kewek uqsı bulir,
Salavat kewek, at öđtöndä,
Altın tuptay osop yörör.*

Nyilat lő majd ez a gyerekem,
Hős lesz ez a gyerekem,
A támadást visszaveri ez a gyerekem,
Hazafi lesz ez a gyerekem,
(Harc)edzett lesz ez a gyerekem.
Úgy fölnő, mint Szalavat,
Amikor fölnő, hős lesz ő.
Olyan fürge lesz, mint Szalavat,
Olyan dalnok, lesz, mint Szalavat,
Olyan nyilász lesz, mint Szalavat,
Lóháton, mint Szalavat,
Röpdösve száguld, mint egy aranygolyó.

(Hammatov, Y.: *Tönyaq amurzarı*, regényrészlet.)

*Atın tartır bil balam,
U-yın atır bil balam,
Äsdheneŋ qašina
Yügerep qaytır bil balam.
Taw aqtarır bil balam,
Yaw qaytırır bil balam.
Ilse (ilsän) bulir bil balam,
Hinsı bulir bil balam,
Yirsı bulir bil balam,
Säsän bulir bil balam.*

Lovát betöri ez a gyerekem,
Nyilát ellövi ez a gyerekem,
Édesanyja szemöldökére
Visszafut ez a gyerekem.
Hegyet görget ez a gyerekem,
Háborút visszaver ez a gyerekem.
Követ lesz ez a gyerekem,
Daliás lesz ez a gyerekem,
Dalnok lesz ez a gyerekem,
Rögtönző hősénekes lesz ez a gyerekem.

(Kiräy Märgän 1976, 62.)

És itt az urbanizált tartalmú bölcsődal:

*Álli-bállı iter ul,
 Öfölärgä kiter ul.
 Tözöwsegä uqır ul,
 Keşe bulıp kiter ul.
 Álli-bállı iter ul,
 Beyek yortar halır ul.
 Keşelärze şat ütep,
 Mäñge teldä qalır ul.
 Mineñ yöräk bā-γrem ul,
 γäzizem ul, bergenäm.
 Quwanışım şatlıγım,
 Bāw-bāw, mineñ yāngenäm.
 Yoqla, ulım, yom küzeñ,
 Yom-yom küzeñ, yondoζom,
 Kisen tınıs yoqlahañ,
 Uynap üter köndözöñ.
 Álli-bállı, bāw-bāw.
 Álli-bállı, bāw-bāw.*

Csicsiskál, bubuskál,
 Ufába (= a fővárosba) megy.
 Építésznek tanul,
 Emberré válik.
 Csicsikál, bubuskál,
 Magas házakat épít.
 Örvendezteti az embereket.
 Örökre beszélnek róla.
 Szívem csücske ő,
 Drágám ő, egyetlenem.
 Örömmöm, boldogságom,
 Bizony-bizony, lelkecském.
 Aludj, fiam, hunyd le szemed,
 Hunyd-hunyd szemed, csillagom,
 Hogyha este csendesen alszol,
 Játékkal fog telni nappalod.
 Csicsijja, bubujja, bizony-bizony.
 Csicsijja, bubujja, bizony-bizony.

(Bāpembā, *Žurnal esendä žurnal* [„Pitypang, Folyóirat a folyóiratban]: *Aγızel* 1989: 5, 133).

Az ebből a folklóranyagból kitűnő, hagyományosan férfias tulajdonságok névmágia útján történő biztosítására irányuló törekvést látjuk az olyan fiúnevekben, mint: *Uγatar* „Nyíllövő”; *Uqbay* „Nyíl úr”; *Uqbürze* „Nyíladta” (ffinevek: BI 73). *Sāsān* (= *aqıl eyähe, hüž o-đtahi*) „Eposz énekes (= okos, a szó mestere)” (ffinév: BI 70).

A BI-ben 26 olyan férfinév van, amelyek *il* „nemzetség, faluközösség” jelentésű elemet tartalmaznak, Minezek a hazafiasság magasztalását, a nemzetség iránti ragaszkodás és lojalitás elismerését fejezik ki (BI 45–46): *Ilbatır* „A nemzetség hőse”; *Ilbay* „A nemzetség fia”; *Ilbaqtı* „A nemzetség szemmel tartotta,;”; *Ilbarıs* (= *il aqıllıhı, aldan kürewsān, aqıllı*) „A nemzetség esze (előrelátó, okos)” (vö.: *Barıs*, BI 34); *Ilbul* (= *il ulı bul*) „Légy a nemzetség fia!”; *Ildus* „A nemzetség barátja”; *İlnur* „A haza (a hon, a faluközösség, a nemzetség) fénye”; *İlsen* (= *il höyöwse*) „Hazafias (honszerető)”; *İltimer* „A nemzetség vasa”, etc.

Nem ritkán előfordul az *ır* „férfi” (BRS 210b–211a) és a *yeget* „dzsigit, legény” (BRS 177b–178a) elem is a férfinévekben: *İrbatır* „Bátor férfi”; *İrbulat* „Acél férfi”; *Iraman* „Férfi egészség” (ffinevek: BI 46); *Yegetbay* „Úrfi” (ffinév: BI 43).

A kislányokat születésüktől fogva a házasságra és a ház körüli munkákra nevelik. Számukra legfontosabbnak a gazdag vőlegényt a tartós és boldog házasságot, a házi munkákban (kiemelten: a vízhordásban) való ügyességet, a gazdaság gyarapítását, a gyermekáldást különösen fiúutódok születését) tartják.

A lányok egyik legszebb erénye a szerénység: *Oyalsan qız höykömlö bulır* = „A szégyenlős lány szeretetreméltó” (*māqıl* „közmondás”: Nāzeršina 1978, 60).

Az egyéb kívánatos tulajdonságok szemléltetésére a gyermekfolklórból (*bala fol'klort*) és a jókívánság (*al-yiř*) rövid műfajából idézek néhány példát.

*Qizim, qizim, qarlu-yas,
Os oya-qdan, ay tul-yas.
Quzer -hormdt kürerhe-η,
Keyawkäyeη bay bul-yas.*

Lányom, lányom, fecske,
Repülj fészkekből, holdteltekor.
Tisztelni fognak,
Ha vőlegénykéd gazdag lesz.

(*Biřek yiri* „Bölcsódal”: Uraqsina, R.: BU 1989: 6, 34b.)

A menyasszonyt az alábbi szavakkal búcsúztatják a szülői házból (*qiz ozatiw*):

*Könön kürlen,
kölöndü awnahin,
bar-yan yerendän
qaytmahin.*

Éljen,
haljon,
Onnan, ahova elmegy,
ne jöjjön vissza.

(Näzeršina, F. 1973, 5).

Tartós házasságot e szavakkal kívánnak az új házasoknak:

*Tuyzarı-yiz qotlo bulhin,
Nigezegez niqli bulhin.*

Lakodalmatok áldott legyen,
Kapcsolatotok erős legyen.

(Näzerišna, F. 1983, 5.)

A férjhez menetel egyik fontos mozzanata a menyasszony költöztetése (*kilen töřöröw*) ezen belül is az a pillanat, amikor a leendő anyósa házában lelép a kocsiról. Ez a lépés — mint nálunk a minden napos fölkelés, vö.: „bal lábbal kelt föl” — a fiatal asszonynak egész további életére kiható. Ilyenkor a kocsi elé subát terítenek — hófehér bárányszőrt subát —, és ha alatta kő van, akkor ez nagyon jó jelnek számít:

*Töřkän yereη tař bulhin,
Töklö aya-yiř belän.*

Kő legyen az a hely, amelyre lelépsz,
Szőrös lábaddal.

(*Iřke Ba-yazı awılı, Qarizel rayoni*; Hisametdinova, F. G. gyűjtése, 1988.)

A „szőrös lábaddal” a főleg a lábas jószágokból (szőrös lábú állatokból) álló hozományra (*birnä*) vonatkozik. *Pars pro toto*. Éppúgy mint az alatt a kő alatt is, amelyre rálép az ifjú menyecske (*kilen*), szintén az egész lakóhely értendő.

A menyecske az új helyen mindenben az anyósának alárendelt szerepet játszik. Egyik fő feladata a vízhozás. Ezen mérik le ügyességét is. Ezért, amikor először megy vízért (*hiw küřhetew*), sokan figyelik, mozdulatait megjegyzésekkel kísérik, amint a válljárma két végére függesztett vödörket megmeríti, a patakban (télen a lékben), és úgy viszi haza hogy egy korty se loccsanjon ki belőlük. Az itt mondott

jókívánságban három fogalom kapcsolódik össze: ügyesség, állatokból álló gazdag hozomány és boldogság: *Töklö ayaqlı, bähete bul*. „Szörös lábú (és) boldog légy!” (*Qıpsaq awılı, Börydn rayoni*; saját gyűjtés, 1979.) A „szörös lábú” most már érthető: „Szörös lábú... légy”, tehát: „Legyen gazdag hozományod!”, a boldogság (*bähete*) ebből is következik majd.

A vízhordásban megmutatkozó ügyesség dicsérete már a gyermekkorhoz kapcsolódó folklórban megjelenik.

*Qızım, qızım, qız keşe,
Qursaq kewek keyengän,
Yügerep yöröp, hiw taşty,
Ey, äsdhe, höyöndä.*

Lányom, lányom, leányember,
Felöltözve, mint egy baba.
Futva jár, vizet hord,
Ej, (hogy) örül az édesanyja.

(*Äwrätkes* „Serkentő”: *Uraqsina, R.*: BU 1989: 6, 35a.)

Ha ezek az alapfeltételek megvannak, az állatállomány gyarapodása és a gyermekáldás jelenti a család és egyben a nemzetség (*il*) további boldogulását. (Vö. a magyar *boldog* szót a belőle képzett *boldogulás* szóval. Az előbbi *lelki* nyugalmat, megelégedettséget jelent, míg az utóbbi *anyagi* gyarapodást, sikerességet.)

*Qatini yortqa bey bulha,
Ayiri toyaq mal uñir.
Qatın baybisä bulha,
Ire ildä yel qıwır.*

Ha az asszony úr (lesz) a házban,
Patás jószágga szaporodik.
Ha az asszony, úrnő (lesz),
A férje szoknyavadász lesz.

(*Hır-ya nıy* „Fülbevaló lakodalom”: *Yuldaş awılı, Učali rayoni*; saját gyűjtés, 1989.)

A nászéjszaka előtt a következő jókívánságokkal (*al-yıř*) hagyják magukra az ifjú párt:

*Ikäw bulıp yattıyız,
Ösäw bulıp toroıoz.*

Ketten feküdjetek le,
Hárman keljetek fel!

(*Näzerşina, F.* 1983, 5.)

A gyermekáldás és a jószág szaporodása között föltételezett összefüggést tükrözi az a rávolasás (*hamaq*), amelyet ikerszülésre számítva mondogat a bábaasszony.

*Igez birhäñ, tigez bir,
Bere hiñiw, bere ir.
Igez imgak hanalmay,
Yat kälz menän qaralmay.
Igez tiwhañ, tigez tiw,
Bere bikä, bere ul,*

Ha ikret adsz, egyformán add,
Egyike leány, másika férfi.
Iker-teher nem számít,
Idegen szem nem éri.
Ha ikernek születesz, egyformán szüless,
Egyike asszony, másika fiú,

*Igez tablw yortta bar,
Yortta tügel, zatta bar,
Ataη tirlüp mal tablr,
Tere itkänen qoro itmäd
Äsäη baldad qot tablr,
Kizügeyeηde qorotmađ*

Ikerszülés van a házban,
Nem a házban, a nemzetségben,
Apád kiizzadva találja meg a jószágot,
Nem marad száraz, hogy életben tartsa,
Anyád mézben szerencsét talál,
Állkapcádat nem hagyja szárazon.

(Kiräy Märgän 1976, 61.)

Érdekes módon a női nevek sokkal kevésbé tükrözik a lányok számára megkívánt tulajdonságokat mint a férfinevek a fiúk kívánatos erényeit. Például a szépséget (legalábbis az asszony kiválasztásánál) nem tartják döntőnek (ezt tükrözik a közmondások), míg a nevekben gyakori a szépséget biztosító elem. Néhány példa erre az ellentmondásra.

A szépség fontosságát tagadó közmondások (Näzeršina 1978, 60):

*Matur qiz — kilz ösön,
Aqilli qiz — yörök ösön.*

Széplány — a szemnek,
Okos lány — a szívnek.

*Maturliq tuy-ya kâräk,
Uηyanliq köndä kâräk.*

A szépség a lagziban kell,
A dolgosság az életben kell.

*Qizzi awlaq öyzä haylama,
Uraq öđtöndä hayla.*

A lányt ne a guzsalyosban válaszd ki,
Sarlós (rozs) aratáskor válaszd ki.

*Qiz haylahaη,
Küzēηdän bigeräk,
Qola-γiηa išan.*

Ha lányt választasz,
A szemednél jobban,
A fülednek higyj.

*Yam-γirda at haylama,
Bayramda qiz haylama.*

Esőben ne válassz lovat,
Ünnepen ne válassz lányt.

*Qizim qilli-γi
menän höyzörör.*

A lányom a tettevel
szeretteti meg magát.

Minden különösebb keresgélés nélkül számos olyan nevet találunk a baskír utónévkönyvben, amelyek nemcsak a csecsemőkorra (l. föntebb), hanem fölnőtt korára is szépséget vannak hivatva biztosítani a lánynak. Ide vonható ugyanis valamennyi (vagy legtöbb) olyan név, amely *hiltw* „szépség, szép lány” (BRS 644b), *ay* „hold” (BRS 25a), *taη* „hajnal” (BRS 506a), *sulpan* „hajnalcsillag” (*taη yondožo*, BI 119; BRS: —; további szinonímája: *Zöhrä*, BI 104) és még néhány további elemet: *inyi* „gyöngy” (BRS 671a), *kömöš* „ezüst” (BRS 279a), *yopar* „mosusz” (BI 105; BRS: —) stb. elemet tartalmaz.

Végül is, mint mondtam, a lány egész leánysága során a házasságra készül. Egész élete és minden boldogsága lánykorában az apjától függ, házasságában pedig

férjéhez kapcsolódik. Így érthető, hogy a női névadás egysíkúbb, mint a férfi névadás. (A női neveknél másik föltnő jelenség, hogy az arab eredetű nevek aránya sokkal nagyobb, mint a férfi nevek között.)

Hasonlóképpen a lányok szociális helyzetével és az ehhez kapcsolódó mágiával magyarázom azt a szokást hogy férjhez menetele napján elégetik a lány élete első levágott haját. (A haj a *qot* egyik tartózkodási helye.) Elégetik mintegy az ő személyes *qot*-ját. Ezentúl ő a férje *qot*-jában osztozik. Otthonról is hoz azonban valamit: „*Keyaw yortona küskändü qiz artina borolop qaraha, atı mallı, unıñ irıdı qiz-ya küsd*” „Ha a lány mefordulva visszatekint, amikor az apósa házába költözködik, akkor az apja állatállománya és boldogsága a lányhoz költözik” (Galın 1977, 30).

e) A boldogságlelek, a „*qot*” jelenlétének biztosítása

A gyerek számára kedvező, előnyös tulajdonságok egyszerre való megléte tkp. a *qot* jelenléte. Tehát a „boldogságlelek” úgy fogható föl, mint minden kedvező körülmény egyszerre való jelenléte. És ennyiben szinte össze is foglalható a baskır névadás teleológiai funkciója. Mégsem zárom le ennyivel, hanem ebben az összefoglalónak szánt rövid fejezetben áttekintem azokat a neveket, amelyeket ugyancsak összefoglaló, a kedvező körülmények összességét megragadni kívánó szándékkal adnak a gyerekeknek.

Ha a *qot* nem magát a „boldogság lelk”-et jelenti, hanem a lelki boldoságot, megelégedett állapotot, akkor szinonímái közé tartoznak a *bähet* „boldogság” (BRS 135b), *irıd* id. (BRS 672b), *yam* „meghittség, kedély, nyugalom, kellem” (BRS 241) és *uraz* (= *bähet*, *qot*, *talant*, BI 73; BRS: —) szavak. Tehát, ha a névadásban ezek a szavak vagy akár a gazdagság fogalma jelenik meg, akkor mindezek a *qot*-ra vonatkoznak. Ide kapcsolódik továbbá még az *egészség* is. Pl. a névadó ünnepre (*isem tuyı*) érkező vendégek e szavakkal adják át az ajándékokat: *Bähetle bul, sälämät bul*. „Légy boldog, légy egészséges!” (Fatyhova 1984a, 67.)

„*Balaht qotlo, bähetle, irıdı, mallı, bay bulıwın beldergän teläktär*” „Olyan nevek, amelyekkel azt kívánják, hogy a gyerek szerencsés (*qotlo*), boldog (*bähetle*), megelégedett (*irıdı*), állatállományban bővelkedő (*mallı*) és gazdag (*bay*) legyen” (Kiräy Märgän 1978, 45): *Altınbay* „Arany úr”; *Bay-yuža* „Gazdag gazda”; *Baytürä* (= *aqıllı*) „Gazdag nemzetségfő (= okos)” (ffinév: BI 34); *Bıkbay* „Erős úr” (ffinév: BI 35); *İrıdbay* (= *bähet* + *bay*) „Boldogság úr” (ffinév: BI 84); *İrıdbıkä* „Boldogság asszony” (női név: BI 129); *Yılqıbay* „Ló úr” (ffinév: BI 49); *Keyekbay* „Ragadozó úr” (ffinév: BI 50); *Küsbıkä* „Vonulj asszony” (a név a nomadizálásra, legelőváltásra, bő füvű legelőhöz jutásra vonatkozik); *Qotlobay* „Szerencsés úr” (ffinév: BI 54); *Qotlobıkä* „Szerencsés asszony”; *Qotlogilde* „Szerencsés(en) érkezett” (ffinév: BI 54); *Malbay* „Jószág úr”; *Maltabar* „Állatállomány és ingatlan jószág (szövetek stb.)”; *Mulbıkä* „Bőség asszony”; *Tuqbıkä* „Jóllakott asszony”; *Tuqtu-yan* „Jóllakottan (jóllakottnak) született”; *Ütäbay* „Rendkívül gazdag” (ffinév: BI 74).

Ezek alapján nemcsak a *qot* „szerencse, boldogság” elemet, hanem ennek valamennyi szinonímáját tartalmazó nevek is ide tartoznak. És ezek is felölelik az *egészség* és *anyagi boldogulás* fogalmát is: *Bähet* „Boldogság” (ffinév: BI 36); *İrıdbay*

„Boldog úr”; *Īrīdyān* „Boldog lélek”; *Īrīdqol* „Boldog rab” (ffinevek: BI 84); *Uraz* (= *bāhet*, *qot*, *talant*) „Boldogság (= szerencse, tehetség)”; *Urazbay* (= *bāhet* + *bay*) „Boldogság úr”; *Urazgilde* (= *bāhet kilde*) „Boldogság érkezett”; *Urazmät* (= *uraz* + *ömmät*) „Boldogság + remény”; *Urazimbät* (= *bāhetle*) „Boldog” (ffinevek: BI 73—74); *Urazbikä* (= *bāhet* + *bikä*) „Boldogság asszony” (női név: BI 122).

Megfigyelhető, hogy a nevekben gyakran fordul elő a *-li* ellátottsági képzős forma (*qotlo*), mint az alapszó (*qot*). A BI-ben kilenc ilyen férfinév van, bár ilyen női nevet egyet sem vett föl szótára anyagába a szerző. Pl.: *Qotlobirze* „Szerencsésadta”; *Qotlozaman* (= *bāhetle zaman*) „Szerencsés idő” (ffinevek: BI 54) stb.

A bőséget, gazdagságot, megelégedettséget, egészséget és mindazt, amit a baskírok *qot* néven foglalnak össze, biztosító nevek köre még jelentősen bővíthető, pl.: *Qotoš* (= *qotlo iš*, *iptäš*) „Társ a boldogságban” (ffinév: BI 54); *Qotyeter* „Elegendő boldogság” (saját gyűjtés) stb.

(Folytatása következik)

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- Ayizel*. Öfő (*Belaja*. Ufa). (Folyóirat)
- ĀFAM II. = *Āzäbiät, fol'klor, äzäbi miraš*. Ikense kitap. Öfő. [Irodalom, folklór, irodalmi örökség. Második kötet. Ufa], 1976. (Egy, tanulmánykötetektől álló sorozat második kötete.)
- Bäpembä, Žurnal esendä žurnal* [Pitypang. Folyóirat a folyóiratban]: *Ayizel*. (Az *Ayizel* c. folyóirat gyermekirodalmi rovata.)
- BHH I—III. = *Başqort höyläštäreneŋ hüžlege*. Öfő [A baskír nyelvjárások szótára. Ufa]. I, 1967; II, 1970; III, 1987.
- BĤE = *Başqort haŋiq eposi. Baškirkij narodnyj epos*. M., 1977. (Baskír—orosz két nyelvű kiadás.)
- BĤI = *Başqort haŋiq izädi*. Öfő [Baskír népköltészet. Ufa], 1972-től 18 kötetben megjelent sorozat.
- BĤI: *Äkiäüär III = Başqort haŋiq izädi: Äkiäüär*. Ösönsö kitap. Öfő [Baskír népköltészet: Mesék. Harmadik kötet. Ufa], 1978.
- BĤI: *Yırzar*, II. Öfő [Dalok, II. Ufa], 1977.
- BĤM = *Başqort haŋq mäqäldäre*. Öfő [Baskír közmondások. Ufa], 1960.
- BI = *Başqort isemdäre. Baškirskie imena*. Ufa, 1982. (Baskír utónévkönyv.)
- BRS = *Başkirsko-russkij slovar'*. M., 1958.
- BS = *Başkirskie šezere*. Sostavlenie, perevod teksta, vvedenie i kommentarii R. G. Kuzeeva. Ufa. 1960.
- BTSH = Uraşin, Z. Ğ. (1966), *Başqort teleneŋ sinonimdär hüžlege. Slovar' sinonimov baškirkogo jazyka*. Ufa.
- BU = *Başqortostan uqitiüsihi*. Öfő. [Baskíriai tanító, Ufa]. (Folyóirat.)
- Fatyhova, F. F. (1984), *Nekotorye obrjady baškir, svjazannye s roždeniem rebenka (na materiale emografičeskin ekspedicii IJJaL.)*: IILvliKB, 36—43.
- Fatyhova, F. F. (1984a), *Narečenie imeni u baškir*: IPIEB, 65—73.
- Galın, S. (1977). *Yır, taqmaq, serŋlaw*: BĤI: *Yırzar* II, 6—34.
- Garipov, T. M. (1981), *Fonetičeskie processy v baškirkikh imenah sobstvennyh*: VBT, 64—67.
- Halikova, R. H. (1981), *Ličnye imena i toponimy v šezere i aktovyh pamjatnikah baškir XVIII—XIX vv.*: VBT, 19—28.
- Hammatov, *Yanibay, Tönyaq amurzarı* [Északi amurok] (Kéziratból idézve.)
- IJJaL = *Institut istorii, jazyka i literatury pri Baškirkom filiale Akademii nauk Sojuza Sovetskikh Socialističeskikh Respublik*.
- IPIĖB = *Issledovaniya po istoričeskoj emografii Baškirii*. Ufa, 1984. (Tanulmánykötet.)
- IILvliKB = *Istočniki i istočnikovedenie istorii i kul'tury Baškirii*. Ufa, 1984. (Tanulmánykötet.)

Kakuk Zsuzsa (1988): *Török személynévek hódoltságkori forrásainkban*: Keletkutatás 1988. ősz, 13—28.

KCsA I = Kőrösi Csoma-Archivum. I. 1921—1925.

Kiräy Märgän (1976), *Başqort halqinıñ yola fol'klori buyınsa küzätewzär* [Vizsgálódások a baskír alkalmi népköltészet területén]: ÁFAM II, 31—75.

Kiräy Märgän (1978), *Mäñgelek šišmä. Fol'klor žanrzari üñeşeneri qayhi ber mäsiläläre*. Öfö [Örök forrás. A folklórműfajok fejlődésének talányai. Ufa]. (Tanulmánykötet.)

Kiräy Märgän (1978a), *Halıq ızadıñıñ boronço formaları turahında, Yola fol'klori buyınsa küzätewzär: Mäñgelek šišmä*. Öfö [A népművészet régi formáiról. Tanulmányok az alkalmi költészet köréből: Örök forrás. Ufa.], 3—64.

Kiräy Märgän (1978), *Halıq küñelendäge ınyılar: Mäñgelek šišmä*. Öfö [Gyöngyszemek a nép lelkében: Örök forrás. Ufa], 105—164.

Kusimova, T. H. (1970), *Iz istorii ličnyh imen baškır*: LİVPNB, 241—248.

Kusimova, T. H. (1973), *Antroponimy v baškırskih šezere*: OP 3, 66—71.

Kusimova, T. H. (1982), *Iscmdär don' yahı* [A nevek világa]: BI, 9—23, L. = Leningrád.

LİVPNB = *Ličnye imena v prošlom, nastojaščem i buduščem. Problemy antroponimiki*. M., 1970. (Tanulmánykötet.)

M. = Moszkva.

MPIBask ASSR = *Materialy po istorii Baškırskoj ASSR*. I. M.—L., 1936. II. (kiadatlan). III. M.—L., 1949. IV. M., 1956. V. M., 1960.

Näzeršina, F. A. (Nadersina, 1978), *Başkırskie poslovice o semejno-bračnyh omošenijah*: VBF, 60—63.

Näzeršina, F. (1983), *Halıq hüze*. Öfö [A nép szava, Ufa].

Näzeršina, F. (1986), *Halıq hätere*. Öfö. [Népi emlékezet. Ufa].

OP 3 = *Onomasikta Povolž'ja* 3. Materialy II. konferencii po onomastike Povolž'ja. Ufa. 1973.

Petrovskij, N. A. (1984), *Slovar' russkih ličnyh imen*. M. (Orosz utónévkönyv.)

Sagitov, M. (1978), *Otraženie kul'ta konja v Baškırskom narodnom tvorčestve*: VBF, 20—27.

SRLI, L.: Petrovskij, N. A. (1984).

STBA SSR = *Slovar' toponimov Baškıerskoj Avtonomnoj Sovetskoj Socialističeskoj Respubliki*. M., 1980.

Šakurov, R. Z. (1981), *Sobytie i imena geroev krest'janskoj vojny 1773—1775 gg. v toponimii Južnogo Urala*: VBT, 44—50.

Torma J. (Hisametdinova, F. G. közreműködésével, 1990), *Mágia és betegség a baskíroknál*: Keletkutatás 1990. tavasz.

Torma J.—Hisametdinova, F. G. (1990a), *Kultikus lakomák a baskír újszülött védelmében*. (Megjelenés alatt az Orvostörténeti Közleményekben. Comm. Hist. Med.)

Uraqsina, R. (1989), *Başqort balalar fol'klorına ber qaraş* [Pillantás a baskír gyermekköltészetre]: BU 1989, 6 (640), 33—36.

VBFol'klor = *Voprosy baškırskoj fol'kloristiki*. Ufa, 1978. (Tanulmánykötet.)

VBT = *Voprosy baškırskoj toponimiki*. Ufa, 1981.

Zübeir, H. (1921—1925), *Adalékok a török tulajdonnevekhez*: KCsA I, 321.

TORMA JÓZSEF: A DÉL-URÁL VÖLGYEINEK LOVAS NÉPE (Útjegyzeteimből)

*Ey, Uralim, by Uralim,
Dähi yerzeη kendege.¹
Barsa başqort hindä yäšäy
Yereηdeη irkenlege.*

*Hin hazina, hin yuγalmayhēη,
Hine hīw ala almaγan;
Yuq kešelär arahında
Hindän fayzalanmaγan.*

*Hine almay, nize alγan
Bik boronγo qarttarī.
Tiz onotmayiq ularzi,
Barī la başqort hallıqtarı.*

*Bik boronγo qarttarziη
Qaldī qäber taštārī.²
His tā ištā siqmay inde
Ošbu häyerle eštäre.*

*Törlö aγas, törlö yemeš,
Törlö niγmät küp, imeš.
Hin üzeη däwlät eyähe —
Qazıyzar — altın-kömöš.*

*Yazγı arıq maldarı
Barsahı bula himez,
Bayzar aq tirmälär³ qorop,
Esep yatalar qimiz.*

*Küp yörönöm min Uralda,
Ari-bire buylatıp.
Bäγze yäštär arahında
Häm qurayzar⁴ uynatıp.*

*Ej, Uráloom, hej Uráloom,
Földkerekség köldöke.¹
Mennyi baskír, ki él rajtad,
Élvezi szabadságodat.*

*Kincsestár vagy, kiüríthetetlen,
Téged az özönvíz sem lepett el.
Nincs ember, ki ne vette volna,
Néked eddig hasznodat.*

*Nem tudtak kimeríteni
Vénséges vén vénjeink.
Nehogy elfelejtsük őket,
Mi, valahányan, baskírok.*

*Vénséges vén vénjeinknek
Megmaradtak sírköveik.²
Nem felejtjük, észben tartjuk,
Az ősök dicsó tetteit.*

*Mennyi fa, mennyi gyümölcs,
Milyen bőség, dúskálás.
Te vagy magad mind e bőség tulajdonosa:
Bányásznak aranyat-ezüstöt.*

*A tavaszra lefogyott jószágok,
Mind fölhíznak.
Az urak fehér jurtát³ állítanak,
S kumiszt isznak szakadatlan.*

*Mennyit jártam az Urálban,
Széltében meg hosszában.
Néhány ifjú vett körül,
Kurájokat⁴ fúvattam.*

Šul qurayzi^η estärendän
Köy si-ya bit mo^η da zar⁵.
Ul köyzärze^η iseme bar:
„Täfüläw”⁶ häm „Ašqazar”.

Šul Uralda kü yörönöm,
Ari-bire arülp.
Inde kildem ošbu yäškä,
Säs a-γarülp, qart bulip.

Qış könöndä hin yatah^η
Yäzekär bulip, qar bulip.
Yäy könö bezze hu-γarah^η,
Äphär bulip, gäwhär bulip.

Törlö-törlö säskälär
Hiwzarini^η buyzari⁷
Šul vaqüt bezgä käräkmäy
Sawzagär hušbayzari.

Tä^ηrebezze^η bezgä birgän
Säsmäy üškän baqsahl.
Balki barzür uyla-γandar:
Šul Uraldi hathasi.

Yäy könöndä hin Uralda
Mal himerlep yatalar.
Üz anahin hatqan bulir,
Hin Uraldi hathalar.

A kurájoknak belsejéből
Dallam jó ki, bú és bánat.
E dallamoknak neve is van:
„Täfüläw”⁶ és „Ašqazar”.⁶

Az Urálban sokat jártam,
Erre-arra hegyre másztam.
Már elértem hajlott korbá,
Ezüst hajú vénység lettem.

Tél időben ott fekszel
Sziporkázva, hóvá válva.
Nyár időben megöntözöl,
Drágakövel, briliánssal.

Mennyi-mennyi virág nyílik
Folyóidnak árterein.
Ilyenkor nem kell nekünk
Kereskedők illatszere.

Istenünknek nekünk adta
Vetetlenül nyíló kertje:
Van-e talán olyan, aki képes
Urálunkat eladni.

Nyár időben benned, Urál,
Föhlízlalják nyájaik.
Saját anyját is eladná, aki képes
Urálunkat eladni.

(BHI: Bāyettār, 79—80)

A zömök termetű baskír énekes, délceg tartásban ül lován. A ló — mint ki érzi a pillanat fenenségét —, lovasához méltón feszes dobogással lépdel. A férfi messze zengő hangon dicsőíti a hegységet. Baskíria és az Urál összenőtt, eggyé lett mind az énekes, mind pedig valamennyi baskír tudatában. Számukra minden hegy szent. Nem mulasztják el, hogy a hegy tetején ne rakjanak még egy követ a már megkezdetten halom tetejére, valahányszor arra járnak, elhaladnak mellette. A nemzetség- vagy falualapító szent őst a legelő fölötti hegyre temették, és tőle kapja nevét a falu. De minden hegy közül legszentebb az egész haza hegye, az Urál. Az Urált dicsőíteni egyet jelent a haza szeretetével. Sok baskír férfi személyneve is *Urál*. A hatalmas hegyben a végtelenséget csodálják. A hegy öröklését kívánják biztosítani a névvel a viselőjének is. A hősköltevényekben bővelkedő baskír népköltészet legismertebb eposza szintén az *Ural batır* címet viseli (BHI: *Epos I*; BNE. Van *Ural* nevű folyó is, de ez a folyó orosz neve. Baskír neve: *Yäyik*.)

Hegyek, folyók, völgyek — sok mindent meghatároznak Baskfriaiban. Szülőföldjét az ember élete végéig folyóvölgyek szerint határozza meg (pl.: *Qizil hiwin esep ü-ditem*. „A *Qizil* folyó vizét ittam, úgy nőtem föl”, (*Beloret rayoni*, saját gyűjtés, 1989). Folyóvölgyekben telepedett meg minden falu. Folyóvölgyek mentén váltották legelőiket legalább ezer éven át. Kiekkbaev a baskfír nyelvjárásokat is következetesen folyóvölgyek szerint nevezte el.

Valóban: a Dél-Urál hegyeit magas sziklás partok közé befészkelődött, észak—déli lefutású, változatos szépségű folyók szabdalják, amelyek közül a legnagyobb az *Ayizel*: A Fehér Volga, a Fehér Folyó, amelyet mi orosz névvel Belajának nevezünk. A Belaja kétszer szeli át hosszában Baskfírhont. Először északról délre, aztán délen derékszögben kettőt fordulván, először nyugatnak majd északnak, saját felső folyásával párhuzamosan haladva dél felől fut végig másodsor is a baskfír földön.

Baskfíria valamennyi folyója a Volga vízgyűjtő területéhez tartozik. Kivéve az Urál folyót, amely az autonóm köztársaság keleti határát és egyben az eurázsiai kontinens két felét egymástól elválasztó határt is alkotja. Ez a világ egyetlen olyan folyója — a Szuzei-csatornához, a Panama-csatornához és a Berring-szoroshoz hasonlóan —, amely két kontinentet választ el egymástól. A fölébe épült hidak pedig két kontinentet kötnek össze. Jobb partja Európa, bal partja Ázsia. Jobb partja Baskfíria, bal partja a Cseljabinszki terület. Vízválasztót jelez, de egyben kontinensválasztó is. Bár vizét ugyanoda hordja, ahova a Volga, a Kaspi-tengerbe, de egyedül, kanyarok, kacskaringók és a Volga segítsége nélkül. Földrajzilag tehát sok mindent elválaszt, de nem választja el egymástól a baskfírokat, akik vendégségbe járnak, jönnek-mennek, házasodnak egymás között az *Urál-Yayik* két partján.

Etnikai csoportosításuk az életmódot meghatározó környezet szerint történik. A fennsíki baskfírok a dombokkal lankásan tarkított, ritkásan növő, de itt hatalmas lombosított nyírfákból álló ligetekkel ékeskedő, 1000 méter fölötti fennsíkokat lakják. A hegyi baskfírok az égretörő sűrű fenyvesek lakói. A sztyeppei baskfírok méneseikkel a nyugati és déli területek sík legelőit pásztázták még nem is olyan régen.

Egészen a közelmúltig megőrizték a földműveléssel, szénagyűjtéssel, vadászattal, solymászattal és gyűjtögetéssel kiegészített félnomád, nyáron családostól sátorozó, jószágaikkal vonuló, télen a faluba visszahúzódó életmódjukat. A Börjeni járásban, a legeldugottabb baskfír vidékeken, amelyeket máig is a titkokkal teli hegyvidéki erdős világ előtt érzett borzongással emleget minden baskfír, 1979-es ottjártamkor még elevenen élt mindenkiben az 1960-as évek elején elhagyott, előtte, minden évben sorra látogatott négy nyári szálláshely emléke és neve. De a kolhozok is megtartották a nyári (*yaylaw*) és téli lakra (*qislaq*) osztott, legelőváltó életmódot, amelyben a földművelésnek és takarmánygazdálkodásnak csak alárendelt szerep jut.

Csupán 200 évvel ezelőtti kezdtek letelepedni, és váltak nomádból, egész évben sátorlakókból, télen faházakban, nyáron jurtákban lakókká. Ekkor kezdtek először boronaházakat építeni, amelyek a vaskos fákban gazdag hegyi baskfíroknál nemes egyszerűséggel épült pásztorpaloták, a fennsíki baskfíroknál módos gazdaházak, a gyér növényzetű, satnya fájú sztyeppeken élőknél földbe tőpedit kunyhók vagy

legfőljebb szerény házikók. Az életmódnak ezt a környezettől való függését derűs kedvvel állapítottam meg a szénagyűjtésnél használt favillákon is, amint az Urálon át a Szibéria felől kapaszkodó vonat ablakán keresztül eredetiben gurult el szemem előtt a baskír szabadtéri múzeum. Igaz, hogy a szénaforgató favillák mindenütt egy darabból készülnek, de, míg a hegyi baskírok favillái 6—7 ágú pompás szarvasagancsokat juttatnak az eszünkbe, a fennsíkai baskírok 4—5 ágú favillával forgatják a szénát, a sztyeppei baskíroknak háromágú is megteszi.

A hagyományos gazdálkodás, a civilizációtól való elzártság (villanyt sok helyütt csak a 70-es években kaptak, a krumpli a keleti baskírokhoz 30 éve jutott el, a Colorádó bogár tavaly vagy tavalyelőtt, a DDT az idén, egyes újabb keletű moszkvai hírek még máig sem), mindez kedvezett a hiedelmek és a népi gyógymódok megőrződésének is. A keleti, azok közül is leginkább a hegyi baskírok életmódja a legarchaikusabb. Az elzártságon kívül hozzájárul ehhez a magas hegyek lakóinak miszticizmus iránti fokozottabb érzékenysége is, továbbá az, hogy a nyugati területeken a XV. század óta erősebben ható iszlám is alig gyakorolt hatást a keleti törzsekre.

A baskírok a török nyelvcsaládok kipszak ágához tartoznak. Legalább a X. század elejétől élnek a Volga és Dél-Urál vidékén (Ibn Fadlan 1939; Togan 1939). Mahmud al-Kasgari XI. századi szótárában is külön népként szerepelnek (Dankoff 1982—1985).

Etnikai és nyelvi határaik minden égtáj felé messze kinyúlnak a 3 és fél millió lakosú, 150 000 km²-es területű autonóm köztársaság határain túl. Ennek oka a határoknak történelmi, jogi és etnikai tényeket negligálva történő megállapítása. Ugyanakkor saját mai határain belül is az Orosz Birodalomra mindig is jellemző jelentős népmozgások vagy népmozgatások és az évszázadokon át 15—20 évenként föllángoló, főleg baskír vért csapoló, rettenetes áldozatokat követelő fölkelések miatt az orosz hódítás után is még 200 évig szinte érintetlen baskír népesség saját legelőin is kisebbségbe került. Ma a megcsonkított területén élő baskír lakosság 72 nép között összekeveredve, melyek közül féltucatnyi etnikai csoportot is alkot, az összlakosságnak csupán 30%-át teszi ki (Uraksin 1989). Az autonóm köztársaság határain belüli és kívüli baskírok összlétszáma 1 millió 300 ezer fő körül van (Itogi 1959, 1970). Rájuk nem jellemző a diaszpóra (mint pl. a velük nyelvileg közeli rokonságban álló kazanyi tatárokra. Bár Jakutföldön fölfedezte M. Szagitov néprajzkutató egy állítólagos kisebb csoportjukat, amint erről az Agidel c. folyóiratban a 70-es évek közepén hírt adott).

1945 után jelentős mértékben csökkent a csecsemőhalandóság, és az igen magas népszaporulat fedezni tudta az eloroszosodást. 1950 és 1980 között 50%-kal nőtt a magukat baskír nemzetiségűnek vallók létszáma, de 800 000 fő körül stagnált a baskíruktól beszélők száma.

Már a 20-as években fölsejlett azonban a baskíroknak is az évszázados magyar rémkép, a herderi jóslat, a nemzethalál lidérce. Pedig a külső rémek, a nemzeti elnyomás elleni harcokban elfolyó vér, a járványok, a bányák terjeszkedése miatt a legelők beszűkülése, az éhínség, a csecsemőhalál után még csak most, a nyolcvanas években érte el a baskír falvakat a kollektív önpusztítás, közvélemény által diktált

kényszere: az egyke. És ezzel megváltozik az egész hagyományos erkölcsi értékrend is. És a stagnáló vagy negatív népszaporulat most már nem fedezi az eloroszosodás rátáját. Ráadásul a falvak lakosságát fölszippantja a nyugat-szibériai iparvárosok, Cseljabinszk és a baskír köznyelvben Magnitként emlegetett Magnyitogorszk civilizációval kecsegtető, de csak elgyökértelenedést, eloroszosodást, alkoholt és korai halandóságot garantáló, tudószaggató füstje.

Jelenleg a baskír sajtót is leginkább olyan kérdések foglalkoztatják, mint az ökológiai környezet jövőjéért aggódó embereket bárhol a világon. Ufa megépülése, vagyis a XVIII. század közepe óta (vö.: *Ős történelme* 1983) folyik a baskír erdő irtása. Ezt a tervegazdálkodás a katasztrófa határaiig hajszolta. Az Agidel nagy déli kanyarulatánál pedig tarolva erdői, hegyet, vadat, madár- és emberfészket, falut és hagyományt évtizedek óta elhúzóda, falvak tucatjainak lakosságát bizonytalan-ságban tartva épül egy monumentálisra tervezett vízi erőmű (Móftiev 1987; Yümárov 1987), falvát, nyomát sőt híréit is eltüntetve a kipszakok terjeszkedése előtt már évszázadokkal ezelőtt ez erdő mélyébe húzódott (Kuzeev 1960, 71-80; BHI *Epos* II, 293-324), de néhány faluban megbújva még máig is kucorgó, életét vadméhészkedésből és egyéb erdei munkákból fönntartó (Maksjutova 1963), hajdan hatalmas és legendás Börjen törzs maradványának és kitépett gyökerű földönfutóvá vagy benuit nyelvű panellakóvá téve az utolsó baskír eposz-énekeseket is, akiknek ajkáról éppen itt, a legsűrűbb erdők legmélyén ma még csörgedezik az ősök legendák kódébe vesző tetteiről szóló rege, a baskír eposz-folyam egy-egy utolsó csermelye.

A jelenről vagy a közeljövőről csak annyit! Ezt is csak annak magyarázatára, hogy miért próbálok oly kétségbeesetten visszajutni azóta, hogy 1979-ben csodával határos véletlen folytán két napot tölthettem Börjenben, és láttam, hogy hazánkfia, Julianus XIII. századbéli látogatása óta itt megállt az idő, de most mégis meglódul, és a legutolsó pillanatban vagyok itt.

1984-ben csak Ufában adódott némi módon olyan gyűjtésfélére, és, amikor 1989-ben Szibéria felé tett hatalmas kerülővel párszáz kilométerrel legalább megközelíthettem Börjent, arról kellett a madárszárnyon járó hírekből értesülnöm, hogy a leggazdagabb emlékezetű informátorok időközben sorra mind meghaltak, hallanom és látnom kellett, hogy a téeszek a falvakban ingyen osztogattak az 1989-es hagyományos ekeünnepe (*habantuy*) előtt kék és fehér festéket, hogy az idén először patyomkinosra pingálják az emberemlékezet óta festetlen-pácolatlan boronaházaikat, a pentaton zene zsongító dallama helyett orosz slágerek üvöltének a rádiójával már kérkedni képes néhány falusi ház ablakából még az Urál folyó ázsiai partján is. Nem táncolnak már hétvégeken népviseletbe öltözött lányok nyílsújtotta madarakat utánzó kézlengetéssel és a vadászok előtt menekülő szarvast imitáló lábdobogással a falu szélén, a „lányok hegyén” (*Qızzar tawı*), amit akkor is így hívnak minden faluban, ha csak egy kis dombocskas van is ott. Tőlem tudja meg a híres baskír méhtartás baskír szakszavait a méhészeti szakközépiskola 17 éves tanulója, mert az iskolában csak oroszul tanulják. Oroszul szól a falusi nagymama is kisunokájához, „mert az óvodában is így beszélnek vele a baskír óvónénik is”. Több helyen hallottam ugyanezt az indoklást, pl. egy tiszta *tipter* (azaz baskír zsellér, vö.: Asfandijarov 1987) faluban és egy olyan faluban, ahol ma főleg lettek és baskírok élnek. (Eszembe kellett jusson: Lettország lakosságának a fele orosz,

ezért „nem lehet” ott állami nyelvvé tenni a lettet. Baskfriaiban meg faluszámra élnek lettek, ezért nem lesz baskfír, hanem marad ott az oktatás nyelve az orosz.) Az évszázadok erőszakos súlykolása annyira tudatosította a szétszórt és összekevert kis népek lelkében az anyanyelv alacsonyabb rendűségének téveszméjét, hogy már a glasznosztj szellemében folytatott agitálással sem lehet rávenni a szülőket, hogy baskfír iskolába adják gyerekeiket. Bizalmatlanok? Vagy csak azért sem teszik, mert most erre beszélnek rá őket? Bizony, bizony sok minden nem így volt még 1979-ben sem. Mintha negyedszázaddal megkésett volna minden, megálljt kiáltó, nyilvánvaló jószándék.

Hogy én baskfírról szólok hozzájuk, azt legfőljebb furcsálják. Az írást azonban még mindig némi miszticizmussal respektálják, és amikor kérésükre befrok néhány emléksort az élembe dugott orosz nyelvű verseskötetbe, és — most már meglepetésükre — ezt is baskfírról teszem, igen-igen meglepődnek, és talán-talán el is gondolkodnak.

Változik a világ. Ez természetes. De kegyetlen gyorsasággal és kíméletlen erőszakossággal változik. Ez fájdalmas. Minden percben elvesztünk valamit. Nemcsak a baskfírok, hanem az egész emberiség. De még mindig lehet itt-ott vigaszt találni: még mindig vannak öregek, akik ajkán még így is, még most is hihetetlen gazdagságban bomlik ki a magyar gyűjtő előtt a nyelv és hagyomány pompája.

Oroszország (majd Szovjetunió) és Magyarország határain kívül alig foglalkoztak más országban megjelent publikációk a baskfír nyelvvel és néprajzzal.

Ezért (ugyanúgy, ahogy az egész turkológiát) a baskfírológiát is egyik nemzeti tudományunknak tekinthetjük.

A baskfír néprajz magyarországi kutatásának érdekessége, hogy kezdetei egy baskfírból szinte magyarrá lett kutató, Tagán Galimdzsán nevéhez fűződnek, aki a két világháború között másfél tucatnyi cikket publikált magyar nyelven az Ethnographiában és a Népeletben.

Míg a finnugor népek hiedelmeiről jelentős irodalom áll rendelkezésünkre, és a szibériai török népek samanizmusával is gazdag irodalom foglalkozik, a Volga-vidéki török népek hiedelmei és ősi vallásának nyomai — Mészáros Gyulának (1909) a csuvas hiedelmekről szóló munkája kivételével — szinte mindenki figyelmét elkerülték. Egyedül Szentkatolnai Bálint Gábor (1875) közöl néhány adatot a keresztény tatárok által elképzelt démonokról, és a tatár Jussupov (1963) közöl egy kisebb cikket — szintén Magyarországon — a totemek tiszteletének a kazányi tatárok körében kimutatható nyomairól.

Az első baskfír nyelvtant Európában magyar turkológus írta (Pröhle 1903—1905), de már ezt megelőzőleg is jelentkezik baskfír folklórszövegek közlésével Vámbéry.

A középkori források több vonatkozásban egymáshoz kapcsolják, összevonják vagy összetévesztik a *baskfír* és a *magyar* népvét (erről vö.: Czeglédy 1943; Ligeti 1964). Julianus barát XIII. sz.-i útja és a Magna Hungaria-kérdés szintén nem választható el a baskfír-magyar kapcsolatok kérdésétől.

Az eddigi baskfír-magyar hangtani (Räsänen 1961; Serebrennikov 1963, 1973), alaktani (Rásonyi 1964, 1976) és közszó-készletti (Miržanova 1971, 1981; Išbulatov

1967) egyeztetések megalapozatlannak bizonyultak (Vásáry 1985). Sokkal szívsabbak a törzs- és helynév egyeztetések, de ezekkel kapcsolatban is inkább szkeptikusak a legújabb megnyilatkozások (Mándoky-Kongur 1976, 1986; Vásáry 1985; Berta 1988a, 1989), bár nem ilyen kategórikusan elutasító álláspontot képvisel Róna-Tas András (1987). Ennek ellenére a baskír-magyar kérdés megoldatlannak tekintendő, és mindkét nép kutatóit még minden bizonnyal sokáig fogja foglalkoztatni, így a baskír-magyar kapcsolatok kutatása a magyarországi turkológiában kiemelt helyen fog maradni.

JEGYZETEK

- 1 *yerzen kendege, yer kendege* „a világ közepe”, szó szerint: „a világ köldöke”.
- 2 *bik boron-ɣo qaritarzırı* ... *qäber tašturı* „nagyon régi öregek... sírkövei”. A szentként (izge) tisztelt ősök sírjai; amelyeket általában *awlıä qäbere* „a szent sírja” néven emlegetnek. Hegyek tetejére vagy ligetekbe temetkeztek. A holtak sírja fölül fejtől is és lábtól is egy-egy nagyobb követ helyeztek el. A hegy tetején 8–10 méter oldalú négyszögben köveket raktak a sír körül. Ilyen sírt az *Učalı* járásbeli *Batal awlıä*-ban láttam. Ligetes temetkezést *Batal awlıä* és *Rähmät awlıä* között egy ligetben (*hazlıq* „nyirkos nyírfaliget”) láttam.
- 3 *aq ürmä* „fehér jurta, díszes sátor”.
- 4 *quray* — jellegzetes baskír fűvós hangszer, kb. 75 cm hosszú, ötlyukú furulya.
- 5 *köy, moŋ, zar*: a *köy* „dallam”, de már magában ez is melankólikus; a *moŋ* „borongós, busongó dallam”, vö.: *moŋlo yır* „melankólikus dal”; *zar* „bánat, bú, keserűség”.
- 6 *Täfiläw, Ašqazar* közkezdvelt népdalok címei.
- 7 *hıwzarınıŋ buyzarı* „folyóinak menete, (az Urál) folyóinak völgye”. A legelöváltó gazdálkodás útvonala.
- 8 *ıäŋre* az „isten” jelentésű három szinonéma közül a legrégebb, az ótörök eredetű szó. A másik két szó: *hozay* és *alla*.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- AEMA = *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. (Folyóirat.)
 AiEB IV = *Archeologija i etnografija Baškirii* IV. Ufa, 1971.
 AOH = *Acta Orientalia Hungarica*. Bp. (Folyóirat.)
 APB = *Aktual'nye problemy baškirovedenija*. Ufa, 1963. (Tanulmánykötet.)
 Asfandijarov, A. Z. (1987), *Teptjari. Social'no-ekonomičeskoe i lingvisztičeskoe sodėrzanie termina*: BE, 59–82.
 Bálint G. (1875), *Kazáni-tatár szövegek és fordítás*. Bp. (Reprint: Berta Á., 1988.)
 — (1876), *Kazáni-tatár szótár*. Bp. (Reprint: Berta 1988.)
 — (1877), *Kazáni-tatár nyelvian*. Bp.
 BD = *Baškırskaja dialektologija. Govory jugo-vostoka Baškirii*. Ufa, 1963. (Tanulmánykötet.)
 Berta 1988 = *Wolgatatarische Dialektstudien. Textkritische Neuauflage der Originalsammlung von G. Bálint 1875–76*. Herausgegeben von Á. Berta. Bp., 1988.
 Berta Á. (1988a), *Megszólaló törzsnevek. Új megfejtési kísérlet a hadrend alapján*: Élet és tudomány 1988: 51 (december 16), 1608–1609.
 Berta Á. (1989), *A szavárd magyarok rejtélye. Egy ezeréves adat megszólal*: Élet és tudomány 1989: 21 (június 23), 771–773.
 BÉ = *Baškırskaja etnonimija*. Ufa, 1987. (Tanulmánykötet.)
 BHI: Bäjettär = *Bašqort halıq ıžadı: Bäjettär*. Öfő [Baskír népköltészet: Beyetek. Ufa], 1978.
 BHI = Epos I—III: = *Bašqort halıq ıžadı: Epos*. Öfő [Baskír népköltészet: Hósköltemény. Ufa] I, 1972. II, 1973. III, 1982.

- BNÉ = *Baskirskij narodnyj ėpos*. Moszkva, 1977. (Baskír—orosz kétnyelvű kiadás.)
 Bp. = Budapest.
- Czeglédy K. (1943), *Magna Hungaria: Századok LXXVII* (1943), 277—306: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1985, 3—32.
- Dankoff 1982— = Dankoff R.—Kelly J. (1982—), *Mahmud el-Kaš'garī, Türk şiveleri lügati. Dīvanü Luğāt-is-Türk* I—III. Harvard Üniversitesi Basımevi.
 Elet és tudomány. Bp. (Hetilap.)
Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Herausgegeben von V. Diószegi. Bp., 1963.
- Yümárov, B. (1987), *İzel yazmāsi* [A Volga sorsa]: *Ayızel* 1987: 10, 116—120.
- Ibn-Fadlan 1939 = *Putčesivie Ibn-Fadlana na Volgu*. Perevod i kommentarii pod red. Kračkovskogo. Moszkva—Leningrád, 1939.
- Išbulatov, N. H. (1967), *Lelšičeskie svjazi baškirskogo jazyka i ego dialektov s finno-ugorskimi jazykami*: VFUJa 4 (1967).
- Itogi 1959 = *Itogi perepisi naselenija 1959 goda*. RSFSR. Moszkva, 1963.
- Itogi 1970 = *Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 goda*. Tom 4. Nacional'nyj sostav naselenija SSSR. Moszkva.
- Jussupow, G. W. (1963) *Totemistische Relikte bei den Kasaner Tataren: Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Herausgegeben von V. Diószegi. Bp. 209—222. (Tanulmánykötet.)
- KSz = Keleti Szemle. Bp. (Folyóirat.)
- Kuzeev, R. G. (1960), *Baškirskie ščere*. Ufa.
- Ligeti L. 1941 = *A magyarság őstörténete*. Szerk.: Ligeti L. Bp., 1941.
- (1963), *Gyarmat és Jenő*: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések XL (1963), 230—239: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van II. Bp., 1979, 56—66.
- (1964), *A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskír, király)*: MNy LX (1964), 385—404: A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van II. Bp., 1979, 72—91.
- (1979), *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*. II. Bp.
- Maksjutova, N. H. (1963), *Burzjanskij govor*: BD, 68—127.
- Mándoky-Kongur István (1976), *Magyar eredetű törzsek a baskíroknál*: Tiszatáj XXX (1976): 10 (október), 41—44.
- (1986), *Jenő és Yänäy*: Keletkutatás 1986. tavasz, 70—74.
- Mészáros Gy. (1909), *A csuvas ősvallás emlékei*. Bp.
- Miržanova, S. F. (1971), *Finno-ugorskie élelmény v govorah baškirskogo jazyka*: AİEB IV, 282—286.
- Miržanova, S. F. (1981), *O drevnih etno-jazykovyh svjazjah baškír i vengrov*: ST 1981: 1, 37—48.
- MNy = Magyar Nyelv. Bp. (Folyóirat.)
- Möftiev, Z. (1987), *Bötä yämä'äselek yäme. Kön'yaq Ural häm Bašqortostan regioninij ekeologik häle urahünda qayhä ber fekerzär* [Az egész közvélemény aggodalma. Néhány gondolat a Dél-Ural és a baskír régió ökológiai állapotáról]: *Ayızel* 1987: 10, 111—116.
- MÓT = *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerkesztette: Bartha Antal, Czeglédy Károly, Róna-Tas András. Bp., 1977. (Tanulmánykötet.)
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények.
- Ofő tarihü. Qıřqasa oçerk*. Yäniev P. Y. yawaplı redaktor. Öfö [Ufa története. Rövid vázlat. Felelős szerkesztő R. Yäniev. Ufa], 1983. 582 p.
- Pröhle V. (1903—1905), *Baskır nyelvstanulmányok*: KSz IV (1903), 194—214. V (1904), 12—26. VI (1905), 228—271.
- Rásonyi L. (1964), *Başqurtı ve Macar yurtlarındaki orak coğrafi adları üzerine*. X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler. Ankara, 105—112.
- (1976), *Azonos földrajzi nevek a baskír és a magyar földön*: MNy 72 (1976), 48—53.
- Räsänen, M. (1961), *Gibt es im Baschkirischen etwas Ungarisches?*: AOH 12 (1961), 73—78.
- Róna-Tas A. (1987). *İstāk*: BÉ, 49—58.
- RSFSR = Russkaja Sovetskaja Federativnaja Respublika.
- Serebrennikov, V. A. (1963), *K voprosu o svjazi baškirskogo jazyka s vengerskim*: APB, 1—23.
- Serebrennikov, V. A. (1973), *O pričinah prevraščenija načal'nogo s v h v baškirskom jazyke*: ST 1973: 2, 10—15.

- ST = Sovetskaja tjurkologija. Baku. (Folyóirat.)
 Tiszatáj. Szeged. (Folyóirat.)
 Togan, Z. V. (1939), *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig.
 Uraksin, Z. G. (1989), *Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija v Baskarii*. ST 1989: 5, 75—79.
 Vámbéry Á., *Baskár szerelmi dalok*: NyK XVII, 329—330.
 Vásáry I. (1974), *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus jelentés. A Magna Hungaria és Jugria-kérdés történetéhez*. Középkori kultúráink kérdései. Bp., 1974, 261—275.
 Vásáry I. (1975), *The Hungarians or Možars and the Meščers/Mišers of the Middle Volga Region*: AEMA I (1975).
 Vásáry I. (1975a), *Julianus magyarjai a mongol kor után*: Somogyi Múzeumok Közleményei II (1975), 49—50.
 Vásáry I. (1977), *A Volga-vidéki magyar töredékek a mongol kor után*: MÓT, 283—290.
 Vásáry I. (1985), *A baskár—magyar kérdés nyelvi vetületeiben*: NyK 87 (1985): 2, 369—388.
 VFUJa 4 = Voprosy finno-ugorskogo jazykoznanija 4. Izvsk, 1967.

HENRYK JANKOWSKI: KIALAKUL-E A „KRÍM” NÉPNÉV?

A Krím-félsziget török lakosságának sokáig nem volt egységes, összefoglaló elnevezése. Amíg a törzsi szervezetek fel nem bomlottak, az egyes népcsoportok az adott törzshöz, nemzetséghez, illetve nemzetséghez való tartozásuk után kapták nevüket.

Tudjuk, hogy a krími kánság kialakulásában és történetében a *Širin*, *Argyn*, *Mansur*, *Baryn*, *Sidžiwiūt*, *Kypčak* és *Mangyt* törzs játszotta a főszerepét (vö. *İnalçık* 446; *Ülküsal* 33-4). Egyes törzsek, mint például a *nogajok*, laza törzsszövetségben települtek le a krími sztyeppekre. Számos törzs- és nemzetségnév a krími helynevekben maradt fenn (vö. *Muchin* és *Handke* térképét). Írásos nyelvemlék hiányában csupán nemzetségi és családi (alnemzetségi) tamgákra vagyunk utalva. Akçokraklinak gazdag tamgaanyagot sikerült összegyűjtenie. Az *Abuzlar* falu (Szimferopoltól északkeletre) és *Gözleve* (Közlev, *Evpatoria*) közötti 40 településen több mint 400, a *gözleve*i temetőben pedig 88 jellegzetes tamgát talált (*Akçokrakli* 164).

A krími kánok által kibocsátott levelekben a félsziget lakóit *tatároknak*, *nogajoknak*, *tátoknak* és *tavgacsoknak* hívták (vö. *Ivanics* 215-7; *Matuz* 4ff; *Schütz* 77ff). *Tát* névvel a nem török ajkú lakosságot jelölték.

Radloff szerint a tatár nyelvű lakosság három csoportra oszlik:

1. *Še'er halky* — város- és hegylakók
2. *Čöl halky* — sztyepplakók
3. *Nogaj* — akik már elhagyták a félszigetet (Radloff, 1896: VII).

Hasonló csoportosítást találunk *Samojlovič* nyelvtanában (6) és *Doerfer* cikkében (370). *Sevortjan* (234) írja, hogy krími tatároknak hívták magukat a sztyeppaljai lakosok, *nogajoknak* (*nogaj tatarlary*, *nogajlar*) a sztyepplakók, miközben a tengerparti tatárok a *tát* nevet alkalmazták saját magukra.

A nemzet és nyelv egységesítésére az első komoly törekvések a Krími ASzK (1921—41) idejében jelentkeznek, amikor a *krym tatory* (többesszámban: *krym tatarlary*) elnevezést az összes krím-félszigeti lakosra hivatalosan is kiterjesztették, a nemzeti nyelvi normákat viszont a középső nyelvjárásra alapozták (*Kurkči* 18).

Ezzel azonban sokan nem tudtak vagy nem akartak azonosulni, és az elfogadott nyelvi normákat tudatosan elvetették, ki az északi, nogaj jellegű, ki a déli, ogozus nyelvjárás felé hajlott.

Az 1944. május 18-án történt kitelepítéstől 1957-ig a krími tatárság tabu téma volt a Szovjetunióban, és ebben az időszakban krími tatár nyelven hivatalosan egy mondat sem jelent meg.

Az utána kiadott könyvek is rendszerint elkerülték a „krími” jelzót, pl. Dzsemil Bekirov folklór gyűjteménye csak a „*Tatar fol'klory*” címet viseli (vö. Džemil Bekirov, *Tatar fol'klory. Filologija fakultety [Tatar tili ve edebijaty belügi studentleri ičün derslik ve chrestomatija.]* Taškent, 1975. Ukituvči). Csupán a kolofonban olvashatjuk: „na krymskotatarskom jazyke”.

Ez a helyzet esetenként egészen a 80-as évek közepéig folytatódott, így az 1984-ben kiadott Memetov-nyelviannak a címe „Tatar tili...”, Bilal Mambet egyik kötetének (*Japraklar ustünde tamčylar. Taškent: Gafur Gulam*) a kolofonjában olvashatjuk, hogy a könyv tatár nyelvű: „na tatarskom jazyke”.

A Szovjetunióan kívül, Nyugaton, az Egyesült Államokban és Törökországban élő krími tatárok — nyilván a törökországi hivatalos állásponthoz híven — magukat *krími törököknek*, *krími török-tatároknak*, ritkábban *krími tatároknak* nevezik. Ez a nézet, ha nem is teljesen idegen, kevésbé terjedt el szülőföldjükön.

A *krími tatár* és a *krími török (-tatár)* tudaton kívül létezik még egy harmadik — a *krím(i)* nemzet-tudat. Megjegyzendő azonban, hogy a krími tatárok értelmezésében ez nem pusztán a krími lakost, hanem éppen a török-tatár ajkú, jobbára muzulmán vallású népet jelenti.

A *krím-tudatról* először 1989-ben értesültem, amikor Rustem (Mustafajejics) Vojennyj szimferopoli pedagógustól a *Krími nemzet történelmi múltjának emlékezete* című számizdat jellegű orosz nyelvű dolgozatot kézhez kaptam. Mivel a szóban forgó dolgozat (10 sűrűn gépelt oldal) számos pontatlanságot és népetimológiát tartalmazott, akkor nem sok jelentőséget tulajdonítottam neki. A cikkben leírt sajátos nemzeti tudat megnyilvánulásáról akkor még nem tudtam, hogy mennyire egyedi, mennyire általános.

Annál inkább figyelemre méltó, hogy a *Dostluk* c hetilap 1990. 01. 5. számában *Krymlarnyη (Krymtatarlarnyη) devletčiligi* [A „krímek” (krími tatárok) államisága] című, öt hasábos cikk jelent meg, ezúttal nem egy nyugdíjas pedagógustól, hanem Refik Muzafarov krími tatár nemzetiségű történész professzor tollából.

Muzafarov többek között ezt írja: „A krími tatár nemzet kialakulásában mind a helyi mind a jövevény népek, mind török, mind egyéb elemek játszottak szerepet. E népek többségét helytelenül „tatárnak” nevezték. Ezt az elnevezést jelenleg csupán a Tatár földnek és Krímnak a törzslakossága viseli. E nemzeteknek saját, belső nevei *bulgar* és *krím* (*bulgar ve krymlar*), ezek újra felvétele érdekében folytatódik a küzdelem”.

Muzafarov cikkében a „krym” szót következetesen használja 'krími' jelentésben és csak zárójelben értelmezi krími tatárnak.

Ma még nehéz megjósolni, hogy az itt bemutatott nézet megnyeri-e a krími tatárok tetszését avagy nem, s ha igen, mikor kerül majd sor hivatalos elfogadtatására.

E közleményben a Szovjetunióban végbemenő változások csupán egyik, a turkológusok számára talán érdekes mozzanatára igyekeztem felhívni a figyelmet.

IRODALOM

Akçokraklı, Osman (1983), *Kırım Tatar dangaları*: Emel 135 (1983), 161—80 [az 1926-ban, Bahcsaszeraǰban megjelent cikkének újabb közlése].

Doerfer, Gerhard (1958), *Das Krimtatarische*: Fundamenta, 369—90.

Handtke, F. (datátatlan), *Special-Karte der Halbinsel Krym*. Glogau: C. Flemming [1: 350 000].

İnalçık, Halil (1979—80), *The Khan and the Tribal Aristocracy: the Crimean Khanate under Sahib Giray*: Harvard Ukrainian Studies 3—4 (1979—80), 445—466.

Ivanics, Mary (1975), *Formal and Linguistic Peculiarities of 17th Century Crimean Tatar Letters Addressed to Princes of Transylvania*: Acta Orientalia (ASH) 29, 2 (1975), 213—24.

Kurkçi, Usein (1986), *Fikir indžileri (Edebijaymiznyy bugunki tiline bir bakyş)*. Taškent: Gafur Gulam.

Matuz, Josef (1976), *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*. Freiburg: K. Schwarz.

Muchin (1817), *Voennaja topografičeskaja karta poluostrova Krym*. [1: 170 000].

Radloff, W[ilhelm] (1896), *Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme*. VII. Theil, *Die Mundarten der Krym*. St. Petersburg.

Schütz, Ödön (1977) *The Tat people in the Crimea*: Acta Orientalia (ASH), 31,1 (1977), 77—106.

Samojlovič, A. N. (1916), *Opyt „kraťkoj krymsko-tatarskoj grammatiki*. Petrograd."

Sevortjan, E. V. (1966), *Krymsko-tatarskij jazyk*: JNSSSR, č. II. Tjurskie jazyki, 234—59.

Ülküsal, Müstecib (1980), *Kırım Türk-Tatarları. Dünü. Bugünü. Yarını*. İstanbul: Baha.

SZEMLE

Könyvek

ECSEDI ILDIKÓ: A KÍNAI ÁLLAM KEZDETEI Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 406 oldal

A hazai sinológia bővelkedik értékes kontribúciókban, joggal mondhatjuk, hogy mind a filológia és az összehasonlító nyelvtudomány, mind a történettudomány terrénumán hézagpótló studiumokkal írta be magát ebbe a szerteágazó disciplnába, annak legalább nemzetközi ranglistájába. De most vehetünk kézbe először egy olyan összefoglalásra vállalkozó munkát, amely a kínai ókor történetének egyik központi kérdésére koncentrálva, voltaképp a modern sinológia egész ókortudományának friss eredményeit összegezi. Ecsedy Ildikó magisztrális könyve — akadémiai doktori dolgozata — elsősorban ebben, szintézis-mivoltában jelent új fejezetet a magyar sinológia történetében.

De nem csak hazánkban, hanem a sinológia európai és amerikai területein sem láthattunk hasonló vállalkozást az elmúlt évtizedekben. Egy-egy részterületről még csak akadnak ilyen szintézisre törekvő munkák (pl. Chang Kwang-chin munkái az ókori régészet eredményeinek összefoglalásaként), de az egész ókortudományt számba vevő szintézisre eddig senki sem mert vállalkozni — népszerűsítő formáktól eltekintve (Kínai ókortudósok sem, hiszen hazájukban az ilyen merész vállalkozásoknak nem kedveztek sem a politikai előítéletek, sem a tudomány belső fejlődése.) A filológiai és a régészeti eredmények összevetése alapján felvázolni a kínai ókor mai hiteles képét, ha egyetlen, de lényeges kérdésre, a városra összpontosítva is, az egyetemese sinológia rendkívül időszerű feladata lett mára; kivételes körülmények egybeesése — a szerző felkészültsége s a hazai tradíciók ereje — kellett ahhoz, hogy ez a mű, a feladat vállalása, ha kísérlet formájában is, de megvalósult.

Bevezetésképp Ecsedy Ildikó a városkutatás nemzetközi irodalmából kiindulva veszi sorra a legfontosabb elméleti igényű eredményeket Gordon Childe-től Sarkady Jánosig és, természetesen mesterének, Tőke Ferencnek munkáig. Már itt elképeszti olvasóját a félelmetes biztonsággal görgetett, de reménytelenül nyomasztó információs anyaggal. (A jegyzetapparátus, amilyen kitűnő anyagában és információbőségében, éppoly terhes terjedelmében: a 400 lapos kötetnek több, mint a fele!) A legfontosabb megállapítása az, hogy az európai városállamok mintáját nem tekinthetjük irányadónak a kínai város kialakulásának kutatásában.

A második fejezetben C'in Si Huang-ti városának, azaz az i. e. 3. század Hien-jang-jának etimológiáját veti össze a korabeli „város” fogalomnak megfelelő terminusokkal. Végláthatatlan próbálkozás, hiszen a történelmi adatok és a régészeti leletek megannyi konfliktust jelentenek. A szerző gondos szelekcióval veszi sorra a fontosabbnak ítélt források szövegeket, itt Sze-ma C'ien művét. Ezek

vallomása alapján jut arra a csak látszólag tautológikus következtetésre, hogy a kínai városfal nem csak a külső veszély ellen véd, hanem befelé is funkcionál: társadalmilag korlátoz — ez a keleti városok jellegzetessége.

Már nehezebb dolga van, amikor a kínai „város” terminusokat veszi vizsgálat alá. Számos forrás mellett a legfontosabb dokumentum itt a „Po-hu-t'ung” néven ismert traktátus. Ennek az etimológiai-értelmezési alapkönyvnek a definíciói adnak alkalmat neki arra is, hogy fontos megjegyzéseket tegyen a kínai nyelv természetéről és a mögötte rejtőző logikáról. Kiegészíti ezeket a Suo-wen, az „Írásjegyek magyarázata” szövegeinek vizsgálataival s hasonló kommentárokkal. A fejezet summázata azonban mégis a régészeti leletek tanúságából adódik: a várost — értsd: fővárost — az ókor első felében egyértelműen a bronz minősíti — a környező földműves-világot viszont annak hiánya.

A „cing-si” (települések kúttal és piaccal) címen végigvitt vizsgálódás a témát illetően némi csalódást okoz: a történeti források tüzetes átvizsgálása után sem változik lényegesen a kínai városról kialakult képünk. Viszont igen alapos regisztrálását kapjuk a korabeli — és a korhoz vonatkoztatható — forrásoknak, Lao-ce-től Kuan-ce-ig. A térképezésről szóló alfejezet tanulságai is csak közvetettek: részletekre vonatkozó ismereteinket gyarapítják.

A szerző visszafelé halad: utolsó fejezete a Csou-kor fővárosainak nevét, helyét, etimológiáját és adatait veszi vizsgálat alá. Itt azonban mintha már megfeledeznék a régészet újabb eredményeiről. A Honan tartományi lelőhelyek — Csengcsou környéke vagy épp a Jangce-völgyi P'anglungcs'eng — nevei elő sem kerülnek, holott ezek nem csupán a szerző által feltett kérdésekre — székváros és földműves-települések viszonya — adnak tanulságos adalékokat, hanem olykor arra is intenek, hogy ez a kérdés a régészet felől nézve már háttérbe szorul. A piktogrammszimbólumok titkait fejtegetve, a szerző, úgy tűnik, maga sem tudja teljesen elkerülni az egyik hagyományos „sinological fallacy”-t, bár egy másiktól határozottan elhatárolja magát (11. lap). Az, amit nem sikerül sem elkerülni, sem megnyugtatóan megoldani: az írásjegyek grafikai szimbólumokként való értelmezése. Félelmetesen sok spekuláció halmozódott fel a köztisztületben álló szakirodalomban, elsősorban Karlgren roppant erudícióval — és megannyi képzeletgazdag intuícióval — megírt munkáiban. Csak egyetlen példa: Ecsedy a 388. sz. jegyzetben (p. 298.) idézi Karlgren megfejtését a *ju* „ecset” írásjegy korai alakjáról: „Ábráján egy kéz ecsetet tart (No. 502.)...” Lehet, hogy én járatlan vagyok piktogrammok és általában leegyszerűsített grafikai jelképek olvasatában, s ezért nem vagyok képes itt felfedezni sem a kezét, sem az ecsetet. De azt biztosan tudom, hogy ebben a korszakban az ecset használata még nem volt elterjedve, ha egyáltalán létezett. S az ehhez hasonló önkényes értelmezéseknek se szeri, se száma Karlgrennél, de másoknál is. Azt hiszem, itt lenne az ideje, hogy a vizuális szemiotika és az optikai pszichológia szakértői is végigvizsgálják egyszer ezeket a szellemes, de sok kétséget ébresztő írásjegy-interpretációkat — annál is inkább, mert napjainkban a számítógép hihetetlen lehetőségeket biztosít ezek ellenőrzésére.

A másik lehetőség, amiről Ecsedy Ildikó, sajnos, nem vesz tudomást, a régészeti leletek két rendkívül fontos rétegének, a jóslócsontoknak és a bronzoknak az anyagából levonható következtetések. Azt hiszem, napjainkban az ókori — s

többnyire kései lejegyzésben fennmaradt — szövegek legfontosabb kontrollját a hiteles archeológiai leletek jelentik. Ezeket a szerző csak itt-ott s eléggé rendszertelenül veszi figyelembe. Pedig ezek a leletek — elsősorban a jóslócsontok, másodrendben pedig a feliratos bronz áldozati edények — minden eddiginél pontosabb és konkrétabb információkat nyújtanak a korszak gazdasági és társadalmi viszonyairól.

Azt gondolom továbbá, hogy ez a visszafelé haladás — a császárkor kezdetétől a legendás Öt Császárt koráig, t. i. Sen-nung i. e. harmadik évezred kezdetének hagyományozott koráig — nem volt szerencsés a módszer tekintetében. Ellenkező esetben a Sen-nung korában hiányzó (megbízható) régészeti adalékok megengedhetővé tették volna a hipotézisek halmozását; így azonban a regresszív eljárás a spekuláció és a két évezreddel későbbi szövegek (kanonizált legendák) interpretációjában rejlő „sinological fallacy” veszélyeit erősítette fel. Jellemző példaként említhetem a Sen-nung piacának dátumát elemző szövegrészeket, ahol — ismétlem, két évezreddel későbbi, tehát nyilvánvalóan legendás — szövegekből készpénznek veszi azt az interpretációt, hogy a legendás uralkodó a tavaszi napéjegyenlőség idején tartotta piacát (pp. 159—160), s egy pillanatra sem ingatja meg ebben a józan ész kételye: a paraszti termékek vására ősszel van, mindig s minden társadalomban. Hogy az ő fejtegetéseinek analógiájára azt ne mondjam: nem tételezhetjük fel, hogy ezt a dátumot a paraszti életet egyáltalán nem ismerő udvari hivatalnokok (csillagászok és krónikaíró kancellisták) önkénye tette tavaszra?

Ennek ellenére, a szerző által gondosan rendbe szedett csillagászati és naptárkészítési kínai ismeretek bemutatása rendkívül tanulságos. Függetlenül attól, hogy frott dokumentumokat, amelyeknek szövege önmagában is többértelmű, évezredekkel korábbi időkre visszavetítve próbál meg érvényesíteni, a korai kínai asztrológiának és időmérésnek a tényeit ismertető elemzései úttörő jellegűek. Ha a Han-kori csillagterkép analízisének minden pontjával nem is tudok egyetérteni, azt az információs anyagot, amit ebben az elemzésben felhalmoz, feltétlenül méltánylandónak ítélem.

S voltaképp ez a legfőbb értéke a dolgozatnak: summázza jelenlegi filológiai ismereteinket ezekről a fontos ókori kérdésekről. Információgazdagsága elsőrangú, rendszerezése már kevésbé sikerült — módszertanilag rendhagyó, s így a regresszió formájában, nem elég meggyőző. S csak sajnálhatjuk, hogy nem készült céltudatosan oktatási segédkönyvnek — egy regiszter, név- és tárgymutató sokban hozzájárulhatott volna a könyv gyakorlati hasznosításához. (Csak a kínai írásjegyeknek van mutatója, sajnos, lapszám-jelzés nélkül.)

Bizonyára könnyebb és jóval hálásabb feladat megírni, a modern régészet eredményei birtokában, az ókori Kína világának földhözragadtabb, szárazabb tényei alapján ezt a témát. Nyitott kérdések ott is maradnak bőven, de a régészeti leletek feldolgozója anyaga természetének rabjaként kevesebb hipotézist kockáztatna meg: találtunk ennyi-meg-ennyi városmaradványt, azokban falakat, műhelyeket, ilyen-olyan épületeket, sírokat stb., ezekből a Csou-korban több ezer különböző méretű város meglétére következtethetünk, a városok ipari és civilizációs szintjét megállapíthatjuk, a szociális megoszlás konkrét nyomai (lakóhelyek felszereltsége

stb.) alapján a társadalom két pólusa közti távolságot — gazdag és szegény, uralkodó és „nép” — igen nagyra tehetjük. A régész itt megáll, rendszerint beleesik az „archeological fallacy” csapdájába: a történelmi világot azonosítja az általa feltárt leletek összességével. Ha itt lép be a filológus és ezeket a földszagú, rozsdás konkrétumokat sorra véve — végtére is, ezeké az elsőbbség heurisztikai szempontból! —, megkísérli értelmezésüket a szövegek segítségével, krónikák anekdotikus és színes, de többértelmű és mintegy „lebegő” igazságértékű, vagyis poétikus elemeivel, nos, akkor valószínűleg mindkét tudomány jól jár, de különösképp jól jár a tanulni vágyó olvasó.

Tudom, ehhez az kellene, hogy legyen végre egy megbízható és jól áttekinthető szintézis a régészet eredményeiről. Ilyen azonban nincs, talán nem is lehetséges, minthogy a régészet percről-percre újabb szenzációkkal, soha nem remélt leletekkel örvendeztet meg bennünket. Már csak ezért is az a filológia dolga, hogy — jószérivel lezártnak tekinthető corpora birtokában — készen álljon a szüntelenül újdonságokkal szolgáló régészet követésére: értelmezésére és ellenőrzésére. Nos, ilyen munkákhoz szükséges előkészületnek, bevezető preszintézisnek tekinthetem Ecsedy Ildikó munkáját. Lényegében — a fenti okok következtében is — a filológia corpusára koncentrálna s egy kérdés vizsgálatára korlátozva anyagát, tekintette át a kínai ókor történetét — nem az ókor, hanem az ókori filológia szintézisét vázolván fel.

Végezetül hadd jegyezzek meg Ecsedy Ildikó könyvével kapcsolatban egy technikai sajátságot. Köztudott, hogy Ecsedy nagyon szépen ír, azt is mondhatnám, az egyetlen a hazai orientalisták közt, akinek stílusa van. Igényesen fogalmazott mondatai, pontos jelzői, a nyelvi választékosság többi követelményével együtt maradéktalanul érvényesülnek tudományos munkáiban is. Sőt, csak itt érvényesülnek igazán: ez a nyelvi igényesség ugyanis egyben a fogalmazásbeli pontosság s a tudományos szilárdság biztosítója. Technikailag: bonyolult összetett mondatok, állítást és annak megkérdőjelezését is magában foglaló frazeológia, sok — akár ellentétes — jelzővel körülírt óvatos pontosítás — az igényes tudományos próza eszközei ma. Ma, amikor tudjuk, hogy az igazság a tudományban csak akkor egyszerű, ha matematizálható; de a humán tudományokban sosem ilyen, hanem, hogy úgy mondjam, polidimenzionális. Sokszor nem is tudjuk egyetlen képletbe, leegyszerűsített formulába sűríteni, marad helyette a diszkurzív megoldás (felsorolás, összevetés, sőt leírás). Egy példa rá: „A földművelést a *nung* írásjegyben a Skorpió Antares körüli vidéke szimbolizálja; (659) e csillagok idejének az elmulasztásáról, mint „rituális véték”-ről a *zsu* 'szégyen' írásjegye vall; (660) s a jeles idők másik körülményét a 'hajnal' kínai írásjegye árulja el: a *cs'en*, (661) a Skorpió részletének rajzával jelezve azt a bizonyos hajnalt, amikor a Nap 'éppen ott állt' (*zsi csung*), s amikor a földművesek éve kezdődhetett. (662)” (p. 174. A három számjegy a szövegben három, egyenkint egy oldalnyi jegyzetre utal.) Nos, ezt a példát éppen azért idézem, hogy megjegyezhessem: a körülményes pontosság igénye olykor azzal a veszéllyel is fenyeget, hogy a szövegértést, az olvasást nehezíti — vegyük hozzá, ismétlem, a három oldalnyi jegyzetet is! S ha a tudományos munkában ez bocsánatos bűn is, a népszerűsítő, vagy, fogalmazzunk kevésbé pejorativán, a szélesebb közönségnek szánt munkában ez már súlyos teherterhelés.

lehet. (Ecsedy Ildikó legújabbban megjelent, egyébként kitűnő tanulmánya, a „Hét-köznepok és ünnepek a régi Kínában” [Corvina, 1990.], csak még tovább erősíti bennem ezt az aggályt). Minden tudás csak annyit ér, amennyit át tudunk adni belőle. Jeles elődeink ezt nem mindig tartották szem előtt — életművük bánja: olvasatlanul hever a könyvespolcokon jórésztük. Igaz, az írásművészetben sem nagyon jeleskedtek. Most, ha már van olyan orientalistaánk, aki így tud írni s így tud tudományt művelni, remélhetjük, hogy megleli a sokat ócsárolt arany középutat is — éppen a távol-keleti bölcsesség jegyében — a tudományosság korszerű igénye és a közölhetőség (a tudomány társadalmi hatásának növelése) lehetőségei között.

S még valami: Ecsedy Ildikó könyve akkor érhetné el igazán célját — a szakmai közönség informálását — ha angolul, a nemzetközi sinológia nyelvén is megjelenhetné. Attól tartok azonban, erre a nyelvileg rendkívül igényes szövegre nehéz lesz fordítót találni. S ezt a szerző nevében is, a hazai tudomány nevében is sajnálhatjuk: bízást hihetjük, hogy úgy fogadná, mint a magyar sinológia újabb kontribúcióját ehhez a világszerte virágzó tudományhoz.

Miklós Pál

SIMON RÓBERT: FÉNYEK ÉS ÁRNYAK KELETRŐL (MEGJEGYZÉSEK NÉHÁNY, KÖZEL-KELETTEL KAPCSOLATOS MŰRŐL ÉS FORDÍTÁSUKRÓL). I. RÉSZ.

Nagy bajok vannak nálunk az egymás munkájára való figyelemmel, s főleg a nem-szakmabeliek orientálásával, objektív eligazításával. Valaha a polgárosult vagy polgárosuló országokban a tudományos teljesítmények, s a népszerűsítésre törekvő munkák és a művelt vagy műveltségre törekvő közönség között a tudományos közvélemény gazdag és érzékenyen reagáló közege feszült. Tudjuk persze, hogy ez a helyzet az utóbbi évtizedekben Nyugaton is jelentősen megváltozott. A sokféle okból én most csak kettőre utalok: egyrészt az egyes diszciplínák túlspecializálódtak, s közös elméleti alapok híján mind kevesebb köztük az átjárás; másrészt a hajdani, általános műveltségre törekvő polgári középosztály alakult át, s válik mindinkább egy piacosítható tömegkultúra fogyasztójává. Így aztán a hajdani alapos, objektivitásra törekvő — kritikus, ám az értékekre nagyon is odafigyelő — „könyvmegbeszélések” kora sajnos világszerte elmúlt. Ama irigyelt múlt századi tudományosságban a ZDMG egy *Buchbesprechung*-ja, a *Journal Asiatique* egy *compte rendu*-je vagy a *JRAS* egy *book review*-ja még valóban *article d'information* volt, amely nem kizárólag a szakmának szólt. Sajátos és önálló műfajról volt szó, amely egy-egy munkát úgy jellemezett, hogy közben kijelölte annak tudománytörténeti helyét, ám nem ritkán a kultúra egészére is kitekintett, s így a laikust is érdekeltté tette annak elolvasásában. Ennek megfelelően meg is volt a rangja e műfajnak. Közlebbi szakterületemnél maradván, tudjuk, hogy pl. H. L. Fleischer (1801—1888), a múlt század egyik legnagyobb hatású arabista műhelyének, a lipcei keleti műhelynek az atyamestere (l. Goldziher 1889; Füek 1955: 170—2) óriási munkásságának igen előkelő részét tanítványai munkáiról frott kommentár-

jai alkotják, olyan recenziók és „Textverbesserung”-ok, amelyeket azóta is az adott munkákkal együtt kell tanulmányozni. A múlt század legnagyobb sémi filológusa, Theodor Nöldeke (1836—1930) sem restellte gyakorta önálló monográfia vagy értekezés helyett egy-egy terjedelmes és lenyűgöző recenzióban kifejteni valamely tárggyal kapcsolatos álláspontját. Így pl. W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in early Arabia* c. nagyjelentőségű könyvéről (Cambridge 1885) írott *Anzeige*-je (ZDMG XL, 1886, 148—187) ma is a tárgykör egyik alapvetésének számít. A műfaj lehetőségeihez jellemző adalék, hogy egyik, Goldziherhez írt levelében maga Nöldeke is e recenziót egyik legjobb munkájának tartotta (l. Simon, R. 1986: 261). Goldziher Ignácunk is, az iszlámtudomány megalapozója és legnagyobb hatású alakja, óriási munkásságának több, mint egyharmadát írta mások műveinek bírálataira-ismertetésére (l. Heller B. 1927; Nos 381—590).

Mindez, mint jól tudjuk már Nyugaton is a múlté. Ritka kivételtől eltekintve, a rövid, leltárszerű könyvismertetések kora jött el. Nálunk azonban még rosszabb a helyzet. Itt se fórum, se kedv nincs az olyan recenzióíráshoz, amely egyrészt a friss mű tudománytörténeti értékelését végezné el a múlt század igényességével, másrészt szem előtt tartaná a rendkívül elmaradott és igen könnyen manipulálható lehetséges olvasóközönség hiteles tájékoztatását.

Mivel a továbbiakban néhány, idegenből fordított műhöz szeretnék megjegyzéseket fűzni, hadd ejtsek néhány szót a külföldi művek kiválogatásának, fordításának, kiadásának és recenziálásának honi problémáiról.

1. Mindenki előtt ismeretesek a kiadás nyomorúságai. A négy évtizedig uralkodó struktúrába a keleti művek zöme jobbra csak érintőlegesen és véletlenszerűen fért bele. A színvonalas szépirodalmi művek kiadását ugyan dicséretes módon fölvállalta az Európa Könyvkiadó, ám nagyon jól tudjuk, hogy a klasszikus keleti művek túlnyomó része nem skatulyázható bele a fölöttébb szűkös európai műfaji kategóriákba: mind formájukat tekintve (verses formában is keletkezettek tudományos munkák), mind tartalmi szempontból (történeti jellegű művek gyakran tartalmaznak gazdag epikus, elbeszélő és költői anyagot), mind pedig mélyebb jellegüket illetően (elválaszthatatlan egymástól a vallási, a filozófiai és a tudományos aspektus) a klasszikus keleti műveknek megvan a maguk *sui generis* jellege, amelyet a maguk történelmi kontextusából és nem a klasszikus görög vagy újabbkori európai kategóriákból kell megérteni. Ennek alapján azonban érthető, hogy a kiadók általában elzárkóztak a tipikusnak tekinthető keleti mű kiadása elől. Ide tartozott az, hogy nem volt kiadó a magas színvonalú művek kiadására (ideértve az alapvető orientalista műveket is): az Akadémiai Kiadó nem adott ki fordításokat (ez csak az utóbbi időben kezd változni), a Gondolat Kiadó pedig amellet, hogy a művek népszerű jellegét hangsúlyozta, túl szűkre szabta az ideológiai hálót (két tanulmányomat a nyolcvanas években ezért utasítottak vissza!). Így aztán az a típusú egyetemi kiadó hiányzott/hiányzik nálunk, amely Angliában, Franciaországban vagy az Egyesült Államokban kiadja a színvonalas tudományos munkákat — ha kell, idegenből fordítva. Ez a nyomorúságos helyzet a rendszerváltással katasztrofálisra fordult. Mivel az állami támogatás megszűnt vagy megszűnőben van, s a tömegfogyasztásra orientált piaci szempontok minden más területet megelőzve a könyvkiadásban azonnal uralkodóvá váltak, a húszezer példány alatt megjelenő

könyvek csak akkor rentábilisak, ha nagyon magas áron jönnek ki. Ekképpen bezárult a kör: választhatunk a szakmailag minősíthetetlen bestsellerek vagy a megfizethetetlen könyvek között.

2. A saját 12 esztendősi kiadói tapasztalatom alapján, azt hiszem, bizonyos joggal állapíthatom meg azt a sajnálatos tény, hogy úgyszólván egy kezemen meg tudtam számolni azokat az orientalistákat, akik kiváló szakmai felkészültséggel és megfelelő fordítói vénával egyszerre rendelkeztek. A kettő ugyanis csak nagyon ritkán jár együtt. Föltételezem, hogy több esettel számolhatnánk, ha az egyes orientalista szakokon lennének irodalomtörténeti órák, továbbá műfordítási szemináriumok, ám valószínű, hogy ez utóbbiak hiánya abból fakad, hogy nem igen van, aki tanítsa ezeket. Ez nyilvánvalóan a szakma hiányossága.

3. Problémánk fontos alkotóeleme az olvasóközönség jellege. Mindenki előtt ismeretes, hogy a kiegyezés után megindult gyér és felemás polgári fejlődést is elsorvasztotta a bolsevik birodalmiság, s egy kulturálisan minősíthetetlen tömegben kívül egy szűk, megnyomorított és értékvesztett értelmiségi réteget hagyott hátra. Nem túlzunk, ha az a gyanúnk, hogy nem csak a tömegek, hanem ennek az értelmiségnek a nagyrésze is — történelmi ismereteit és kulturális értékeit tekintve — teljességgel dezorientált, a lezüllő életfeltételek közepette pótszerekre áhítozik, s ezt az igényét sajnos igen könnyen meg lehet lovagolni.

4. Éppen ezért különösen fontos lenne a megfelelő kritikus orientálás és tájékoztatás, hiszen a legképtelenebb elméletek és ötletek jelentkezhettek csábító formákban. A dilettantizmus éppen olyan káros lehet, mint a tudományos egyoldalúság vagy elfogultság. Vegyünk példának csak két álláspontot a következőkben röviden bemutatott művekből. Ali Mazahéri, aki az utóbbi évtizedek egyik, ha nem a legdilettánsabb könyvét írta, a következőképpen jellemzi az iszlámot és a muszlim kultúrát: „Elő-Ázsiában a 10—13. század között egy igen sajátos kultúra élte utolsó átalakulásait, amely a keleti antikvitás romjaiból nőtt ki. Ez az asztrológiából, kabbalából és alkímiából ötvözött kultúra „kinyilatkoztatott”, vagyis jós-próféták által meghirdetett vallással rendelkező népek számos csoportjára terjedt ki. Az iszlám megjelenése idején már hét évszázados múltra tekintett vissza. Egy tisztán feudális korszak után, amely országonként más-más ideig, de mintegy hét-nyolcszáz éven át tartott, az i. sz. 9. század táján polgári korszakába ért.” (p. 6.). Eme elképesztő butaságokat olvasva az ember a következőkre gondolhat: Mazahéri nem csak nem ismeri, de nem is kedveli az iszlámot. Ha ez igaz, akkor ez az ő magánügye, ám akkor miért ír róla? Fölmerül az, hogy talán félre akar vezetni minket, de miért? Esetleg tréfálozik és kíváncsi, hogy mennyire vesszük komolyan a tréfáit. Míg Mazahéri „asztrológiából, kabbalából és alkímiából ötvözött kultúra”-nak tartja az iszlámot, addig egy közelmúltban megjelent másik könyv: Nizámi Arúzi, „Ritkaságok gyűjteménye” utószava szerint viszont a szeldzsuk kori iráni iszlám (egésze?, része?) Arisztotelész, esetleg az alexandriai újplatónikusok és Galénosz szellemében gondolkodik és ír, s végzi írónki, költői, csillagászai és orvosi gyakorlatát. Ez a szemlélet, amely az általa normatívnak tartott valamit keresi az iszlám-ban, ugyanúgy félreérti az iszlám *sui generis* jellegét, noha azt természetesen sokkal tudományosabban és tetszetősebben teszi, mint előbbi tréfamesterünk. Az iszlám köztudottan nem az arisztotelészi szillogizmusokra épült, s az egyes korszakainak

elitkultúrájában jelentkező idegen hatások recepciójának mélységét, elterjedését, s a többi elemmel való kapcsolódásait hallatlan óvatosan kell vizsgálni. A Mazahéri-könyvvel kapcsolatos telitalálatos melléfogás is fölveti a válogatás problémáját. A szűkös lehetőségek miatt egy-egy rossz választás évekre, esetleg évtizedekre lehetetlenné teszi azt, hogy egy igazán jó munka jelenjék meg abban a tárgykörben. A Mazahéri könyv tárgykörében minden elemi szinten képzett orientalista tudja, hogy elsősorban A. Mez, *Die Renaissance des Islams* (1922, utánnomás: 1968) c. művét kellett volna kiadni, amely számos nyelven — így arabul is — megjelent, továbbá mérlegelni lehetett volna néhány — immár klasszikus mű — kiadását, így W. Montgomery Watt kiváló szintézisét (*The Majesty that was Islam. The Islamic World 661—1100*, 1974), esetleg D. és J. Sourdél, *La civilisation de l'Islam classique* (1968) c. átfogó és alapos munkáját vagy E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East* (1976) c. rendkívül gazdag és megbízható könyvét.

Eme *exhortatio* után vegyünk szemügyre egy olyan könyvet, amely a negatív tanulságok paradigmája lehetne.

Ali Mazahéri, *A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig*, Európa Könyvkiadó, 1989 (eredeti kiadás adatai: *La vie quotidienne des musulmans au moyen age, X^e au XIIIe siècle*, Hachette, Paris 1951).

Számomra teljesen érthetetlen, hogyan jöhetett ki ez a minősíthetetlen könyv az általam nagyrabecsült Európa Könyvkiadónál, ahol magam is több mint egy évtizedig munkálkodtam. Valaha, az én időmben, legalább két pozitív lektori jelentés kellett egy könyv javasolásához, továbbá volt még egy szakmai ellenőrzés is. Úgy látom, mindezek mostanra megszűntek, mert ezek megléte esetén a könyv biztosan nem jelenik meg. E könyv kapcsán alighanem *in statu nascendi* figyelhető meg egy dalmahodó periférikus piacgazdaság működési mechanizmusa. Két oldalú bizalmatlanságról és kétoldalú becsapásról van szó. Az eladó félnek érthető módon nagyon rossz véleménye van potenciális vásárlója szellemi képességeiről, s immár lemondott arról, hogy igazi értéket is el lehetne adni neki. A vásárló olvasó természetesen a maga közhelyeit szeretné fölismerni a vásárolt portékában, ám ezeket a közhelyeket kizárlagos igazságok gyanánt szeretné vizionálni. Az áru iránti eredendő bizalmatlanságát tehát csak az győzi le, ha a portéka forgalmazója elhitei vele, hogy az egyidőben a legek lege és az, amit ő keres. A két fél ennek során egy boldog communióban egyesül. A vevő tk. érvényesítette a csereügyletben a maga színvonalatlanságát, ám szívesen hagyja magát becsapni azzal, hogy a forgalmazott portéka a lehető legcsodálatosabb dolog. Ez utóbbi mozzanat a kelet-európai végeken tragikomikus színezetet ölt. Itt a leghitványabb nyugati termék is megdicsőül. Ennek érdekében a fülszöveg a reklám nagyon is ügyes módját választja: a kinyilatkoztatást. Eszerint e könyv „háromszoros értelemben is alapmű.” Nyilván azért háromszoros, mert ugyebár, három a magyar igazság, hiszen sokkal több szempontot lehetne fölhozni annak bizonyítására, miért lehetne idézni az antitudományos könyv iskolapéldájának. Fülszövegünk szerint alapmű először is azért, mert ez „az első modern leírása az iszlám kultúra fénykorának.” Ez a megállapítás — érdemi dolgokat nem is említve — egyszerűen valótlant állít. Az

első modern s koncepciózusságát, anyaggazdagságát és formátumát tekintve mai napig nem pótolta munkát a klasszikus iszlám kultúrtörténetéről Alfred von Kremer (1820—1889) írta, akit Goldziher egyik mesterének tekintett, s „a muhammedán politika és kultúrtörténet legszellemesebb tárgyalójának” nevezett (Goldziher 1877: 25). 1875—77-ben jelent meg az iszlám kultúrtörténetének egyedülálló szintézise (*Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, I—II*, W. Braumüller, Wien), amely kiadott és hatalmas kéziratok alapján festette meg a muszlim kultúrtörténet lenyűgöző tablóját (városi élet, a államiság fejlődése, állami bevételek, hadsereg, jog, család és házasság stb.). A nagy XIX. századi kultúrtörténeteknek ez az egyetlen igazi megfelelője a Közel-Kelettel foglalkozó európai tudományban. Érdemes idézni Goldziher jellemzését Kremerről, amely lipcsei diáktársához, s később is egyik legközelebbi barátjához (az orosz arabisztika egyik megalapítójához), V. R. Rosenhez (1849—1908) írott levelében található: „Kremerben azt az embert vesztettem el, akinek a munkái leginkább ösztönöztek további kutatásokra a szakterületemről megjelent összes írás közül... Könyvei új korszakot kezdenek az iszlám vizsgálatában... Munkáim során milyen sokszor tapasztaltam, hogy Kremer mennyire nagyszabású előmunkákat végzett. A kalifátust vizsgálva annak *belső* életét tárta föl; a halhatatlan, nagy Dozy előtt övé volt az érdem, hogy kutatása tárgyaiba belevitte a személyiségét. Hasonlíthatatlan érzéke volt a fontos és a lényeges iránt, az ember lemondást tanul tőle, hogy ne engedjen a jelentéktelen apróságok öntetszelgő égigmagasztolásának.” (I. Fűck 1955: 226. o. 577. j.). Aki esetleg csodálkozna, hogy miért említetek egy négy emberöltővel ezelőtt megjelent könyvet, azt megnyugtatom, hogy az sokkal modernebb, mint A. Mazahéri könyve. Az utóbbi dilettantizmusában ugyanis semmi modernség nincsen, ha csak nem az, hogy egy vulgármarxista buzgalomával mindent idológikusan fog föl, s próbál szálnalmas anakronizmussal mindent a jobboldal, a reakciós, ill. a baloldal és a haladó címkéivel szortírozni. Ha a könyv tíz évvel ezelőtt a Kossuth Kiadónál jelent volna meg, meg lehetett volna érteni, s a Népszabadságban talán még dicsérő recenzió is jött volna ki. Ebben az esetben is kiderül, hogy nem mindig az a modern, ami a legújabb. Ha egyáltalában érdemes használni ezt a gyanús fogalmat, hogy „modern”, akkor Kremer műve az, Mazahérié nem. A fűszöveg második „leg”-ét, nem nagyon értem, de amit értek belőle, az nem igaz. Eszerint a könyv alapmű azért is, mert „kulcsszerepet játszott a második világháború után ... az arab kulturális öntudatnak és a francia liberális értelmiség arab-képének az alakulásában.” Mint látni fogjuk, Mazahéri egyrészt nem ismeri az iszlámot, másrészt nem szereti azt és teljesen félreérti. Ennélfogva nehezen játszhatott kulcsszerepet az arab kulturális öntudat (?) alakításában. Örülnék, ha a kiadó vagy a fordító mutatna nekem néhány példát e mélyreható hatásról. A harmadik „leg” szerint a munka „lenyűgöző vallás-, nemzet-, világrész- és korközi példázat az emberi civilizáció sokféleségeken túli egységéről”. Noha ezt a megfogalmazást sem értem teljesen, ehhez előzetesként csak annyit, hogy Mazahéri az iszlámtól úgyszólván minden eredetiséget elvitat (erre nézve idéztem már egy jellegzetes számárságot), s bármiféle lényeges mozzanatról szólván bizonyos mítikus indo-szkita eredeteket emleget — hasonlóan a nálunk jól ismert „szumirológusokhoz”. Amellett, hogy ez badarság, az „arab kulturális öntudat” hívei nem lelkesedhettek érte.

Komolyabbra fordítva a szót, jelezniem kell, hogy a munkát a szakma elutasította (I. Sauvaget-Cahen 1961: 98), s legjobb tudomásom szerint egyetlen komoly szakember sem idézte. Ez érthető is: a mű mögött nem áll semmiféle szakmai fedezet, a filológiai akribia minimumával sem rendelkezik, nem is törekszik az iszlám sajtóságainak a megismerésére, hanem ostobán modernkedve valamilyen lapos antikolonializmus jegyében állandóan összekeveri a 10. századot a 20-kal, végül pedig a legképtelenebb tudománytalan ötletek áldozatává válik. Mindezt illusztrálandó, kénytelenek leszünk az idézhető botorságok töredékére utalni, mert jószereivel nincs megállapítása, ami helytálló lenne, s ha mindenre sort kerítenénk, legalább kétszerannyi lenne a recenzio terjedelme, mint a könyvé. A szorosabban vett tudományos balgaságok előtt hadd utaljak néhány általánosabb sajátosságra:

A szerzőt a történetiség teljesen hidegen hagyja. A műben hemzsegnek a helytől és időtől független általánosítások. Nézzünk néhány példát: „A férfiak kivétel nélkül szakállt viseltek” (p. 87); „Ezzel szemben a fejét mindenki leborotválta” (uo.). Ezek szokás szerint olyan megállapítások, amelyeknek az ellenkezője sem igaz: a korabeli ábrázolások, s az irodalom alapján tudjuk, hogy vidékenkint változott a divat. Vagy: „A feketék és a semiták a lányokat éppúgy körülmetélték, mint a fiúkat” (p. 59). Ez természetesen megint csak nem igaz: l. például Ezékiel 32,17kk (az asszírok, fóníciaiak körülmetéletlenek), ám tudjuk, hogy a zsidók csak a fiúkat metélték körül (l. *Bibel-Lexikon*-1956, s. v. *Beschneidung*). Ami az iszlámot illeti, tudjuk, hogy — nem szerepelvén a Koránban — csupán ajánlott és bevett szokás volt, ám a lányok „körülmetélése” (jellemző módon nem *hitān*, hanem *hiḫād*) vitatott kérdés minden jogi rítusban, s egyáltalában nem általánosan kötelező (l. *EI*, s. v. *khitān*, A. J. Wensinck). E. W. Lane pl. *Manners and Customs of the Modern Egyptians* c. csodálatos és kimerítő munkájában valóban csak a fiúk körülmeteléséről számol be. Ám nézzük tovább: „A nőket mindig temérdek ékszer borította” (p. 92); „A házak általában igen tágasak voltak” (p. 94); „A konyhát mindig az alagsorban rendezték be” (p. 95); „A gyakran eléggé nagyméretű belső udvarok inkább parkra emlékeztettek” (p. 102) a szélsőjobboldalinak (sic!) jellemzett al-Ġazālī és Nizām al-Mulk „mindketten Kelet-Iránból származott, mint egyébként a reakciós értelmiségiek, közhivatalnokok és kiemelkedő politikai egyéniségek szinte valamennyien” (p. 134). Ezekhez a számárságokhoz, gondolom, nem kell kommentár.

A történeti érzék hiányához kapcsolódik Mazahéri látásmódjának másik jellegzetessége: az egészen stupid balos modernizálás, ami valami marxizáló örök jobb- és baloldal antagonizmusában képzeli el a történelmet. Nézzünk néhány jellegzetes példát: „Valójában a 14. századot megelőzően a »szunnita« és »siita« megnevezést a »torykra« és a »whigekre« a szaracén iszlám »jobboldali« és »baloldali« pártjára alkalmazták.” (p. 118). A szocialisztikusnak és laikusnak jellemzett (p. 121) qarmata köztársaság: „Háborút viselt az arab országokkal, melyeknek gazdasága elavult, társadalmi rendjét pedig régi keletű babonák tartották fenn.” (p. 122). „Rejben 985 tájékán a politikai pártok iszlám köntösbe bújtak.” (p. 129). Mivel harcosan politizáló mókamesterünk a *šīʿa* mellett kötelezte el magát, természetesen így lesznek az „Alidák „a nép képviselői”, a mahdik „népvezérek” (p. 130), így képviselik a Fātimidák a liberalizmust (ou.) és így húzzák a rövidet a szegény

szunniták: lesznek a hanbaliták szélsőjobbaldaliak (p. 129), a hanafiták és a šāfi^c-iták pedig a „jobbközép” hívei. Természetesen jobboldali párt volt a mālikita irányzat is (p. 132). E pártok tagjai érthető módon megkapják a magukét a haladó erők qāḏī-jának, Mazahérinak az ítélszéke előtt: a vakon fanatikus, szélsőjobbaldali hanbaliták csoportja: „korlátozott elmék és szellemileg fejletlen emberek közül toborozta a tagjait, akik a szabad gondolatnak és a nép üdvének ellenségei voltak.” (p. 132). Az arabisztikán belül valóban egyedülálló módon megkonstruálja a nemlétező osztályharc „teóriáját”, ami a következőképpen festene: egyrészt itt lenne a szélsőbaloldal, „amely a »védett vallások« híveiből és a nagy városközpontok néptömegeiből verődött össze”. A másik oldalon: „A szunnához csatlakoztak mindazok, akik minden »újítás« ádáz ellenfeleiként vissza akartak térni a régi szép idők »tisza iszlámjához«.” (p. 133). Vállalva annak ódiámát, hogy Mazahéri engem is jobboldalinak bélyegezne, kimondom, hogy itt a marxizmus bugyuta történelemhamításáról van szó, amelynek fogalma sincs a tárgyáról, s mindent a bolsevizmus szerint modelláló „osztályharc” idióta sémájába gyömöszöl bele.

Végül bölcs önméséklettel Mazahérinek még egy — egyértelműen dilettánsokat jellemző — sajátosságára utalok: rendkívül kedveli a bizonyíthatatlan és tudománytalan eredeztetéseket nem létező ősi kezdetekből. Tudjuk, hogy egyesek Atlantiszt, mások a Marsot, ismét mások a sumereket részesítik előnybe, Mazahéri a mítikus indo-szkták mellett tette le a garast, amit időnkint az általa teljesen félreértett *šābi'a*-val vegyít: így pl. Abū Ḥanīfa (akinek a nagyapját Kābulból vitték Kúfába) szktá lenne (p. 104), vagy az arab zene kialakulásánál a mítikus *zittik* (?) révén indo-szktá eredetű dallamok bábáskodtak volna (pl. 115). Ugyanílyen mítikus szerepet játszanak a „szabeusok”, akik a Mazahéritől mítikussá varázsolt „Kharacéniában” tevékenykedve minden dicséretes baloldali mozgalom születésénél bábáskodtak (l. p. 14 stb.). Ezzel a tulajdonságával rokon az is, hogy szeret nem létező neveket kitatlatlni: ilyen pl. a *zitti*, ami az arab Keleten a zenész neve lenne (p. 114), vagy Ibn Karám, aki egy nemlétező szufi karámita rendet alapított (p. 17), vagy ilyen Mandisztán (p. 151). Vajon mire gondolhatott a szerző ezek kitalálásakor?

A recenzió szabályai szerint ezek után kellene sort keríteni a többszáz filológiai és történeti hibára sort keríteni, de a lehangoló és iskolás feladat helyett inkább csak néhány típuspéldával foglalkoznék.

Nézzünk először egy-két adalékot Mazahéri forrásismeretéről: nyomban a könyv elején kijelenti, hogy a 10. sz. előtti „kevés forrás” „főképp az uralkodók... életét taglalja” (p. 5). Ezzel valóban őszintén elárulta, hogy nem ismeri az iszlám első három évszázadának rendkívül gazdag és sokrétű forrásanyagát: a múlt század végétől Egyiptomban előkerült gazdag papírusanyagot, a szír és bizánci egyháztörténeti munkákat és magát a muszlim forrásanyagot: a *magāzī*, a *futūḥāt* irodalmat, az A. Grohmann és N. Abbott által példamutatón kiadott és elemzett arab papírusanyagot, a továbbra is alapvető *hadī*-irodalmat és nem utolsósorban a kimeríthetetlen költői anyagot, továbbá a korai történeti irodalmat (al-Ya^cqūbī, ad-Dīnawarī stb.), amelyre éppenséggel nem lehet azt mondani, hogy elfogultak lennének a dinasztia javára. Megállapíthatjuk tehát, hogy az efféle ideológus kijelentések mindig tudatlanságból fakadnak és hamisításokhoz vezetnek. Maza-

héri a általa ismert gyér forrásanyagot is enyhén szólva szabadon kezeli, s ezt nyilván azért teszi, mert a halott szerzők nem perelhetik be őt. Nézzünk meg csupán két Ibn Ğubayr szöveget (akit a szerző természetesen megengedhetetlen módon spanyolnak nevez): az elsőben (francia szöveg p. 25k; az általam használt arab kiadás — Beirut 1384/1964 — p. 195) a „koránrecitátorokat” (*qurrā*) „énekeseknek” nevezi; a koránrecitálás „(hol) nyomasztó, (hol) felvidámító hangzásai”-ból (*naġamāt muħriġa muṭriba*) Mazahérinál „egy dúr hangnemű himnusz” lett. Ezek után az eredeti szöveg néhány mondata helyett olyasmit tesz bele a fordításnak feltüntetett hamisításba, ami ott nem áll („ámulattal eltelve... hallgattam”). A kihagyásokon és betoldásokon túl azonban nagyon csúnya dolog az, amikor nem csak Ibn Ğubayr-tól, hanem az iszlámtól is teljesen idegen dolgokat tulajdonít az immár 773 éve meghalt ártatlan és mitsem sejtő muszlimunknak. Eszerint: „Az ottmaradottak közül jó néhányan még bőven ontották könnyeiket, és a szokásnak megfelelően a nyilvánosság előtt vallottak bűneikről; a bűnbánó ember homlokára a gyóntató a kezével tintajeleket írt, így oldozta fel.” Ezek a képtelenségek harcedzett türelmemet is kikezdték: az iszlámban köztudomásúan nincsen gyóntató és nincsen gyónás; ám legalább annyira elámultam, hogyan lehet tintajeleket rajzolni a semmivel. Hiába próbálkoztam, nekem nem ment. A másik meggyalázott Ibn Ğubayr szövegben (francia szöveg: p. 45; eredeti: p. 177) ugyancsak cifra dolgok találhatók. Pl. a ħātūn menete „Élén zsoldárokat éneklő dalnokok haladtak.” Az eredetiben annyi található: „Előtte koránrecitátorok (voltak).” A továbbiakban úgyszólván semmi nem felel meg az eredetinek!

Korábban már idéztem Mazahéri véleményét „az asztrológiából, kabbalából és alķmiából ötvözött” iszlám kultúráról. Ezt szervesen „kiegészíti” és „elmélyíti” az a váratlan „finomítás”, hogy a 14—15. század folyamán „Elő-Ázsiát török és tatár hódítók gyarmatosították... Attól fogva az »ortodox« iszlám elnevezéssel a török sámánizmust, a siita iszlám elnevezéssel a tatár sámánizmust illették.” (p. 118). Ilyen buta tréfát csak az enged meg magának, aki nem tudja, hogy a Ğaznawidáktól és a szeldzsuk törököktől kezdve éppen a muszlim birodalmiság megújítóiként jelentkező hódító nomád hullámok (tehát hangsúlyozottan a berber Almoravidák és Almohádok, továbbá az oszmán-törökök és a türkmén törzseket mozgósító, föltehetően kurd eredetű Szafavidák is) mindig a szigorúbb, „eredetibb” és tisztább iszlám restaurálását tűzték ki célul mindenféle török és tatár sámánizmustól távol.

Bár a sok számaráság nagyságát illetően alighanem holtverseny van, a szaracénokkal kapcsolatban mondottak azonban nem mindennapi butaságok. Íme: „A középkor elején saracaenus-nak (görögül szarakénosz) nevezték Kharakéné (görög Káarakainé) tengeri és szárazföldi kereskedő köztársaság lakóit. Az ország a Tigris deltájának mocsaras vidékén feküdt, és a Perzsa-öböl néhány szigete, így Kharax (Kharg) is hozzá tartozott. Népe a szabeus vagy zabeus hitet vallotta... A középkori muszlimokat a bizánciak és tanítványaik, a nyugati keresztények jogosan tartották e vallás egyik szektájának, és joggal vallották őket szaracénoknak.” (p. 8). Egy számaráság, tapasztalatom szerint, általában több más számaráság forrása szokott lenni. A későbbiekben valóban Mazahéri újabb felfedezéssel rukkol elő: „A khar-giak első perctől fogva engesztelhetetlen ellenségei voltak a hazájukban megjelenő iszlámnak; olyannyira, hogy nevük a *kháridzsita* alakban az »iszlám ellen lázadók«

szinonímája lett.” Nyilvánvaló, hogy Mazahéri, minden tudománnyal dacolva, át akarta írni az iszlám történetét, hiszen még alig tértünk magunkhoz az előző kijelentésből, ő máris egy újabb felfedezéssel taglóz le minket: (a khargiakból sarjadt kháridzsiták) „A negyedik és ötödik fejezetben látni fogjuk, qarmaták néven hogyan hódították meg Irakot...” (p. 14). Mazahéri tehát a következőket állítja: létezett egy Kharakéné nevű kereskedő köztársaság, amelynek a lakói lettek volna a szabeusok; Bizánc és a középkori Nyugat róluk nevezte el a muszlimokat szaracénnak (amiis a Khargból, ill. a Kharakénéből jönne); ám nemcsak a „szaracén” elnevezés jönne innen, hanem ezek a mesebeli khargi emberek lettek a *kháridzsiták*, hogy aztán — javíthatatlan ellenzékiek, hogy ne mondjuk, baloldaliak lévén — egy idő után qarmatákká változzanak. Mivel e vadonatúj történelmi konstrukció kapcsán néhány tágabb érdekű problémát érinthetünk, vegyünk szemügyre néhány érintett kérdést:

1. Nézők először ezt a — szerző szerint sokféle hibás alakkal írt — Kharakéné „köztársaságot” (a helyes alak ez utóbbi, I. Ptolemaios, VI 3,3). Noha e párthus kori kis királyságról meglehetősen keveset tudunk (néhány közlés Pliniustól, Josephustól, Pseudo-Lukianostól, Dio Cassiustól, Charaxi Isidorustól, igen értékes éremanyag az első önálló királytól Hyspaosinés-től i. e. 124-től, Obadaprataphernésig, az i. sz. 2. sz. közepéig, továbbá néhány palmyrai felirat), a mértékadó korábbi (I. Weissbach cikkeit in: Pauly-Wissowa, Realencykl, der klass. Altertumswiss. s. v. *Charakene*, *Charax Spasinu*, III, 2116—9; 2122; Andreas cikkét uo. s. v. *Alexandria*, I, 1390—6; M. Streck kiváló tanulmányát in: *El*, s. v. *Maisān*, III, 146—155, I. további bibliográfiát ott) és az újabb kutatásból (I. pl. M. G. Raschke 1978: 643, 815 = N. 718; 841: Nos. 781—2: gazdag bibliográfiával; Colledge 1967: 54, 58 stb.; W. Barthold 1984: 193) mindazonáltal eleget tudunk, hogy eloszlassuk a mesebeli „Karakainé”-t (sic!) ellepő ködöket. Már a múlt századi nagy történész, A. v. Gutschmid fölhfvta a figyelmet arra (1888: 56), hogy az Aršakidák nem törekedtek a tenger birtoklására. Közvetlenül a tengerrel az Euphratész deltavidékén érintkeztek, s ott is a kicsiny, de gazdag vazalluskirályságon, Meséné-n (arab: Maysān, perzsa: Mešūn; szfr irodalomban: Mayšān) keresztül, ami a klasszikus irodalomban azonos volt Kharakénével. Ez utóbbi nevét Kharax városa adta (arab: Khārak, eredetileg: az arameus *kerakh* = „város” szóval és nem a görög *kharax* = „cölöp” szóval azonos). Ez utóbbi várost Nagy Sándor alapította 324-ben, neve ekkor természetesen Alexandria volt. Mivel a két folyó áradásai hamarosan tönkretették, IV. Antiochos Epiphanés (175—164) állította helyre, s nevezte el Antiocheia-nak. Az áradások továbbra sem kímélték a várost, s azt hamarosan az új vazallusállam első önálló uralkodója, Hyspaosinés (i. e. 127—124) építtette újjá, s neve az uralkodóról Spasinou Kharax = „Hyspaosinés városa” (aramaeus: Kerakh Uspasinā, I. pl. az i. sz. 155-ből származó palmyrai feliraton). Tudjuk, hogy a centralizációra nem törekvő, s a helyi önálló törekvések iránt általában toleráns párthus birodalomban Plinius szerint (VI 112) 18 királyság volt, s a nyugati határvidéken a Szeleukidák veresége után különösen sok apró vazalluskirályság létezett (Adiabéné, Osroené, Hatra stb.). Ilyen vazallus királyság volt Meséné (Kharakéné) a Perzsa Öbölben, továbbá kelet felé Elymais és Persis. E kis állam fölözte le a párthus birodalom tengeri kereskedelmének a nagy részét, s tudjuk,

hogy szoros kapcsolatban állt Palmyrával, amelynek kereskedelmi enklávéi voltak ott. A vazallusállam sorsáról azt kell tudnunk, hogy több, mint két évszázadnyi virágzás után már i. sz. 116-ban Traianus elfoglalta, majd a 15. uralkodó, Obadapataphernés után (i. sz. 146—166?) megszűnik a pénzverés, s több mint egy félévszázadig úgyszólván semmit nem tudunk a kis államról. Tabariból tudjuk (I 818), hogy az első sāsānida uralkodó, Artahšer-i Pāpakān Ahwāz meghódítása után Maysān ellen vonult, utolsó királyát (Bandū?; Weissbach emandatiós javaslata: Binega vagy Bin^a) megölte, s egy új várost (Karh-Maysān) alapított. A kis vazallusállam vége 224—7 között következett be, s már Nöldeke (*GPA* 1879: 13k, Anm. 1) kategorikusan kizárta annak a lehetőségét, hogy a kis állam túlélte volna a pártus birodalmat. Az első és lefontosabb történelmi kérdés tanulsága tehát az, hogy az iszlám kialakulásakor a pártus kor Mesené/Kharakéné államának se híre, sem hamva nem volt, s azzal kapcsolatba hozni az iszlám bármely jelenségét teljesen képtelenség.

2. Nézzük meg most röviden a Kharakéné/szaracén problémát, amit a kutatás lényegében a század elején megbízhatóan tisztázott B. Moritz (Pauly—Wissowa, *Realenzyklopaedie*, s. v. *Saraka*), J. H. Mordtmann (*EI*, s. v. *Saracens*) és A. Musil (I. pl. 1926: 311) kutatásai révén, s amit az újabb kutatás (elsősorban I. Shahid 1984: 126k, 239—49; 27981) a különböző elnevezések mögöttes tartalmának tisztázásával tovább mélyített. A szaracén elnevezés minden kétséget kizáróan az i. sz. első század közepe táján merül fel (Anazarbosi Dioscuridesnél). Az idősebb Plinius (VI 157) a nabateusokkal szomszédos törzsként említi az *Araceni*-t. Ptolemaios (V 17,3) a valóságnak megfelelően Arabia Petraea-ba helyezi területüket. Stephanus Byzantinus szerint (*Ethnica*, ed. A. Meineke, p. 556): Saraka „a nabateusokon túl fekvő vidék; lakóit *sarakénoi*-nak nevezik”. Ennek alapján az eredeti törzs eredeti területe a Sínai-félszigeten lehetett, az egyiptomi határhoz közel, a nabateusok mellett. Moritz az ő leszármazottaikat vélte fölfedezni a Sawārqe nevű kis beduin törzsből, amely a század elején Pelusium és Gázza között élt. Erre az eredeti törzsre utal Euszébiosz Egyháztörténetének híres passzusa (VI 42,4), amely az alexandriai püspök, Dionysios levele alapján számol be a Decius idején (249—50) lezajlott keresztényüldözés egy epizódjáról: egyesek Egyiptomból az „arábiai hegy-ségekbe” menekültek, ám ezeket „a barbár szaracénok rabszolgasorba taszították, és közülük egyeseket nagy pénzösszegek árán nehezen kiváltottak, másokat viszont máig sem.” (Baán István fordítása). A harmadik század tájára jelentőségük mind inkább megnő, s egy ideig a Taiyi' törzssel együtt a független beduin törzsek képviselői lesznek a szír és a bizánci forrásokban. A negyedik századtól kezdve azonban a szaracénokat a Biblia Ismáélitáival azonosítják: a kialakuló klasszikus sor szerint Ismáéltól származtak az Ismáéliták, akik később hagarénusoknak, majd végül szaracénoknak neveztek. Ettől kezdve a 4—6. századi történetírók is (Amianus Marcellunustól Procopiusig) átveszik a szaracén elnevezést, amit maguk az arabok így nem használtak. Nyugat-Európa az elnevezést a keresztes hadjáratok idején vette át Bizánctól. Ennyit a valóságos történelmi folyamatról. Ejtsünk néhány szót a Mazahéri féle „származtatás” nyelvi, etnikai, vallási stb. képtelenségről. A nyelvi lehetetlenség mindenki számára evidens: a gutturális *kāf* soha nem lesz az arabban spiráns, tehát az eredeti *Kerakh* az arabban valóban *Khārak* lett.

Az, hogy Kharakéné lakói testesítették volna meg Róma, majd Bizánc számára a beduin arabokat, etnikailag is képtelenség. Pliniusból (VI 138) tudjuk (akik Iuba királynak Arábiáról szóló művére támaszkodott), hogy az eredeti várost Nagy Sándor az elpusztult Durine (Duragine?) királyi város lakóival és seregének alkalmatlanná vált katonáival népesítette be („conditum est primum ab Alexandro Magno colonis ex urbe regia Durine quae tum interitit deductis militumque inutilibus ibi relictis”). A várost és környékét a továbbiakban is alapvetően arameus népesség lakhatta, amelyet azonban egyéb — főleg iráni — elemek vegyítettek. Ez a kevert népesség volt jellemző az iszlám első évszázadaira is. Maguk a tisztá arabok a térség iszlamizálódása után sem tekintették azok lakóit tisztá araboknak. Goldziher idézi (MS I, 119k) al-Aḥṭal versét, amelyben a költő azzal fejezi ki mély megvetését olyanok iránt, akiket nem tekint araboknak, hogy a Maysānhoz tartozó Azkubād népének nevezi őket. Mindezekhez hozzá kell tenni, hogy a terület földrajzi adottságai (árterületes, mocsaras vidék) természetesen nem tették lehetővé a nomád létformát.

3. Mazahéri mint rossz gazda egy állatról sok bőrt akar lehúzni: a Kerakh-ból (Kharax) nemcsak a szaracénokat akarja levezetni, hanem még a ḥāriḡitákat is. Ismeretes, hogy e korai muszlim szekta az °Alī és Mu°awīya közötti harc során keletkezett a Šiffīn-i csata után (657), amikor a két vetélytárs belement abba, hogy döntőbírák ítéljenek ügyükben. Első — maguk által használt — neveik erre a kezdő mozzanatra utalnak: a) *al-Muḥakkima*, vagyis a Korán szellemében (vö. 6:57; 12:40,67: *Ini'l-ḥukmu illā li'llāhi*) azt vallották, hogy *lā ḥukm^a illā li'llāhi* = „A döntés egyedül Allahnál van”; b) *al-Ḥarūrīya*, vagyis akik elhagyták °Alī seregét és a Kúfától nem messze lévő Ḥarūrā' faluba vonultak. A továbbiakban mind többen csatlakoztak ehhez a korai maghoz, s amikor a döntőbíráskodás nem úgy ütött ki, ahogy azt különösen a *qurrā'*, °Alī seregének hangadói várták, akkor 658 februárjában — márciusában °Alī párthíveinek egy nagy része titokban kivonult (*ḥaraḡa*) Kúfából, s ekkor kapták a *ḥāriḡi* (i. sz. *ḥawāriḡ*) nevet. Vagyis eredetileg erre a nagyon is konkrét kivonulásra utal a nevük, s nem arra — ahogyan sokkal később értelmezték —, hogy a muszlim közösségből vonultak ki (I. G. Levi della Vida: EI², s. v. *Kharidjites*). E szektaképződést még arab belügynek lehet tekinteni: az eredeti törzsiséget képviselő *ḥawāriḡ* a legkorábbi — Koránra alapozott — iszlámot akarták visszaállítani, s minden — államisággal kialakuló — újítást elvetettek. Vagyis: Kharakénét és szabeusokat emlegetni velük kapcsolatban: patológikus tünetnek értékelhető.

4. Hogy állunk a mítikus szabeusokkal, akiket — hogy teljes legyen a sötétség — Mazahéri „a 2. századtól kezdve ... a mazdahitre áttért szaracénok”-nak nevez (p. 151)? Tudjuk, hogy Mohamed a medinai korszakban a *šābi 'ūn*-t a zsidókkal és a keresztényekkel együtt azok közé számítja, akik „hisznek Allahban, a Végső Napban és helyesen cselekszenek (Korán 2:62; 5:69, l. még 22:17), s akik az *ahl al-kitāb*-hoz tartoznak. A szó a madeus *s^eba* = „keresztelni” (*eš^eba* = „megkeresztelkedni”) igéből származtatható. Az, hogy Mohamed tk. kiket tekintett *šābi 'ūn*-nak, meglehetősen vitatott kérdés. Az biztos, hogy mazdahitűeknek nem tekintette őket, hiszen a 22:17 világosan megkülönbözteti a szabeusokat (*aš-šābi 'ūn*) és a mágushitűeket (*al-maḡūs*), tehát Mazahérit maga Mohamed cáfolja. A kérdés

bonyolultságát érzékeltetendő, csupán utalok a kutatás néhány javaslatára: J. Pedersen (A. Sprengert követve) a szábeusokban a *hanīf*okat (l. az utóbbiakhoz Simon R. 1987: 43—5) vélte felfedezni; J. Horovitz joggal cáfolta ezt azzal, hogy a 2:62; 5:65; 22:17 a szábeusokat a hívőktől egyértelműen megkülönböztetett közösségként fogja föl, míg a 22:31; 98:5 a *hanīf*ot a muszlim szinonimájaként használja. Horovitz szerint Mohamed a szábeusokon vagy a keresztelő szektákat, vagy magukat a mandeusokat érti. Buhl—Schaefer érvelése szerint a szó a mekkaiak számára holmi homályos kifejezés volt az eretnekek és a szekták tagjai számára; Ahrens — Wellhausennel egybehangzón — úgy vélekedik, hogy vagy a mandeusokról, vagy valamelyik keresztény szekta tagjairól, vagy az elkeszaitákról lehetett szó (a könyvészeti adatokat l. Simon R. 1987: 26k). Megjegyzendő, hogy külön zavart szokott okozni az a körülmény, hogy az észak-szfriai *ħarrāni* — hermetikus-gnósztikus tanokat valló — pogány szekta tagjait is szábeusoknak nevezik. Ennek az a magyarázata, hogy e szekta (amelyből a görög filozófia és tudomány számos jelentős fordítója és továbbfejlesztője, pl. *Ṭābit b. Qurra*, *al-Battānī*, *Ġābir b. Ḥayyān*, került ki) az üldöztetést elkerülendő, vette fel, 830 után, a szábeus nevet, azért, hogy őket is megillesse az *ahl al-kitāb*-nak járó védelem. Tehát a mandeusokhoz és az igazi keresztelő szektákhoz ez utóbbiaknak nincsen semmi közük! A mandeusokat M. Lidzbarski, E. S. Drower, R. Macuch, továbbá K. Rudolph kutatása révén viszonylag jól ismerjük, tudjuk, hogy a többi gnósztikus áramlattól eltérően itt a kultikus rítusok (különösen a keresztelés — *masbuta* —, pontosabban a háromszoros vízbemerüléssel kapcsolatos bonyolult rítusok (l. Rudolph 1980: 388) és a „felemelkedés”-nek — *masiqta*-nak nevezett halotti mise) arra utalnak, hogy itt egy sajátos gnósztikus ideológia keveredett egy eretnek-keresztelő zsidó szekta gyakorlatával — mégpedig valószínűleg a Jézus előtti időkben. A Dél-Mezopotámiába való költözés után különböző egyéb (főleg manicheus) hatások érték e szektát. Az üldöztetések elől mind megközelíthetlenebb területekre vonultak, s így jutottak el valóban Mészéné mocsaras, „biztonságos” vidékeire. Tudjuk jól, hogy az *ahl al-kitāb* iránti elvárásoknak igyekeztek hűségesen megfelelni (frott irodalmuk egy jelentős része az iszlám után keletkezett, ill. került lejegyzésre, noha — valószínűleg a manicheizmus hatására — ettől korábban sem idegenkedtek, l. Rudolph op. cit.: 383). Az iszlám történelme során nem hallunk arról, hogy lázadoztak volna az iszlám ellen, ellenkezőleg, igyekeztek „védett” státusukat megőrizni, s annak megfelelni. Így aztán természetesen semmi közük nem volt sem a *ħarīġiták*hoz, sem a *qarmaták*hoz.

Helyhiány miatt sajnos le kell mondanom a hasonló, vagy a még mutatósabb csemegékről (Így pl. arról, hogy Szent György — Mazahéri szerint — egy ókori párthus farkasistenség lenne, Jónás pedig az asszírok halistene, vagy a *szufi* terminus nem a *sūf* = „gyapjú” szóból, esetleg a görög *sofos* = „bölc” szóból jönne, hanem nyelvileg és történetileg teljesen képtelen módon a szanszkrit *Szaubha*-ból; hogy a mecset csak a török hódítás után lett imádságra szolgáló hely, ezzel szemben a klasszikus iszlámban még a piacot is mecsetnek nevezték volna stb., stb., stb.). Ha mindenre sort kerítenék, világos, hogy a recenzió három-négyszer olyan terjedelmes lenne, mint az eredeti mű. Fölmerül a kérdés, hogy vajon miért jelenik meg egy efféle munka? Mivel a kiadóról és a fordítóról (javaslóról?) kifejezett rosszin-

dulatot nem tételezek föl, kénytelen vagyok annál maradni, hogy az elképesztő tudatlanság lehetett az ok. Hogy a fordító valóban nem tud „keletiül”, az valóban lépten-nyomon kiderül. Ismét csak hosszas részletezés helyet, úgy vélem elég, ha néhány meggyőző példát sorolok fel: sijja (*šīc* helyett): ugyanez többféle változatban; mogrebi (*magribi* helyett); Nadzs (*Nağd* helyett).

A p. 25-ön azt az elképesztő közlést olvassuk, hogy „Az imát mindig eskü követte.” Mivel tudjuk, hogy a muszlim istentiszteletben (*šalāt*) semmiféle eskü nem szerepel, megnéztük, mit fordított így a fordító? Ott kivételesen jó szó, a „sermon” áll, ami prédikációt, adott esetben a *ḥuḡba*-t jelenti. Itt tehát a fordító a franciát is félreértette, s jelezte, hogy az iszlámból is analfabéta.

A *tannūr* nem „fényvisszaverő berendezés”, hanem „kályha”, „melegítő” (p. 49; a *potage* franciául nem „bab”, hanem „leves” (p. 51); a *ḥaššāb* nem „molnár”, hanem „asztalos” (p. 55); a Mediterráneum nem egyenlő a Fekete-tengerrel (p. 13); *ejd* (*‘īd* helyett, p. 41, 73); *tavāl* (*tawāf* helyett, p. 40); „Hedzsáznak a Vörös-tengerből kimagasló hegyvonulatához, a Korláthoz jutott el” (p. 30): az eredetiben a Korlát helyesen: Hiğāz appozíciója, hiszen az utóbbi jelentése a Korlát; Mahā Iszā (Mahd *‘īsā* helyett, p. 49); qubbat al-*hasis* (qubbat al-*ḥayš* helyett); a *īūbā la-ka* nem azt jelenti, hogy „Szívjon a tömjénből”, hanem általános jókívánságként: „Boldogság (legyen) neked”!, vagyis „Légy boldog”! (p. 133); Lhasa (al-*Ḥasā* helyett, *passim*); *dāisz* (*dā‘ī* helyett, az eredeti francia tsz. *s-t* a fordító az arab szó szerves tartozékának tekintettel, p. 131); *asab ar-Rawal-Mim* (*aṣḥāb ar-rā’ wa’l-mīm*, p. 137); az *lḥwān aš-Ṣafā’-i* a fordító „Komoly testvérek”-nek fordítja (itt is az eredeti jó, valójában: „őszinte”, esetleg „tisztá testvérek”, p. 160).

A további példák szaporítása helyett tolokodóan felmerül a kérdés: miért nem kontrollszerkesztette valaki hozzáértő ezt a dilettáns fordítást. Persze, ha ilyen lett volna, akkor a könyv nem jelent volna meg.

RÖVIDÍTÉSEK

Barthold, W. 1984 = *An Historical Geography of Iran*. Transl. by Svat Soucek, Princeton University Press, Princeton, NJ.

Colledge, M. A. R. 1967 = *The Parthians*. F. A. Praeger, New-York—Washington.

Fück, J. 1955 = *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*. Otto Harrasowitz, Leipzig.

Goldziher, I. 1887 = *George Smith*. Egyetemes Philologiai Közlöny, I, 22—35, 100—110, 160—7.

Goldziher, I. 1889 = *Emlékbeszéd Fleischer Leberecht Henrik a M. Tud. Akadémia kütagja felett*. Budapest. Kiadja a Magyar Tud. Ak.

Goldziher, I. 1888-90 = *Muhammedanische Studien I—II*. Max Niemeyer, Halle.

Gutschmid, A. v. 1888 = *Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander des Grossen bis zum Untergang der Arsaciden*. Tübingen.

Heller, B. 1927 = *Bibliographie des oeuvres de Ignace Goldziher*. Librairie Orientaliste P. Geuthner, Paris.

Musil, A. 1926 = *The Northern Heğāz. A Topographical Itinerary*. American Geographical Society. Oriental. Explorations and Studies, No. 1. New York.

Nöldeke, GPA 1879 = *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen von Th. N. Leyden, E. J. Brill.

Raschke, M. G. 1978 = *New Studies in Roman Commerce with East*, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Principat, 9.2 (herausgeg. von H. Temporini). Walter de Gruyter, Berlin—New York.

Rudolph, K. 1980² = *Die Gnosis. Wesen und Geschichte einer spätantiken Religion*. Koehler und Amelang, Leipzig.

Sauvaget-Cahen 1861 = J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman. Éléments de bibliographie*. Édition refondue et complétée par Cl. Cahen. Librairie d'Am. et Orient, Adrien Maisonneuve, Paris.

Shahid, I. 1984 = *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D. C.

Simon, R. 1986 = *Ignác Golziher. His Life and Scholarship as reflected in his Works and Scholarship*.

E. J. Brill, Leiden — Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

Simon R. 1987 = *A Korán világa*. Prométheusz könyvek 17. Helikon Kiadó, Budapest.

TARDY LAJOS: KAUKÁZUSI MAGYAR TÜKÖR. MAGYAROK, GRÚZOK, CSERKESZEK A KEZDETEKTŐL 1848-IG

Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 383 oldal

A nemrégiben elhunyt enciklopédikus tudású, köztisztelet és népszerűség övezte szerzőnek ez a harmadik, s immáron utolsó műve, amely a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár sorozatában megjelent. Tardy Lajos a Kaukázusi magyar tükört Ilia Csavcsavdze, az egyik legnagyobb grúz író és reformer születésének 150. évfordulójára készítette, amelyet 1987-ben ünnepeltek meg Grúziában. Sajnos, a hosszú nyomdai átfutás nem tette lehetővé, hogy az ünnepségekre meghívott, Grúziában is igen népszerű szerző grúz és külföldi tudóstársainak, barátainak személyesen adja át művét.

Az olvasó Tardy Lajos több évtizedes, hazai és külföldi archívumokban és könyvtárakban végzett kutatásainak az eredményét tartja a kezében. Művében magyar, latin, német, olasz, francia, angol, orosz, spanyol és portugál nyelvű — nem ritkán teljesen ismeretlen — nyomtatott és nyomtatásban soha meg nem jelent, gyakran egykorú anyagokat: leveleket, naplórészleteket, jegyzőkönyveket, követjelentéseket, útibeszámolókat, újságcikkeket stb. elemez és tesz közzé. A munka címe — Kaukázusi magyar tükör — jól fedi annak tartalmát. Tardy Lajos kutatásainak egyik fő területét, amely a rendkívül szerteágazó és sokrétű grúz—magyar kapcsolatokat öleli fel, ebben a könyvében kiterjeszti a Grúziától nyugatra és északra élő vagy élt, a történelem során hol a grúzokkal, hol a magyarokkal vagy mindkettővel kapcsolatba került kaukázusi és török népekre is.

A könyv három fő egységre tagolódik: I. A kezdetektől Mohácsig; II. A török hódoltság korában; III. Buda visszafoglalásától 1848-ig. A munka központi és egyben talán legérdekesebb részét a szerző doktori disszertációja képezi, amelyet 1973-ban védett meg Tbiliszipben, s amellyel elnyerte a történettudományok doktora címet. A disszertáció rövidített változata 1980-ban jelent meg Tbiliszipben grúz nyelven „Magyar—grúz kapcsolatok a XVI. században” címmel. E munka egyes részletei idegen nyelvű publikációkban és a „Régi magyar követjárások Keleten” (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 1971.), valamint a „Régi hfrünk a világban” (Gondolat, 1979.) című monográfiákban már megjelentek, de a disszertáció teljes anyagát a magyar olvasó számára az itt ismertetett kötet (annak az I., de főként a II. része)

teszi teljesen hozzáférhetővé. A kötetben ez az anyag szervesen beágyazódik abba a tágabb keretbe, amelyet a magyar—grúz, illetőleg a magyar—kaukázusi kapcsolatoknak a legrégebb említésektől egészen a XIX. századig terjedő végigkísérésének az igénye jelöl ki a szerző számára.

Figyelmét az általa átvizsgált óriási anyagnak a magyar—kaukázusi kapcsolatokat érintő egyetlen adata sem kerüli el, lett légyen az történeti, néprajzi, vallástörténeti, katonai, politikai, építészettörténeti, irodalmi, gazdasági, művelődéstörténeti stb. vonatkozású. Ilyen értelemben e kötet a magyar—kaukázusi kapcsolatok gazdag, gyakran további feldolgozásra váró tárházának tekinthetjük. Erről a szerző a következőket írja a Bevezetőben: „Nem kívánjuk a heterogén, csakis a célkitűzés által egységbe foglalt, eltérő megbízhatóságú híreket, értesüléseket forráskritikai elemzés alá vetni, de arról sem mondhatunk le, hogy a tendenciózus közlések valótlan voltára rámutassunk. Anyaggyűjtésünk fő célja: annak feltárása, hogy milyen értesülések kerültek be a közép-európai s ezen belül a hazai közvéleménybe, milyen értesülések alakították ki a képet a két mohamedán óriás közé szorult, örökös élethalálharcra kényszerült, több részre szakadt ősi ázsiai nemzetről ezekben a komor évszázadokban.

E századok tárgyalásán belül is súlyponti periódusok alakultak ki — ugyanis egyes hosszabb-rövidebb időszakokban a Grúzia iránti érdeklődés katonai vagy politikai okoknál fogva rendkívüli mértékben felerősödött, máskor ellanyhult. Ez a tény óhatatlanul bizonyos terjedelmi aránytalanságokban mutatkozik meg.”

Az alábbiakban elsősorban azokat a „súlyponti periódusokat” vesszük szemügyre, amelyekben a szerző által említett okokból felerősödik a Grúzia, illetőleg a Kaukázus iránti érdeklődés.

A magyarság kapcsolatai a kaukázusvidéki népekkel visszanyúlnak a honfoglalást megelőző időkre. A 896. táján hosszú vándorlás után a mai Kárpát-medencében megtelepült magyarság körében a honfoglalás idejétől kezdve élt a keleti származás tudata s a keleten maradt magyar töredékek emléke. 1232-ben IV. Béla király megbízásából útnak indul a Kaukázus vidéke felé Ottó, dominikánusrendi szerzetes és három társa, hogy felkutassák a magyarság ázsiai törzseit. Útjuk során nagy valószínűséggel találkozhattak a Kaukázus déli oldalán lakó szavárd-magyarokkal. Ottó nyomán ugyanevvel a céllal 1235-ben hagyja el Magyarországot Julianus barát és szintén három társa.

Noha a legrégebb, kellőképpen máig sem tisztázott magyar—kaukázusi kapcsolatokat vizsgálva a szerző megjegyzi, hogy azokat „...biztos levéltári támasz híján csak másodlagos forrásokból, egészen röviden érintjük, annál is inkább, mivel a Grúziával fenntartott érintkezésekről vajmi kevés értesüléssel rendelkezünk”, a magunk részéről fontosnak tartottuk, hogy ismertetésünkben néhány mondattal utaljunk rájuk, mivel a kaukázusi őshaza, illetőleg rokonság eszméje több évszázadon át (egészen a XIX. századig) tartotta magát, és gyakran kiindulópontja, ösztönzője volt a későbbi érintkezéseknek.

A magyar—grúz kapcsolatok alakulásában új fejezet kezdődik a török hódítások idején. Az európai lovasseregnek a törököktől Nikápolyban elszenvedett veresége (1396) nyilvánvalóvá tette Magyarországot számára az oszmán hódítás fenyegető veszélyét. Zsigmond király (1368—1437), majd később Corvin Mátyás király

(1458—1490) uralkodása idején kezdenek kibontakozni azok a diplomáciai kapcsolatok, amelyek a törököktől egyaránt szorongatott közép-európai és ázsiai országok oszmánellenes szövetségének létrehozását tűzik ki célul.

A Zsigmond király idejéből fennmaradt töredékes anyagból még csak feltételezhetjük, hogy már akkor is léteztek magyar—grúz diplomáciai kapcsolatok. Ezzel szemben a Mátyás király korából származó dokumentumok már egyértelműen tudósítanak ilyenekről.

A koalíció létrehozását Aeneas Silvius Piccolomini sienai püspök, a későbbi II. Pius pápa szorgalmazta. 1453 után, amikor az oszmán-törökök elfoglalták Konstantinápolyt, a szövetség megteremtésében szinte egyenlő mértékben vált érdekeltté a feudális belharcoktól királyságokra és fejedelemségekre tagolódott Grúzia, valamint a kereskedelmi nagyhatalommal rendelkező Velence. Konstantinápoly eleste ugyanis a két iszlám nagyhatalom (az oszmánok és a perzsák) közé szorult keresztény Grúzia számára a nyugati civilizációval való kontaktusának elvesztését, Velence számára pedig világkereskedelmi és hatalmi állásának erős meggyöngyülését jelentette.

II. Pius pápa a szövetség megteremtése céljából 1459-ben összehívta a mantovai kongresszust, amelyet azonban nem követtek konkrét eredmények. Ugyanígy eredménytelenek maradtak azok a diplomáciai kezdeményezések is, amelyek néhány évvel később feléledtek, s amelyeknek ismét egy perzsa—grúz—velencei—magyar szövetség létrehozása lett volna a céljuk.

Báthory István erdélyi fejedelem (1571—1576), majd lengyel király volt az, aki ismét felélesztette az oszmán birodalom Európa és Ázsia felől történő együttes megtámadásának elképzelését. Ez a nagyszabású terv Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek (1586—1598) és I. Simonnak (grúz nevén: Szimon) Kartli (Tardy Lajos használatában: Kartalinia) királyának (1556—69, 1578—1599) uralkodása idején öltött konkrét formát.

Tardy Lajos kutatásai szerint már 1589-ben három cserkesz herceg arról tájékoztatta a moszkvai külügyi főhatóság ügyintézőit, hogy I. Simon és szövetségese, II. Sándor (grúz nevén: Alekszandre) kahetiai király (1527—1605) megbízásából egy Don Jacopo nevű örmény férfi fölkereste Rómában a pápát, aki levélben válaszolt a grúz uralkodónak. Jelezték azt is, hogy az említett két grúz király diplomatája révén kapcsolatot akar létesíteni mind a pápával, mind az érintett európai uralkodókkal.

1593-ban Comuleo Alessandro (1548—1608) megbízást kap a Szentszéktől, hogy keresse föl az erdélyi fejedelmet, majd bírja rá a moldvai és a havasalföldi vajdát, a lengyel királyt, az orosz cárt, a mingréleket (nyugatgrúzokat), a cserkeszeket és a perzsákat, hogy szövetkezzenek II. Rudolf német-római császárral a török ellen. A tárgyalások igen biztató és sikerrel kecsegtető eredményeiről Comuleo utazó nagykövet leveleiből értesülünk.

1597 júliusában I. Simon kartli király örmény követe már másodízben tárgyal az európai szövetségeseikkel, köztük Rudolfval, illetve fivérével, Mátyással és Báthory Zsigmonddal.

Az erdélyi—grúz szövetség fennállását dokumentálja az a Tifliszben 1596. augusztus 25-én keltezett, korabeli spanyol fordításban fennmaradt örmény nyelvű

levél, amelyet I. Simon király követe vitt II. Fülöp spanyol királynak. Ebből a levélből idézünk most két, a szövetségre utaló részletet Tardy Lajos szép fordításában: „Most pedig én és unokafivérem, Sándor — szintén a grúzok királya —, egyetértve Sah Abbasszal, a perzsák királyával, hármasszövetséget kötöttünk a török szultán ellen. És most alázatosan kérem Felsőgedet, hogy kössön szövetséget a Szentatyával és a császárral, mert az erdélyi uralkodó felajánlotta nekem, hogy háborút indít a saját területéről, ilyképpen tehát ő a maga oldaláról, Felsőged a saját oldaláról, mi pedig a magunk területéről hadat indítva meg tudjuk törni a török hatalmát. De arra is kérem Felsőgedet: ne engedje meg a császárnak és az erdélyi uralkodónak, hogy békét kössenek a törökkel. (...) Felsőged mindig segítette az erdélyi császárt, lévén Felsőged a legkatolikusabb király. Tudja meg Felsőged, hogy az erdélyi császár megírta nekünk levelét és ebben megígérte, hogy mindig segíteni fog bennünket, akként, hogy ő az egyik oldalról indít háborút, s mi a másiktól.”

Am a diplomáciai és katonai sikerek ellenére sem sikerült az oszmánok erejét megtörni. Erről a szerző a következőket írja művében: „...az európai és ázsiai oszmánellenes hatalmak összehangolt fellépése az akkori viszonyok között eleve kudarcra volt ítélve: a legyőzhetetlen távolság, a hírközlési időtényező, a koordinált kapcsolattartás és az egységes hadvezetés hiánya minden tartós sikert megghiúsított.”

A mindkét országot fenyegető közös veszély megszűnésével a közvetlen diplomáciai kapcsolatok is megszakadnak. A Grúziáról és a Kaukázus népeiről szóló tudósítások száma azonban az elkövetkezendő évszázadokban egyéni utazók, emigránsok, kalandkeresők és őshazakutatók híradásai révén megsokszorozódik. Kultúrtörténeti szempontból igen jelentős a Grúziában mindmáig nagyrabecsült Tótfalusi Kis Miklósnak és Istvánovits Mihálynak a grúz könyvnyomtatás megteremtésében kifejtett tevékenysége. Tótfalusi Kis Miklós metszette ki az első Grúziában használt grúz betűket, és Istvánovits vezetése alatt indították be az első grúziai nyomdát.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején ismét feléled a magyar őshaza felkutatásának vágya. Ebben az időszakban többen is a Kaukázus felé veszik útjukat, hogy ott keressék a magyarok őseit és rokonait. A kaukázusi őshazakutatókat részint Turkoly Sámuel Asztrahányból írt, nyomtatásban többször is megjelent levele inspirálta, amelyben elbeszéli, hogy meglátogatta az észak-kaukázusi Kuma folyó partján állt Madzsar város romjait. A XIX. század első felében pedig már monográfiák egész sora jelenik meg, amelyek a Kaukázus felé irányítják a magyar őshazakutatók figyelmét, s indítják őket viszontagságos utazásra a távoli Grúziába, illetve a Kaukázus vidékére. Az elsők között van Orlay János, Jaksics Gergely és Rentz József. S noha ezek a bátor, gyakran az életüket kockáztató őshazakutatók a látottak és a tapasztaltak alapján téves következtetésekre jutottak, s eredeti célkitűzésüket soha nem érték el, nagyszabású vállalkozásuk mindenképpen elismerést és megbecsülést érdemel.

Kaukázusi utazásairól a leggazdagabb feljegyzéseket a kalandos életű Ó-Gyallai Besse János-Károly (1765—1838) hagyta reánk. Beszámolóit rendszeresen küldte pártfogójának, Jankovics Miklósnak, aki kissé átjavítva, átszerkesztve különböző folyóiratokban közzétette azokat. Besse igen nagy nyelvtudású polihisztor volt, akit

azonban a reformkor lelkes hangulata gyakran a fantázia világába ragadott. Érzéketes útibeszámolóiban azonban felvetett néhány olyan kérdést is, amelyekre még ma sem tudunk kielégítő választ adni. Vásáry István, Ó-Gyallai Besse János Kaukázusi tudósításainak közreadója méltán hívja fel a figyelmet erre a szövegkiadáshoz (Kőrösi Csoma Társaság 1972.) írt előszavában: „...a Bessénél előforduló egy sor kérdésre mai tudományunk sem tud kielégítő vagy végleges választ adni, s ezekkel ma is kötelességünk foglalkozni, így a magyar nyelv iráni és kaukázusi elemeinek kérdésével, a magyarság kaukázusi történetének nyomaival (*Magyar városa stb.*), s a kaukázusi—magyar etnográfiai vonatkozásokkal.”

Tardy Lajos egész munkáját áthatja az a humanizmus, ami személyiségéből sugárzott. A magyar és a grúz nép története, közös számos vonatkozásban hasonló múltja az egyes emberek életútjának, sorsának alakulásában bontakozik ki. Írásaival, könyveivel évtizedeken keresztül tartotta ébren Grúziában a magyarok, itthon nálunk pedig a grúzok iránti érdeklődést. A „Kaukázusi magyar tükör” a Grúzia iránti vonzalmának és a grúz nép iránti szeretetének legmeggyőzőbb és legmaradandóbb tanúbizonysága.

Bíró Margit

Konferenciák

AZ IFJÚ MONGOLISTÁK I. NYÁRI EGYETEME JALUU MONGOLČ ERDEMTNII JUNII SURGULI 1989., Ulánbátor

A 1987-ben alakult Mongolisták Világszövetségének vezetősége kezdeményezte az ifjú, kezdő mongolisták időről-időre való összehívását, azzal a céllal, hogy a felnövekvő tudósnemzedék megismerhesse egymást, tudomást szerezzen a más országokban zajló kutatásokról. A nyári egyetemként megrendezett konferencia 1989. augusztus 8-án kezdődött, a nyitó plenáris ülést az ulánbátori akadémiai könyvtár dísztermében tartották.

Az első napon neves mongolisták tartottak előadásokat, ismertetve a mongolisztika időszerű kérdéseit, saját eredményeiket. *C. Puncagnorow* (Ulánbátor) az 1921—24. között kezdődött, s megtorpant demokratikus fejlődés körülményeit, lehetőségeit elemezte, mely előadás úttörőnek számított e korszak értelmezését illetően. *S. Nacagdorj* (Ulánbátor) a mongol feudalizmus vitás kérdéseiről szólt. *Ö. Činggeltei* (Höhhöt), ismertette a mongol nyelvek tudományos felosztását, saját kutatásai alapján. *Shigeo Ozawa* (Tokio), A Mongolok Titkos Történetének néhány nehezen értelmezhető szövegrészét elemezte. Végre megfelelő rangot kapott a régi mongol és a tibeti irodalom kutatása is, mint ez kitűnt *D. Yondon* összefoglaló előadásából. Íme csak néhány cím az első nap úgynevezett „tanító” előadásaiából.

Az ifjú mongolisták (korukat tekintve 24—40 év) a következő országokat képviselték: Bulgária, Csehszlovákia, Franciaország, India, Japán, Kína, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, NDK, NSZK, Olaszország, Románia, Szovjetunió, USA, s a fogadó ország Mongólia, amely különösen népes delegációval képviseltette magát. A tulajdonképpeni konferencia, a bemutatkozás a második naptól kezdődött, amikor a résztvevők két szekcióban rövid, 10—15 perces előadásban összefoglalhatták valamely tudományos témájuk eredményeit.

Az 1. szekció témája a történelem és a néprajz volt. Meglepően sok volt a modern történelemmel, s a lamaista egyház szerepével foglalkozó előadás, elsősorban a külföldről érkezett mongolisták választották ezt a témát. A másik központi téma kör, mely köré az előadások maradéka csoportosult, a nagy mongol birodalom kialakulásának időszaka, történeti forrásai. Ez a témaválasztás a mongol szakemberek munkásságában már szintén az új politikai irányvonalat tükrözte. A számos érdekes előadásból is kiemelhető Hürelsia (Tongliao) néprajzi és történeti forrásokra támaszkodó témája, az esővarázsló kőről (mong. *jada*), amely a történeti forrásokban, s az eposzokban való előfordulásai alapján mutatta be az esővarázsló és a bezoárkó kapcsolatát.

A 2. szekcióban a nyelvészet, az irodalom, a folklór és a képzőművészet kapott helyet. Természetesen ebben a szekcióban az előadások sokkal szélesebb tematikát öleltek fel. Modern nyelvészetből sok érett, tudományosan kiforrott előadás hangzott el, pl. *C. Önörbayan* (Ulánbátor) volt magyarországi mongol nyelvi lektor, „A mongol nyelvi segédigérendszer”; *Š. Čoimaa*, „Szóképzés a mongol nyelvben”. Többen foglalkoznak a klasszikus mongol és az írott ojrát nyelvvel. *Pl. N. S. Jahontova* (Leningrád) a *Molon Toyin* történet négy változatát (köztük egy ojrát variáns) elemezte, *U. Nusunurtu* (Höhhot) a klasszikus mongol szuffiksziációról szólt; *B. V. Badmaev* (Elista) ojrát kéziratokat vetett össze *Ubaši xun tayiji* történetéről, nyelvészeti alapokon próbálta meg kideríteni, hogy melyik kézirat volt az eredeti forrás, melyről a másolatok készültek. Nyelvjárásokról szóló előadás viszonylag kevés volt: *L. Culuunbaatar* (Ulánbátor) az *arig urianhai* nyelvjárás sajátos szókészletét elemezte; *Birtalan A.* (Budapest) az ojrát népdalok szintaktikai sajátosságairól beszélt. Régi és modern irodalmi témákról szóltak pl. a következő előadások: *A. Fedotov* (Szófia), „Dzsigiz kán mesei és valós vonásai a Mongolok Titkos Történetében”; *K. Okada* (Tokio), „A forradalmi írók csoportja, s tevékenysége”; *D. Bayartu* (Peking), „A pekingi fanyomatos Geszer műfaja”.

Ebben a szekcióban kapott helyet a folklór is: pl. *A. Oberfalczzerova* (Prága), „A mongol életmód tükröződése a mongol mesékben”; *H. Michel* (Berlin), „Aldász-szövegek (mong. *irilgel*), dicső énekek (mong. *ma-γa-γal*) a mongol folklórban.”

Az előadások között helyet kapott a komputerizáció is, szöveg feldolgozásáról, szótári rendezőprogramok készítéséről tartott előadást *Š. Garid* ((Höhhot).

Az előadások tetemes hányada mongol nyelven hangzott el.

A konferenciát tarkította néhány fogadás, kirándulás, melyek közül a legérdekesebb a Béke Palotában rendezett filmvetítés volt. Bemutatták a *Cam*-ról, híres lamaista rituális kolostori táncról készült filmet. A táncot 1989-ben újították fel az agg lámák segítségével, akik még emlékeztek a betiltott tánc mozdulataira.

A mongol kezdeményezés, hogy az ifjabb nemzedéknek is helyet, s szót biztosítsanak, reméljük hagyományá válik, s ajánlható más szakterületeknek is.

Birtalan Ágnes

33. ÁLLANDÓ NEMZETKÖZI ALTAISZTIKAI KONFERENCIA 33. PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE (PIAC) 1990., Budapest

A 33. PIAC-nak 1972. után ismét Magyarország adott otthont, szervezésében, előkészítésében az Altaisztikai Kutatócsoport, a Belső-ázsiai Tanszék, a Kőrösi Csoma Társaság, s néhány lelkes orientalista vett részt. A konferencia az ELTE Ajtósi Dürer sori épületében (volt Pártfőiskola) és kitűnő szállodájában zajlott eszményi körülmények között, hisz a szállót az előadások színhelyétől csak két perces gyalogút választotta el.

A PIAC ezévi elnöke, elnökösszonya dr. Sárközi Alice, az Altaisztikai Kutatócsoport, s a Belső-ázsiai Tanszék mongol stúdiumainak jelenlegi vezetője volt.

A több, mint száz résztvevő 21 országból érkezett. Külön örömeinkre szolgált, hogy Kínából, Mongóliából köszönthettünk vendégeket a konferencián. Az előadások három szekcióban hangzottak el, tematikus csoportosításban.

Mongolisztikai tárgyú előadások:

1. Lamaizmus és samanizmus. Irodalom:

D. Yondon (Ulánbátor), „*A tudás tükre*” c. traktátum tibeti nyelvű változata Galšievától; A. Bareja (Varsó), *Előzetes megjegyzések a Čiqula Kereglegči feldolgozásához*; E. V. Boikova (Moszkva), *A mongol buddhisták napjaink történelmi folyamataiban*; G. S. Jaskina (Moszkva), *Buddhista elemek a mai mongol irodalomban (Tüdev egy regénye alapján)*. — Lamaista és mongol képzőművészet: — A. Gomboeva (Ulan-Ude), *A rluñ-rta és a srid-pa-ho a burját gyűjteményekben*; Vinkovics J. (Budapest), *Lamaista szobrászat a budapesti Hopp Ferenc Múzeum kiállításán*; M. V. Gorelik (Moszkva), *Mongol elemek az Ilkánok képzőművészetében*. — Sámán-szertartás: D. Sneath (Cambridge), *Egy belső-mongóliai obószertartás bemutatása*.

2. A mongol népek történelme. A mandzsu birodalom kora: H. Okada (Tokio), *A Yuan császári pecsét a mandzsuk kezében*; H. Oka (Tokio), *A lamaista egyház politikai szerepe Yeke Kuriyen-ben a XVIII. sz. közepén*. — Jogtörténeti kutatások: P. Vietze (Berlin), *A nők, mint a bírósági eljárások alanyai a XIX. században*; H. Chan (Seattle), *Utalások a Yuan kormányzatra a mongol és kínai legendákban*. — Ojrárt történelem: J. Miyawaki (Tokio), *Ayuki kán szerepe a volgai kalmükkök államszervezetében*.

3. Mongol irodalom: S. Bira (Ulánbátor), *A Tükös Történet és a nomád népek legendavilága*; A. Fedotov (Szófia), *Próza és poétikai szinkretizmus a régi mongol irodalomban*.

4. Mongol nyelvészet: Sečenmönge (Peking), *Az ujur és jugur szó mongol etimológiája*; Birtalan Á. (Budapest), *Mongol jövevényszavak a nogaj nyelvben*.

5. Mongol népek néprajza: K. Chabros (Cambridge), *Egy kelet-mongóliai gyermek-szertartás*; Farkas O. (Budapest), *A torgut nemezciszma*.

A mandzsu-tunguz szekcióban a következő előadások hangzottak el: U.-Kóhalmi K. (Budapest), *Nimkan*; G. Stary (Velence), *A šibe-mandzsu Nara-klán sámánkönyvéről*; J. Janhunen (Helsinki), *A kamnigánok hovatartozásáról*; H. Walravens (Berlin), *Manjurica curiosa*; L. M. Gorelova (Moszkva), *Az összetett mondat a mandzsu-tunguz nyelvekben*; T. Pan (Leningrád), *A mandzsu esküvői szertartás*; A. Pozzi (Roma), *Hagyományok a šibe nép körében*.

Elhangzott néhány sinológiai és nipponológiai előadás is. Széleskörű anyagon nyugvó volt Kalmár É. előadása, aki a „Katonalány” szüzsé előfordulásait, variánsait vizsgálta Magyarországtól Kínáig; H. Ishizuka (Sapporo), *Altajisztikai módszerek a kínai szövegek olvasásában*; V. I. Podlesskaja (Moszkva), *Altaji sajátosságok a japán összetett mondatok szerkezetében*; J. W. Treat (Seattle), *Himiko sportkocsija, azaz miért él tovább az altaji vallás a modern japán irodalomban?*

A PIAC turkológiai részében a nagy altajistákon kívül, mint pl. K. Menges, D. Sinor, akik a plenáris ülészakon tartottak előadásokat, több neves, ismert, valamint kezdő külföldi és hazai kutató vett részt.

Meg kell jegyezni, hogy most is jelen voltak a Szovjetunióbeli török köztársaságok képviselői (Baskfriaából, Azerbajdzsánból, Tatárföldről, Kazaksztánból, Kirgiziből, s a PIAC történetében először Tuvából.

A plenáris ülést a szokásos megnyitó ünnepség előzte meg, amelyen többek között Hazai György, a Kőrösi Csoma Társaság, és Denis Sinor a PIAC elnöksége nevében üdvözölte a résztvevőket. Ezek után elsőként Róna-Tas András emelkedett szóra, *Németh Gyula és az erdélyi kérdés* c. előadásával, melyben tíz régi magyar személynevet (*Kean, Tétény, Horka, Bülcsú, Gyula, Karoldu, Saroldu, Bua, Buhna, Ajtony*) vizsgált. Ezzel az előadásával emlékezett meg Németh Gyula születésének 100. évfordulójáról.

Karl Menges, *Néhány indoiráni vallási szó és kifejezés az altaji és egyéb nyelvekben* című előadása, magas színvonalú, hatalmas anyagon alapult.

Denis Sinor a PIAC főtitkára, a kissé meglepő *Esküdtétel a kettévágott kutya fölött* című előadásában egy ősi keleti szokásról beszélt, amelynek nyomait nemcsak az altaji népeknél, hanem a Távols- és Közel-Keleten, az ókori népeknél, s a hébereknél is nyomon követte. Előadásának magyar nyelvű változata elhangzott a Magyar Rádióban is.

A nyitó, plenáris ülésen még Z. Korkmaz, *A denominális igei származékok, s azok eredeti szerkezete*, valamint S. G. Klačtornyj, *Az ótörök vallás rekonstrukciója s eredete* címmel tartott előadást.

A további előadások, s ez nem a szekciók szerinti felosztást tükrözi, a következő témakörökbe csoportosíthatók:

1. Vallástörténet (ez volt a konferencia központi témája): B. O. Oruzbajeva (Frunze), *Kirgiz-altaji hiedelmi párhuzamok*; F. Türkmen (Izmir), *Születés és halál (Néhány anatóliai hiedelemről)*; Torma J. (Szeged), *Mágikus névadás a baskiroknál*; Tatár M. (Oslo), *Emberáldozat az Altaj-Szaján vidékén*; M. Monguş (Kizil), *Tuvai népi hagyományok s a népszokások lamaizálódása*; R. Meserv (Bloomington), *Az Istenértelmezés s a természet helye Belső-Ázsiában*; J. Džafarov (Baku) *A keresztény vallás felvétele a hunoknál*; V. V. Trepavlov (Moszkva), *Az ég képe és a káni hatalom a közép-ázsiai nomádoknál*; M. Usmanov (Kazán), *Vallási helyzet a Dzsocsi-tartományban a jarlikok tükrében*; A Khazanov (Jeruzsálem), *Világvallások az euroázsiai sztyeppéken (néhány szabálytalanság)*; K. Konkobaev (Frunze), *A kirgizek hitvilága a helynevek tanúsága szerint*; B. Brown (München), *Vallás és nacionalizmus a mai Közép-Ázsiában*; S. Sakaoğlu (Konya), *A hittől a legendáig (két kumyk sírkő és két anatóliai török szobor)*.

2. Török irodalom: Tasnádi E. (Budapest), *Naszreddin Hodzsa és Mátyás király*.

3. Török, török—mongol, altaji nyelvészet és írástörténet: D. Vasilev (Moszkva), *Egy ősi, kezdetleges török rovásírásfajta feltékepezése*; Szőnyi-Sándor K. (Szeged), *A magyar és a keleti türk rovásírás néhány grafotaktikai párhuzamáról*; Ch. F. Carlson (München), *Térbeli deixis a kazakban*; F. G. Hisametdinova (Ufa), *Ugor szubsztrátum a baskírföldi -š/-s képzős helynevekben*; Agyagási K. (Debrecen), *Egy óorosz kölcsönszó volgai törökségben*; I. Muravjova (Moszkva), *A jelöletlen grammatikai viszonyok tipológiai vizsgálata*; N. Z. Gadžieva (Moszkva), *Török összetételek a történeti nyelvtanokban*; S. C. Raschman (Berlin), *A „böz” az ujjúr szövegekben*; E.

Gürsoy-Naskali (Isztambul), *Megjegyzések eltűnt kéziratokról a Kutadgu Bilig alapján*; E. Tryjarsky (Varsó), *Jelzések és díszítő minták néhány, feltehetően protobolgár gyűrűben*; Yuan Xin Wang (Ankara), *A török nyelvészeti kutatások néhány kérdése Kínában*; H. Jankowski (Poznan—Budapest), *A krími tatár helynévkutatásról*; A. Tietze (Bécs), *Megfigyelések a török nominális mondatról*; A. Bassarak (Berlin), *Grammatikalizáció a törökben és a magyarban*; R. A. Miller (Bécs), *A török „gut” és a koreai „kut”*. Újra felvetett altajisztikai problémák; V. M. Alpatov (Moszkva), *Aglutináló nyelvek-e az altaji nyelvközösség nyelvei?*; Han Woo Choi (Ankara) *A török samanisztikus „böğü” szóról*; Kara Gy. (Budapest), *A hosszú „altaji” magánhangzók kérdése*; M. Erdal (Jeruzsálem), *Megjegyzések a volgai bolgár nyelvről*; B. Brendemoen (Oslo), *Néhány észrevétel a magánhangzó illeszkedésről egy Trabzonvidéki törökországi vallási szövegben*; M. Kirchner (Isztambul) *Sandhi a kazakban*; T. Kocaoglu (München), *A Szovjetunió török nyelveinek helyzetével foglalkozó újabb kiadványok*; H. Braam-M. van Damme (Utrecht), *A csagatáj török „online” adatbázis számítógépes előkészítése*; L. Johannson (Mainz), *Izokrón vizsgálatok a törökben*; J. Heintz (Buenos Aires), *Egyediállóság és kértelműség a török nominális szó szerkezetben*; Csató Éva (Mainz), *A vonatkozó és kiegészítő mellékmondat a törökben*; N. Demir (Mainz), *Az „-idpur” forma használata egy anatóliai török nyelvjárásában*; Gyarmati Imre (Dunaújváros), *A Vénusz bolygó nevei a török nyelvekben*; O. F. Sertkaya (Isztambul), *Volt-e ABC-rendje a köktürk rovásírásnak?*; M. R. Drompp (Memphis), *Megjegyzés a késői Tang birodalom török nyelvekkel dolgozó fordítóiról.*

4. A török népek történelme: Czeglédy K. (Budapest), *Egy monda a török törzsszervezetről*; N. Di Cosmo (Cambridge), *Korai kapcsolatok Kína és Belső-Ázsia között*; K. Barlas (München), *A halandzsok leszármazottai-e giljay-ok?*; K. Eraslan (Isztambul), *A török—mongol viszony Yazıcı-zade Oguznaméjában*; M. I. Aral (München), *A vallásszabadsággal kapcsolatos problémák Kirgíziában a peresztrojka korában*; N. Lužeckaja (Leningrád), *XIX. századi említések a pamíri kirgizekről. V. L. Grombčevszkij műveiben*; Schütz Ö. (Budapest), *Jelentett-e Ayn Džalut fordulópontot az ilkánida-mameluk érintkezésekben?*

5. A török népek néprajza és zenéje: Sipos J. (Budapest), *Anatóliai török népdalváltozatok*; E. Taube (Lipcse), *Megjegyzések Sardagban-ról altaji tuvai források alapján*; S. Orusool (Kizil), *Régi tuvai népi hagyományok*; G. Kendirbaeva (Alma-Ata), *A kazak folklórizmus néhány kérdése.*

A budapest konferenciát a szekciókban szervezett rendezvények valamennyi fény- és árnyoldala jellemezte. A külön-külön ülészakokon elhangzó előadások az altajisztika további hasadását, az egyes szakágak egymástós való távolodását fokozzák. Ennek elkerülése végett célszerű lenne azon elgondolkodni (bár valószínűleg kivitelezhetetlen), hogy az előadásokat le lehet-e bonyolítani egy tömbben. Ez természetesen száz résztvevő esetén a hét öt napján napi hat és fél óra kemény munkát jelentene.

Birtalan Ágnes—Henryk Jankowski

VIII. SZANSZKRIT VILÁGKONFERENCIA 1990., Bécs

1990. augusztus 27—szeptember 2. között került megrendezésre a VIII. Szanszkrit világkonferencia Bécsben. A Konferenciát az International Association for Sanskrit Studies és a Bécsi Egyetem Indológiai Intézete közösen rendezte, tiszteletbeli elnöke *Manfred Mayrhofer* professzor, elnöke G. Oberhammer professzor volt. A Világkonferencia védnöke az Osztrák Tudomány- és Kutatásügyi Miniszter, dr. *Erhard Busek* volt. A konferencia rendezéséből az Indológia Tanszék oktatói és hallgatói egyaránt kivették részüket, számos kulturális, tudományos és közintézmény és közéleti személyiség pedig anyagi támogatásával segítette a rendezvényt, közöttük az UNESCO, a Bécsi Egyetem, az Osztrák Tudományos Akadémia, Bécs városa és polgármestere, India nagykövete és számos bank. A konferencia-ülések színhelye — a plenáris ülések kivételével, melyeket a központi épületben tartottak — az Egyetem Jogi Kara, a Juridicum volt. Az egyetemi épületek központi fekvése, az infrastrukturális ellátottság és a szálláshelyek elérhető körzetben való biztosítása, valamint a mindenkor rendelkezésre álló Mondial Congress programszervező iroda képviselői minden feltételt biztosítottak a konferencia sikeres lebonyolításához. A konferenciát gazdag kulturális programjával egészítette ki, továbbá a résztvevők számára adott fogadások. A búcsúvacsorára Neustift am Walde egyik hamisítatlan bécsi hangulatú vendéglőjében került sor. A konferencia egyetlen valódi árnyoldalát az anyagi költségek magas volta jelentette. A résztvevők többsége soknak találta mind a részvételi díjat, mind a szállás- és egyéb (étkezési, kulturális) költségeket. A konferenciaszervezők példamutatón igyekeztek a legnehezebb helyzetben lévőkön segíteni (pl. a turistacsoport gyanánt érkező szovjet delegáció tagjain), de ez mit sem változtatott azon, hogy sem a csehszlovákiai, sem lengyel kollégák nem lehettek jelen; s a három magyar résztvevő is saját zsebre vállalta a Bécsbe utazást. A résztvevők előre megadott névsora mintegy háromszázhetven nevet tartalmazott, ez azonban a tényleges névsorral nem mindenben egyezett: a felsorolásból kimaradt, ám jelenlévő résztvevők mellett meglehetősen sokan (talán ötven-hetven fő) nem érkezett meg. Ennek a megszokottakon kívül a pillanatnyi politikai helyzettel összefüggő okai (az Öböl-válság) is lehettek, s az, hogy a közvetlenül előző héten rendezett torontói ICANAS kongresszusra sem jutott el mindenki, aki azzal összekapcsolva próbálta volna bécsi részvételét megoldani, illetve nem mindenki vállalhatta egy második kongresszus költségeit. Szókas szerint, csak a meghirdetett előadások meg-nem-tartásából lehetett következtetni az elmaradókra és sajnálni néhány kitűnőnek ígérkező előadás elmaradását. Mindenképpen hasznos és alkalmas segédeszköz volt az Abstracts kötet, noha nem lehetett teljes: több résztvevő érezte bizonytalannak utazását, ezért nem adta le előadása kivonatát, vagy elkéste a leadási határidőt; más esetekben éppen a kivonatok szolgáltak az elmaradás miatti sajnálkozás alapjául.

Az érdemi munkáról:

A nyitó plenáris ülésen a hivatalos üdvözlő beszédek mellett két kitűnő előadást élvezhettek a résztvevők: *R. N. Dandekar* professzor, az IASS elnöke nemzetközi összefüggésekben méltatta az osztrák indológia, ill. szanszkrit stúdiumok múltját

és érdemeit, *M. Mayrhofer* professzor pedig ízeletőt adott az osztrák iskola legjava hagyományából szellemes és invenciózus előadásával: *An Iranian king in the Mahābhārata?* címmel. Tizenkilenc szekció és néhány panel működött, közülük néhány igen népes mezőnyt vonultatva fel. A párhuzamosan zajló előadások némelyikét — a meghirdetett időbeosztáshoz szigorúan ragaszkodtak — gyakran lehetetlen volt meghallgatni; üresjárat viszont úgyszólván nem volt, mert valamelyik szekció mindig kínált érdeklődésre számottartó előadást.

A szekciók: 1. Ind grammatika; 2. Nyelvészeti tanulmányok; 3. Modern Szanszkrit; 4. A szanszkrit s a számítógép; 5. Védikus tanulmányok; 6. Epikus és puránikus tanulmányok; 7. Ágamák és tantrák; 8. Szanszkrit költészet és dráma; 9. Hinduizmus; 10. Buddhista tanulmányok; 11. Dzsaina tanulmányok; 12. Filozófia; 13. Természettudományok; 14. Történelem; 15. Jog és társadalom; 16. Rituálé; 17. Művészet és régészet; 18. Kéziratok; 19. Varia és 1. Panel: Orvostudomány és alkémia; 2. Panel: A szanszkrit standardizálása elektronikus adatfeldolgozáshoz; 3. Panel: Intelligencia-alapú gépi nyelv a szanszkriához.

Az elhangzott és meghallgatott előadásokból — szubjektív válogatás alapján — kiemelnék néhány komolyabb visszhangot keltőt.

Az első délután üléseiből az epikus-puránikus szekció előadásai azt mutatták, hogy a már látszólag lezárt kutatások folytatásának van értelme, akkor is, ha hagyományos filológiai eszközöket alkalmaz a kutató (*L. A. van Daalen, P. Koskikallio*), s akkor is, ha a modern vizsgálati módszerekhez folyamodik (a kettő egymáshoz való viszonyát vizsgálta *W. Morgenroth*). Igen érdekes, komoly visszhangot kiváltó előadásban vizsgálta *K. R. Norman* a Páli Kánon és az írásbeliség fejlődésének kérdését a Buddhista tanulmányok szekciójában. Ugyanebben a mindig sok hallgatót vonzó szekcióban hangzott el *R. Gombrich* előadása a következő munkanapon Buddha datálásáról. Az előadó az újradatálás további pontosítására tesz kísérletet, ehhez a Dípavamsa első öt könyvének adataiból a *vinaya-pāṃokkha* terminus fordításának-értelmezésének pontosításából indul ki s jut arra a következtetésre, hogy Buddha halála szerinte az 5/4. század fordulójára keltezhető a legvalószínűbben.

A Védikus tanulmányok szekció több kiváló előadással örvendeztette meg hallgatóságát: *T. J. Jelizarenkova* a jakobsoni modell szerint filológiai és modern (strukturálista) szempontú vizsgálódások összekapcsolásának termékeny voltát igazolta. Nagy vállalkozásának — a teljes Rigvéda-fordításnak — első kötetéhez ezúton is gratulálunk. — *H. Falk* előadása a Rigvédában szereplő menyasszonyi ruháról igen sok néprajzi párhuzam lehetőségére hívta fel a figyelmet. *K. Karttunen* előadása a helsinki indológusok nagy vállalkozásának (a Jaiminīya brahmanok házi szertartásainak vizsgálata) része, előmunkálat a terepmunka során Keralában talált kézirat kritikai kiadásához. A nagyon érdekes munka a tradíciók továbbélésének kérdéséhez is sok meglepő és fontos információval szolgál.

A művészettörténeti, régészeti tárgyú előadások közül *J. Sherrier* előadása Śiva Gandharában túlmutatott a pusztán művészettörténeti elemzéseken, s noha nem idézett fel ikonográfiai támpontul szolgáló szöveget a hallgatóságban, használható segítséget nyújthat antik szövegek vonatkozó adatainak megértéséhez. — *L. Jarocka* a A La Mojarra-i I. sztélé c. előadása komplex vizsgálatokkal bizonyította a maja

és indiai frásbeliség összefüggéseinek képtelenségét; az effajta előadások aktualitását a minduntalan felröppfuttet kacsák adják, amelyeket csak ilyen körülmények között lehetnek le”.

A hinduizmus szekció előadásai közül *V. C. Srivastava* a Nap-kultusz kérdéseivel foglalkozott és summázta saját, korábban könyvben is megjelent kutatásainak lényegét.

Két előadása közül *G. Polet* az elsőt az ókori India topográfiáját mutatta be, élvezetesen és érzékletesen ecsetelve a munka hiánypótló jellegét és praktikus használhatóságát. Ismételtén világossá vált a *Corpus Topographicum Indiae Antiquae* kötetének mielőbbi szükségessége, a már elfogyott első kötet újbóli megjelentetése és a további munkálatok (akár nemzetközi kooperációval segített) felgyorsítása.

A Filozófia szekció minden bizonnyal legnagyobb sikert előadását *Sylvia Stark* tartotta a Svétásvataropanişad 3.8—3.11 helyének vişişädvaita megvilágításban történő értelmezéséről. A filozófiát és filológiát élvezetesen kombináló előadás példaértékű volt. Érdekes előadást tartott *I. Shima* a Bhagavadgītā kommentárjai megváltás-elméletének történeti változásairól; *J. M. de Mora* ugyanezen szekció egy későbbi ülésén a hegeli filozófia és a Rigveda közös elemeit vizsgálta.

Mindhárom magyar részt vevő jól fogadott előadást tartott: *Karsai György* a Szanszkrit költészet és dráma szekcióban, *Puskás Ildikó* a történet szekcióban Mítosz vagy valóság: Tyanai Apollonios Indiában, *Wojtilla Gyula* a természettudományi szekcióban Daşarathasvamin Kṛşişāsanam c. művéhez fűzött megjegyzéseket.

A konferencia egyik legélvezetesebb szekciója a terven felüli *Kavisammelan* volt, amelynek keretében órákon át zengett a szanszkrit nyelv dicsőítése — tradicionális és modern költői formákba öntve, édes dallamon recitálva. A zsúfolásig megtelt terem hallgatósága nemcsak élvezte az eleven szanszkrit költészet előadását, hanem jelenlétével hitet tett a szanszkrit örökérvényű szépsége, gazdagsága és tanulmányozandósága mellett.

A konferencia járulékos, de cseppet sem elhanyagolható eleme volt a könyvkiállítás, amelyet néhány lelkes kiadó biztosított: a Motilal Banarsidass, a UBS Publishers' Distributors Ltd., a bécsi egyetem és akadémiaé, Otto Harrassowitz, a tübingeni egyetem és a sajnálatosan későn jelentkező Brill. Több kiadó, nagyobb vásárlási kedvezmények bizonyára növelték volna a vásárlási kedvet, étvágygerjesztőnek azonban ez is megfelelt.

Puskás Ildikó

MIT (T) AKARHAT AZ ORIENTALISZTIKA (A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN)?

Orientalista Diákfórum. Vitaest az Eötvös Kollégium Klubtermében, 1990. április 25-én, szerdán este 6 órakor. Budapest, Ménesi út 11—13.

A vita alapjául előre megadott, a meghívóhoz mellékelt kérdéscsoportok szolgáltak: az orientalisztika fogalmáról, tartalmáról, múltbeli és eljövendő terjedelméről, és mindenekelőtt a meghívottak ezzel kapcsolatos elvárásairól a jelenleg folyó politikai változások közepette. Meghívott előadók Ecsedy Ildikó, Fodor Sándor, Jeremiás Éva, Maróth Miklós, Komoróczy Géza, Róna-Tas András és Vásáry István, azaz a sinológia, arabisztika, iranisztika, ókori Közel-Kelet, altajisztika és ezen belül is a turkológia képviselői a hagyományos diszciplína-tagolás szerint. Róna-Tas András a szegedi József Attila Tudományegyetemet, a többiek a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karát képviselték; a résztvevők tekintetében nem volt megkötés, a vita nyílt volt, a rendezők szándéka szerint az előadások után kérdésekkel és spontán feleletekkel, de a párbeszédre, idő híján, ez alkalommal még nem került sor. Mindenekelőtt az előadásokkal kezdték az estet.

Bevezetésül Ecsedy Ildikó sajnálta, hogy szükség van az orientalisztika, azaz a tudományos — forrásokon alapuló, hiteles stb. — keleti stúdiók, valamint a hétköznapi értelemben vett keletkutatás megkülönböztetésére, vagyis hogy a köznap életben előfordul szakképzettség és szakértelem nélküli keleti tárgyú érdeklődés, sőt nyilatkozat is Kelet dolgaiban, holott tudományos igényrel csakis nyelvi-szakmai vértetben volna szabad közeledni Kelethez. Elő sem volna szabad fordulnia annak a maliciózan gyakran emlegetett általános gyakorlatnak, hogy például a sinológus tanuló és kutató Kína nyelvét és irodalmát, filológiáját stb., de nem törődik az ország történelmével, gazdaságával; Kína történelmének és gazdaságának kutatója pedig éppen csak a sinológiához nem ért. A rendszerváltás során és után éppen ezen a rendszeren kellene változtatni.

Az orientalisztika tárgya és terjedelme természetesen azon is múlik, hogy mi számunkra a Kelet. A Kelet értelmezése pedig azon múlik, hogy ezt a viszonyfogalmat hogyan értelmezzük, vagyis mennyit és mit tudunk arról, hogy mi is az a Nyugat (mint filozófiai értelemben vett különös, mégpedig kitüntetett, speciális vonatkozásaival, és így tovább). A körülöttünk zajló rendszerváltás leggyakrabban emlegetett politikai követelménye például a tulajdonviszonyok változása. Az orientalisták, a nyugati tulajdonviszonyok ismeretében, vegyék tehát birtokba az egész társadalom számára a mindenkori Keletet, de megkülönböztetésére szolgáljon a Nyugat, sohasem feledkezve meg arról, hogy minden jelenség az egész része. Ahogy

a magyar származású nagy francia sinológus, Étienne Balázs szerette hangoztatni: Kelet arca voltaképpen a Nyugat tükre; eszerint az orientalisztika lényegében a megkülönböztetés tudománya.

Mindezek figyelembevételével nem kerülhet szóba kis téma, kis ország vagy kis jelentőségű jelenség; az összehasonlító kutatáshoz, valamint a benne segítséget és múltbeli példát lelő, de okvetlenül tanácsot is kérő politikához teljes világ ismerete szükséges, az összefüggésekkel együtt. Az orientalistákra legfeljebb a Keletnek nevezett és helytelenül, mesterségesen különválasztott szféra feltárásában lehet szükség, a külön gondokkal járó és külön szakismereteket igénylő feladataiban. Ezután Ecsedy Ildikó részletezte a szakképzés feladatait; ebben az egyetemen felelősségét az elvi alapok dolgában meg kellene osztani a Magyar Tudományos Akadémiával, az új politikai folyamatok elvi bázisának a kialakításában.

Ezt követőleg az egyes szakterületek képviselői mondták el a terület és a kutatók gondjait.

Róna-Tas András altajista előbb praktikus, majd elméleti, végül módszertani, legvégül pragmatikus szempontból jellemezte az orientalisztikát. Ezzel is kapcsolatban, megköszönte a meghívást, mert szerinte orientalisztikánknak az a főbaja, hogy nem beszélünk egymással. Vizsgáljuk meg együtt a problémáinkat. Az orientalisztika ugyanis, akárcsak a Kelet, lényegében ugyanaz, mint eddig, s ezt gyakorlati szempontból érdemes elhatárolni. Nehezebb azonban ennél mélyebbre hatolni. Mert aki Kelet nyelvvel foglalkozik, az nyelvész, aki Kelet történelmével, az történész, tehát az orientalisztika tárgya olyasmi, ami mindenekelőtt nem-európai. Az előadó azonban tanulmányai során úgy látta, hogy a Kelet egyes részei között nagyobbak a különbségek, mint Kelet és Nyugat között. Elmondta, hogy a napokban érkezik Magyarországra a Dalai láma; feltették neki a kérdést, hogy számára mi jellemzi a nyugati világot a Kelettel szemben, s erre válasza: a kreativitás. Újságírók kérdésére pedig, hogy ő hogyan látja az indiai falut, azt válaszolta: ott nem történik semmi. Kétségtelen a keleti ember világlátásának a miénktől való különbözősége, akár bizonyos történelmi viszonyok, például a tulajdonviszonyok különbsége idézte is ezt elő. Bármennyi időt töltünk is Keleten — Törökországban vagy Kínában —, szembetalálkozunk ezzel a mássággal: a mindennapi ember értékrendjében, cselekvésének prioritásában stb.

Kérdés, van-e egyáltalán olyan elméleti rendszer, amelyből ez a különbség meghatározható: éppen ez az orientalisztika másik lehetséges tárgya. Ennek többféle megközelítése elképzelhető, de hogy vannak nyelvi és kulturális vonatkozásai, az magától értetődik. Más elméleti kérdéseket is felvethetünk, például tárgyalhatjuk a Keletet centrum és periféria viszonylatában. Csakhogy ekkor az is kérdés, hogy a világtörténelem felfogható-e úgy, mint a nyugati centrum és a keleti periféria kialakulása, hiszen Keleten is kialakulhatnak centrumok és periférikus régiók, Keleten eddig is különféle centrumok alakultak ki és léteztek; össze kell tehát hasonlítanunk történelmi folyamataink lezajlását: másképpen zajlik-e le Keleten és Nyugaton? És milyen interferenciák vannak a kettő között? A nomád népek átvándorlása Ázsiából Európába, vagy az európai török uralom milyen konfliktusokat okoz? Kérdésünk lehet az is, hogy ott, ahol a gyarmatosítás megszaktította a történelmi fejlődést, milyen különböző történelmi utak nyílnak a gyarmatosítás

után. Törvénytörő-e Kína és India válasza, és a saját hagyomány a modern fejlődés adaptálásának milyen különböző útjait-módjait teszi lehetővé? Csak jelzékenység: mindez az identitásnak milyen kérdéseit veti fel például az araboknál, a különféle muszlim népek között, a nemzeti tudat kialakulásának problémakörében. Érdekes ez a kérdés a mai Mongóliában is. A Dalai láma szerint Tibetben mindig is különbség volt vallási és nemzeti identitás között; de míg a tibetiek eddig mindig is a vallást tartották fontosabbnak, az utóbbi időben a fiatalság számára a nemzeti identitástudat a fontosabb. S aztán vannak speciális keleti problémák és válaszok, például arról, hogy miben is áll az *orientalizmus*. Minderre a kérdésre az eredeti források ismerői válaszolhatnak, akik tudják, mire hivatkoznak és mit értenek félre Nyugaton.

Külön kérdéskör, hogy az orientalisztikának sokféle eszközt kell felhasználnia tárgya feltárására — nyelvet, irodalmat, filológiát stb. —, ezért előfordulhat, hogy egy orientalista akkor is alkalmas egy másik orientalista munkájának megítélésére, ha semmit sem tud a kérdéses munka tárgyáról. Van-e tehát speciális orientalisztikai feladat? S aztán eldöntendő, hogy van-e speciális *magyar* orientalisztika, arra hivatkozva, hogy bizonyos feladat elsősorban a miénk, mert senki sem fogja elvégezni helyettünk; el kell tehát döntenünk Kelet és Nyugat viszonyát, s ebben a mi feladatunkat.

Pragmatikus kérdés az orientalisztika területén az, hogy a jelenlegi orientalisták milyen lehetőségeket kapnak az utazások, ösztöndíjak terén és így tovább. Minden tudomány szak képviselője beáll a kérelmezők sorába, s az orientalisztika csak a saját sorai rendezésével kompenzálhatja hátrányait (hosszadalmas felkészülés stb.). Vannak aktuális problémák, de nem a rendszerváltás a legfontosabb kérdés ebben, hanem az, hogy az egész orientalisztika változás előtt áll. Nagy öregeinknek sokat köszönhetünk, de meg is szabták az orientalisztika kereteit, amelyekbe mindenkinek be kellett illeszkednie. Remélhetőleg ez az orientalisztika megszűnt, vagy legalább a végét járja. A külső változás legfeljebb az anyagi lehetőségeket fogja érinteni. E téren azonban az orientalisztikának alapvető változáson kell átmennie: az egyetlen mérce a tudományos színvonal lehet. De ki fogja ezt eldönteni? Még súlyos bajokhoz vezethet, hogy nincs kihez igazodni. Szétesett az orientalisztika, s egyetlen megoldás: a nemzetközileg érvényes igényekhez és megoldásokhoz igazodni. A magyar orientalisztikának, mint eddig is, ez adja létjogosultságát rendszerváltás előtt, alatt és utána is. Bármilyen oktatási forma jó, ha biztosítja a színvonalat. Színvonalas orientalisztikára pedig mindig szükség lesz; legfeljebb csak az a kérdés, hogy mit csinálunk a középszerűekkel, vagy gyengékkel?

Vásáry István rövid sorrendi vita után a turkológiával folytatta az orientalisztika kérdéseit. Több problémát vetett fel, mindenekelőtt az orientalisztika fogalmáról, oktatásáról, nemzetközi vagy hungarocentrikus voltáról, és hogy mi legyen azokkal, akik orientalisztikai szakot végeztek.

Az *orientalisztika* elnevezés gyakorlati szempontból hasznos elsősorban, hiszen az idők folyamán tartalma, földrajzi köre sokat változott. Sajnálatos, hogy történetileg kialakult diszciplínái az egyetemen és épületeiben szétszórva található meg. Az orientalisztika eddigi egységének személyi háttere volt, ez az utóbbi időben megszűnt. Az előadó ezt nagyon fájalta személyesen is, mert a török világ, a

muszlim terület és a Közel-Kelet belsőleg is összefügg. Az *orientalisztika* végeredményben hasznos fogalom; amikor azonban a tudományos minősítéskor az egész orientalisztikát a nyelvészet alá rendelik, az fonák eljárás, hiszen a szak maga nem nyelvészet, hanem inkább történelem, irodalom stb. az illető területen. Ilyenformán előfordul, hogy valaki a történettudományból írt disszertációt, és mégis a nyelvtudomány kandidátusává vagy doktorává válik.

Az orientalisztika összetett, előfordul benne nyelvészet, történelem, néprajz stb., elvben tehát minden szakon lehet mindezt oktatni az orientalisztikán belül; mindekenkelőtt nyelvi, filológiai alapismereteket kell nyújtani bevezetőül az illető kultúrának az elsajátításához. Az előadó hosszabb távon az egyszakosságot tartja az egyetemen célravezetőnek: az első két esztendőben a hallgató tájékozódik, s csak utána vehesse fel az egyetlen szakot; ezenkívül azonban vegyen részt az általános képzésben is. Turkológustól kapjanak a hallgatók bevezetőt az oszmán történelemtől, szakembertől kapjanak tájékoztatást Belső-Ázsiáról olyan hallgatók is, akik nem akarnak az illető területen kutatni.

Nemzetközi és magyar orientalisztikát megkülönböztetni ma már túlhaladott álláspont. Németh Gyula és Ligeti Lajos munkásságában külön hangsúlyt kapott a tudomány nemzeti jellege; húszas-harmincas éve között az előadó is ezt vallotta, mert erre nevelték. Mai felfogása szerint azonban nemzeti tudomány nincsen, csak mindenütt érvényes nemzetközi. Van azonban magyar problematika, de ez gyakorlati szempont: van, amit könnyebb Budapesten tanulmányozni. Némely témák nálunk fontosabbak, de ez a témák között nem állíthat fel sorrendet, még prioritást sem. Vannak hagyományos studiumaink — turkológia, mongolisztika, Belső-Ázsia — az iskolateremtő egyéniségek révén évszázados hagyománnyal, amely nagy segítséget ad a továbbiakban is. Más orientalista szakokon azonban csak egy-egy nagy egyéniség van, iskola nélkül, s ott a folytatáshoz az anyagiakat is nehezebb előteremtteni.

Felvethetjük a kérdést, hogy mi legyen a sorsa az orientalisztikát végzetteknek. A jéghegy csúcsát képviseli az, akiből tudós válik; nyilván a legjobbakból jutnak az egyetemekre, könyvtárakba, kiadókba, továbbá tanár is lehet az orientalisztikát végzettek közül, ez csak gazdagítja őket. Egy keleti műveltség megismerése transzformálható is, mindenütt felhasználható: egy jó bölcész csak a gondolkodás profija, azaz *par excellence* értelmiségi. Végül az orientalisztikában is, ha az nemzetközi, akkor nemzetközi piac is rejlik. Egy nyelven tehát — az előadó az angolt tartja ilyennek — az orientalista írjon és beszéljen, és több nyelven olvasson. Két-három évi alapképzés után foglalkozzék speciális tárgyával, a diploma után fontos posztgraduális képzés segítségével. Szinte a világon mindenütt kapnak a végzett hallgatók ilyen jellegű képzést. Akár magyar anyanyelvű tanároktól is hallgathatnának idegen nyelvű előadásokat, hogy bekapcsolódjanak a nemzetközi tudományba.

Jeremiás Éva iranista következett, előbb a vitaülés címéről szólva. Hangsúlyozta, hogy a kutatónak mindenekelőtt témája és módszere tekintetében autonómnak kellene lennie. A cím azonban számára azt involválja, mintha a tudományok a politikai rendszerváltás során lényegében módosulhatnának. Pedig tárgyválasztásában és az eredmények megfogalmazásában a tudós akkor lehet autonóm, ha függetlenül lehet az intézményektől, ideológiáktól, személyektől stb. Az előadó sze-

rint ebben a tekintetben az elmúlt húsz évben egyaránt vannak pozitív és negatív tapasztalatok. Az orientalisztika nálunk nem volt oly mértékben korlátozva, mint például a Szovjetunióban, ahol egyévi kinnléte folyamán tapasztalhatta bizonyos szakok és témák kikapcsolását a tudományból: például a vállástörténetet vagy a herbraisztikát. Magyarországon mindez, az oktatásban tapasztalhatólag, szinte kizárólag személyektől függött, akiknek csak súlyuknál-rangjuknál fogva sikerült bizonyos szakokat fejleszteniük; másokat azonban — sajnos, az iranisztikát is — elsovasztottak. Ma van egy iranista szakcsoport az Indoeurópai Tanszék keretében. Korábban ez az Általános Nyelvészeti Tanszékhez tartozott, tehát hagyományosan nyelvészeti érdeklődésű volt. Csak 1980-ban önállósult, Telegdi Zsigmond professzornak az Általános Nyelvészeti Tanszékről való kiválása után, majd Harmatta János professzor tanszékére került, és perszonálúnió révén beolvasztás lett a sorsa. A szak mindkét jelentős személyisége egymástól elszigetelten működött, elsősorban az iranisztika tradicionális vonalában. Az előadó is innen indult ki, s bár latin-ókortudományi alapképzéssel, de ugyanerre predesztinálva.

Az előadó tudatosan a praktikumhoz, a mai szükségletekhez igazította szakmáját, felismerve, hogy a nyelv csak közeledési alap lehet a többi témához. Ma a fiatalok elfordulnak a hagyományos témaköröktől; s az oktatás során azt tapasztalta, hogy számukra a praktikus témák a fontosak. Alapvető a forrásolvasás, a szakképzés alatt ehhez kell elsajátítani a valóban szolid alapismereteket. Ő egyetért az orientalisztika egységével, legfeljebb történezt, irodalomtörténezt lehet képezni, de egy bizonyos szakterület nyelvének, történeti-néprajzi alapismereinek birtokában.

Jeremiás Éva lényegesnek tartja mind a hallgatók, mind az oktatók kijutását a kérdéses területekre; ő ebben a tekintetben vár változást. Ez az oktatók összefogásán is múlik, valamint az államilag biztosított lehetőségek gyarapodásán és jobb kihasználásán, az ösztöndíjak elosztásán és az ebbe való beleszóláson, és így tovább. E tekintetben anarchia uralkodik. Ő maga húsz évi kutatás és oktatás után jutott el először Iránba, ahol problematikusnak tapasztalta az itthoni tudományok helyi tudományosságához való viszonyát. Ott az egyetem vendége volt, és valamennyi kollégája nyugati egyetemeken végzett, igen komolyan tekinthető kutató. S mégis kiderült, hogy mi is hozzájárulhatunk kutatásaikhoz: más témákkal — az övé például a történeti nyelvészet, szövegértelmezés —, a kérdések értelmezésével és elméleti megfogalmazásával, társadalmi jelenségek felvetésével stb. Együttműködésre van szükség. Mi elsősorban a kritikai szemléletünkkel, kívülről szemünkkel járulhatunk hozzá az ő kutatásaikhoz.

A másik fontos kérdés: munkánk színvonala, összemérhetősége szempontjából vetődött fel tanulmányútján. Köztudomású könyvellátottságunk sanyarú helyzete, és e tekintetben nyugati kollégáink sincsenek jobb helyzetben. Van különbség, de nem az eredményekben, sem náluk, sem tanítványaiknál. Nálunk, Magyarországon van tehát helye az orientalisztikának, de csak kevesen képesek nemzetközi eredményeket produkálni, mert ez aszkétikus életmódot, állandó önképzést követel, és a nemzetközi konferenciákon csak a kevés látványos pillanatról adhatunk számot. Tudományos kutatásra nagyon keveseknek van lehetősége, pedig az iskolázottságunk révén bizonyos kérdések kritikusabb megfogalmazásával még a keleti kollégák anyanyelvi tudását is pótolhatjuk. Ezenkívül még vannak egyéb területek is,

ahol szakképzett iranistákra lenne szükség, igénylik is az ilyen tudással rendelkező embereket; és az új rendszertől azt várja az előadó, hogy válogassák ki és használják jobban ezeket az embereket.

Az Iránnal kapcsolatos problémákról a hallgatók a Közel-Kelet más kérdéseire tértek át: Fodor Sándor arabistát hallgatták meg. Nem ismételte az előzményeket, a többi előadó véleményét, mert egyetértett velük. Szóvá tette, hogy mostanában divatos kritikával tekinteni az elmúlt negyven évre. Félve mondta ki, hogy az orientalisztika számára ez az időszak szinte pozitív volt, a tudomány számára is, meg az országra nézve is. Az arab világgal mindenesetre még sosem volt ilyen élénk a kapcsolatunk. Ebből a szempontból az arabisztika egyenes folytatása volt a múlt század útbeszámolóinak; utazóink ugyanis már a múlt században is gyakran jártak a Szentföldön és az arab Keleten. De az ötvenes években új helyzet alakult ki: az elején a nagyközönség még csaknem megdörzsölte a négereket, hogy tényleg feketék-e, de közben egyre jobban megismerkedett a keleti világgal és képviselőikkel, tőlünk különböző emberekkel, ami okvetlenül szükséges az európaisághoz. Politikai problémáink jövőendő megoldásában jelentős szerepet fog játszani, hogy milyen pontosan értjük az oly nagy fontosságú Közel-Keletet.

Az előadó a jövő tekintetében is optimista, mert ha ki akarjuk nyitni magunk előtt az Európa-ház kapuját, a Kárpát-medence útjait nem zárhatjuk be. Szükségünk van olyan emberekre, akik értenek Kelet kultúrájához, éppen úgy, mint ahogy szükségünk van arra, aki tud franciául, ért a franciák kultúrájához, történelméhez stb. Az arabisztikának minden részletét külön-külön helyen kutatják, művelik Nyugaton, és az előadó remélte, hogy ezekhez mi is csatlakozunk, legalább tanulmányutak révén.

Fodor Sándor aggályait az indokolja, hogy némelyek az orientalisztikát a régi rendszer tartozékának tekintik. Ennek a megszüntetésével akarnak takarékoskodni; egyesek azt is hangoztatják, hogy képezzük a diákokat Kairóban vagy Pekingben, mert az olcsóbb. Ennél szélesebb távlatokat kell találnunk a jövőben, hogy ne csak megőrizzük eddigi kapcsolatainkat, hanem tágítsuk is őket. Magyarcentrikuságról ma már szó sem lehet, hiszen ilyen szempont fel sem merülhet a nyugati országokban. Lényeges azonban, hogy a megfelelő nemzetközi szintre emeljük tudományunkat. Az arab világ és az iszlám előretörésével számolnunk kell, és az új kultúrpolitikának is meg kell értenie, hogy elegendő embert kell képeznie, aki ért ehhez a világhoz. Az arabistáknak van szerepük a magyar közönség arab-képének kiigazításában, az arabság hiteles arculatának a megismertetésében. Ha pénzben nem is mérhető az orientalisztika — arabisztika — haszna, a munka hosszú távon mégis megéri. Nyugaton is a kultúrán kezdik a takarékoskodást, de korántsem olyan mértékben, mint nálunk! A franciák például fenntartották a kairói Régészeti Intézetet legrosszabb kapcsolataik idején is. Ha az előadó józan eszét veszi elő, akkor optimista; a mindennapokat tekintve azonban pesszimista. Reméli, hogy a pesszimizmusa nem válik be.

Ezután Maróth Miklós klasszika-filológus és arabista állt fel, tudományos múltjával és jelen hozzászólásával, szellemes és sokirányú eszmeftuttatásaival példázva, hogy a hagyományos diszciplínák mennyire természetellenesen skatulyázzák és bontják részletekre az emberi gondolkodást és a világ folyamatait. Előrebocsátotta,

hogy mivel ő nem vesz részt az oktatásban, más keretek között gondolkodik, mint az előtte szólók. Tudatosan mond ki féligazságokat is, a másik felére úgy sincs idő. Arab-latin alapképzettsége után Komoróczy Gézánál tanult assziriológiát, tehát garantáltan „hasznavehetetlen” ember a régi fogalmak szerint. Ezzel kapcsolatban azonban bírálta, hogy ebbe maguk a kutatók beleegyeznek, s idézett egy nemrégiben látott tv-műsorból egy alacsony fizetésű bölcészti, aki egyetértett anyagi megbecsülésének mértékével, mert cserében így kedvtelésének élhet. Csakhogy, jegyezte meg a hozzászóló, a kocsigyártó szintén a kedvtelésének él, bár magas fizetéssel. Az a hibás nézet a kiindulópont, hogy a tudósok, például az orientalista kutatók a társadalomnak improduktív elemei.

E nézet nevetségességére azzal a mulatságos példával hivatkozott, hogy az emberiség egyik találmánya, a kerék, tömör formájában nehézkes, és csak a küllő feltalálásával, voltaképpen a lyukak segítségével válik könnyebbé a szekér mozgása, a vontatás is. Mi, orientalisták — mondta — voltaképpen lyukak vagyunk a keréken: nem hozunk közvetlen hasznot, de közvetve mégiscsak hozzájárulunk a társadalom boldogulásához. Csak szolgáltatunk, de a szolgáltatásnak megnőtt az értéke, nem csupán Haydn kora óta, akit a zenéje még csak a szolgák sorába juttatott, hanem még Marx műveinek megírása óta is.

Egy amerikai tudós, Nicholas Rasher kifejtette, hogy egy tudományban valaki csak akkor produkálhat nagyot, ha mögötte ketten-hárman állnak legalábbis, és mindegyik mögött még többen. ugyanez érvényes a sportban is. Vannak rendkívül egyéni teljesítmények, de általában csak az emelkedhet ki, aki mögött piramis áll. Tehát az, hogy valaki hol él, predesztinálja a tudományát is. Egy piramisnál azt is felesleges megkérdezni, hogy az egyes részeknek mi a haszna. A második, harmadik vonalban vagy a piramisok alapzatán — olyan országokban, ahol az egyáltalán felépül — esetleg már mást is kell csinálni, mint orientalisztikát, tehát mindenkinek megvan a maga haszna. Az első vonal tudományt csinál, a második tanít, a harmadik vonal például az olajkutatást szolgálja ki az illető országban. Nálunk nincs piramis, kevesen vagyunk, úgyhogy a szerepek összemosódnak, s itt mindenkitől mindent elvárnak. Ahol a piramis létrejöhetett, például Amerikában, könnyen eldöntik, hogy ki mire való; mindenki automatikusan beáll a maga helyére. Piramis híján tudományon kívüli eszközökkel dönthető el — többnyire —, hogy ki hova való, és nemcsak a tudományban. Maróth Miklós mindenekelőtt azt várja a rendszerváltástól, hogy ezen változtat.

Régebben a tudomány dolgozói, méginkább a vezetői úgy próbálták megóvni presztízsüket, hogy egyre több munkát vállaltak; tehát a magasrangú ember végül is saját magát akadályozta a tudományos munkában, s ez lehetetlenné tette, hogy elérkezzék a nemzetközi csúcsra. Magyarországon, ahol nem volt piramis, s a nehéz feltételek miatt csak a kivételes személyi képességek juthattak el a csúcsra — tudományban is, sportban is —, elvárták, hogy minden résztvevő zseniális legyen.

A szociológusok szerint a magyar társadalomtudósok két kategóriába tartoztak: sarlatánok vagy próféták voltak. A harmincas években a mi tanáraink elmentek nyugatra, és megtanulták a szakmát is. Eközben a két fenti csoport egybeolvadhatott, s létezhetett egy és ugyanazon személyben is; mind a mai napig ki is vagyunk téve annak, hogy ez tovább él bennünk, vagy újraéled.

Amit Maróth Miklós vár a rendszerváltástól: nem is az orientalisták, hanem általában az értelmiség nagyobb megbecsülése, ezen belül is a humán értelmisége. Ne kényszerüljön részt venni a közvetlen termelésben, mint a Szovjetunióban, hogy bizonyítsa a hasznosságát; az értelmiségi munkának ugyanis, mint a szellemi szolgáltatásnak általában, közvetett a haszna. Közvetlen értéke is van, mégpedig az értékrend javulása: mindazé, amelynek az orientalisztika is része, mert ez az értékrend bizonyos válságágazatok kiküszöbölésében is segít. Ehhez mindeneke-lőtt a szabad témaválasztás szükséges, amelynek egy része, de csak egy része, régebben is megvolt. Utalt az előadó a saját témaválasztására, klasszika-filológia és arabisztika kapcsolatára, amely a hetvenes években még sokkolta professzorát. A Szovjetunióban közben sokan foglalkoztak mondjuk gazdasági kérdésekkel az ékfrásos forrásokban; irodalommal és vallással azonban egyáltalán nem. A többi szocialista országban is voltak nehézségek, de nálunk a legkevésbé, és az előadó remélte, hogy ezek sem maradnak fenn; a témaválasztást ugyanis fontosnak tartja.

Ezután szólt arról, hogy szerinte mi is az orientalisztika. Ezt már egy évszázada meghatározta Möllendorf: egy nép minden emlékének tudományos gyűjtése és értelmezése. Anekdotikus részletekkel illusztrálta, hogy a Kelet és Nyugat önma-gukban nem határozhatók meg, földrajzilag sem. Pach Zsigmond Pál dühbe gurult a nyugati nyelvre jelentkező diákok láttán, s arra hivatkozott, hogy Marokkó nyugatabbra van, mint Németország... Kérdés lehet még, hogy egyetemes vagy nemzeti legyen-e a tudomány. Nos, ha a magyar arabisztikának csupán a magyar őstörténet tisztázása lenne a feladat, provinciális tudomány volna. Nekünk a nemzetközi mércéhez kell igazodnunk témaválasztásban is. Természetesen valaki-nek tisztázni kell a magyar vonatkozásokat is, de nem feltétlenül a piramis csúcán állónak, mert egy tudós nagysága a témaválasztásától is függ.

A nemzetközi színvonal azt is jelenti, hogy nemzetközileg érdekes témákat választunk. Szellemi igény vesz körül bennünket, Kelet megismerése iránt is, és ezt az igényt kell kielégítenünk. Az is hasznos munkát végez, aki a piramis alsó rétegeiben dolgozik, mert ő is növeli az egész tudományos rendszer színvonalát.

Manapság új fejlemény, hogy a tudományok történetével is foglalkoznak, s erre az arabisztikában is figyelmet kell fordítani. Az arabok tudománya ugyanis beépült az európai tudományosságba; ezért az előadó nem is tudja megkülönböztetni az orientalista és nem orientalista tudományt. Például egy-egy görög munka csak arab változatban maradt fenn; kérdés, hogy az orientalisztika-e vagy sem. A hozzászólót természetesen nem ez érdekli, hanem maga a téma, bármilyen nyelven közelíthető meg; akár több évezreden át kell is követni, és így tovább.

Ezután vette át a szót Komoróczy Géza assziriológus, hebraista stb., egyszerűen az ókori Közel-Kelet nyelveinek és kultúrájának kutatója. Egész mondanivalójá-nak csak a töredékét vehette sorba ilyen rövid idő alatt, de így is a leghosszabb hozzászólással példázta a voltaképpen szívesen nyilatkozó orientalistát, aki szíve-sen vette a Diákfórum felszólítását, *ars poética*-ja megfogalmazására. Az előadó szerint ugyan orientalisztika nincs is, hiszen a tudományok tartalma korról-korra változik. Komoróczy szerint csak két időtálló tudomány létezett, már a régi görög-öktől kezdve: a csillagtudomány, valamint a logika, vagyis a gondolkodás szabály-zata. A Kelet iránti érdeklődés azonban tartalmát tekintve is változott; a tatárok

idején élénkült meg, s a mai értelemben vett orientalisztika a törökök európai uralma idején a XVII—XVIII. században alakult ki, és a XIX. században öltött végleges formát. Végül az orientalisztikai kongresszusokban érte el teljes kifejtését, és itt érte a vég is: addig-addig bővítették az eredetileg tanulmányozott ázsiai országok körét — az illető országok sértődésétől is tartva —, míg napjainkra a tudomány helyett a legreprezentatívabb és legköltségesebb kirándulási alkalom ürügyévé vált.

Magyarországon az orientalisztikát egységes tudományként az Akadémia és az egyetem szervezete tartja fenn. De még azt is nehezen tudják eldönteni, hogy egy-egy szak vagy munka a Magyar Tudományos Akadémia melyik osztályához tartozik. Az Akadémia reformja során legelőször is ezt a zavart kellene megszüntetni. A magyar orientalisztikából két, másutt általános vonás is hiányzik, mindekenélőtt az a kritikus szemlélet, amellyel az európai kultúrfőlény részeként csodálkoztunk volna rá Keletre, és másodsorban a nagy keleti utazás élménye, amelyre a nyugatiaknak technikai-anyagi lehetőségük is volt.

Magyarországon az orientalisztika szervesen nőtt ki az újgrammatikus tudományból, valamint a nemzeti tudományos érdeklődésből. Két orientalisztikai iskola van, az egyik a Németh Gyula és Ligeti Lajos féle iskola, a másikat Kmoskó Mihály és Mahler Ede nevéhez kapcsolhatjuk. Az előbb említett alapjában véve turkológiai és altajisztikai beállítottságú, valamint nemzeti érdeklődésű. Ez mutatta a legnagyobb, szinte agresszív érdeklődést a marxizmus iránt, de ez érte el a legnagyobb sikereket is.

Manapság egyetlen komoly orientalisztikai műhely van: ez az altajisztikai. Ligeti Lajos bármelyik, leggyengébb tanítványából is tudós lett. A másik iskola szervesen fejlődés eredménye: Mahler ugyanis Bécsből jött, és zsidó volt. Ő maga kiváló naptár- és asztronómiatudós, de Magyarországon csak úgy ismerték, mint egyiptológust, aki jól-rosszul ismeri az asszír nyelvet is. Ehhez az iskolához kapcsolódott Dávid Antal és Dobrovits Aladár is. Ennek az iskolának érdekes affinitása volt Kerényi Károly ókortudományához. A magyar orientalisták legfőbb baja — attól az iskolától függetlenül, ahová tartoztak —, hogy szakmai tekintetben igazában nincs iskolázottságuk. Sajnos, Ligeti tanítványaitól eltekintve, ez annyiban is igaz, hogy nincsenek nemzetközi mércével mérhető eredményeik.

Ha nagyon igazságtalanok vagyunk, a magyar orientalisztikának két alapvető funkciója van — a pragmatikus, gyakorlati feladatoknak a Körösi Csoma Társaság nyelvtanfolyamaiig terjedő köre, valamint a másik jellemzője, a gondolatlanság. A nagy gondolatok, az ázsiai termelési mód, eredménytelenül elmúltak. A legfőbb tudományos teljesítmény a szövegkiadás vagy fordítás, egyszóval a nemzetközi tudomány részfeladata, gyakran még faksimile-kiadásokban is. Mindenkinek magának kell keresnie azt a feladatot, amit el tud végezni.

A Kelet élménye csodálatos, főként ha az ember Kelet kultúráját tanulmányozza — és az előadóból folyt a szó, kesernyésen és indulattal, voltaképpen az orientalisztika elleni és iránt érzett elkötelezett hévvel. Végül ezek az előadások el is vették a meghívó Diákfórum kérdés-feleleteinek idejét is.

A jelenlevők mind egyetértettek abban, hogy ez a fórum, vagyis ez a vitaülés csak a hasonló találkozók kezdete, és a kérdésekre adandó válaszok a következő ülésekre maradtak.

Összefoglalta: Ecsedy Ildikó

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSEK MEGVÉDÉSE

Jeremiás Éva: Szinkrón variancia és nyelvtörténet a perzsában c. kandidátusi értekezésének megvédésére 1990. február 21-én került sor. Az értekezés opponensei Harmatta János és Telegdi Zsigmond voltak. A nyilvános vitát a bizottság elnöke, Borzsák István vezette.

Szinkrón variancia alatt leginkább az frott és beszélt nyelv közötti különbséget értjük. A dolgozat a mai perzsa irodalmi alkotásokban mutatkozó sajátos kettőséget vizsgálja, hogy t. i. míg a dialógusok a beszélt változatot reprodukálják, az elbeszélő részek a formális stílust képviselik. Azt mutatja be, hogy a mai perzsában a kollokvialis nyelv nem a formális nyelv „beszédbe tett” változata, hanem attól élesen, grammatikájában is elütő nyelv. A tétel igazolására négy szintaktikai jelenséget elemez hat modern nyelvi szövegtípus alapján.

A továbbiakban arra keresi a választ, hogy milyen történelmi előzményei vannak ezeknek a mai perzsában oly határozottan mutatkozó szintaktikai jelenségek? Megvizsgálja a középperzsa és klasszikus perzsa anyagot, valamint más újrán és középiráni nyelveket. A szinkrón elemzésbe így bevonja a történelmi aspektust, s a nyelvi változás mechanizmusának folyamatát végig kíséri az iráni nyelvek különböző nyelvtörténelmi fokozatain. Megállapítja, hogy ezek a szerkezetek a beszélt nyelvben évszázadok óta meglévő grammatikai szerkezetek.

Az értekezés végső soron világosan mutatja — konkrét perzsa nyelvi anyag alapján —, hogy a mai szinkrón változatok elemzése segíti a történelmi szövegek árnyaltabb elemzését, és fordítva, a nyelvtörténelmi ismeretek hozzájárulnak a szinkrón nyelvi problémák megismeréséhez.

A perzsa nyelv grammatikái — mint a grammatikák hagyományosan — a formális nyelv grammatikái voltak, rendszerint tudomást sem vettek a beszélt nyelv sajátosságairól. Jeremiás Éva ezzel szemben, a szociolingvisztika eredményeire is támaszkodva, azt a felismerést képviseli, hogy a perzsa valójában két változatban használatos oly módon, hogy ez a két változat kölcsönösen kiegészíti egymást. A vizsgált jelenség többé kevésbé minden nyelvben megtalálható, de a perzsában különösen erősen és bonyolult formákban jelentkezik, — és mind ez ideig teljesen feltáratlan volt. A perzsa grammatikának tehát igen fontos feladata e két változat viszonyának és kölcsönhatásának feltárása. Mindkét opponens véleménye szerint Jeremiás Éva dolgozata fontos lépés azon az úton, amely ilyen perzsa grammatikához vezet.

Ugyancsak egybehangzóan állapították meg az opponensek, hogy az értekezés az iranisztikának kiemelkedően fontos problémakörét tárgyalja a megfelelő tudományos irodalom széleskörű és alapos ismeretében, önállóan, eredetien és eredményesen. A feltárt tényeken és összefüggéseken túl ösztönzést ad a további kutatásokra.

A TMB által kiküldött bizottság az értekezést 100%-os szavazattal elfogadta.

Kakuk Zsuzsa

Zimonyi István: A volgai bolgárok eredete c. kandidátusi értekezésének megvédésére 1990. március 28-án került sor. Az értekezés opponensei Fodor Sándor és Vásáry István voltak. A nyilvános vitát a bizottság elnöke, Szádeczky-Kardoss Samu vezette.

A volgai bolgárok legkorábbi sorsa a kelet-európai steppe történetének elsősorban a régészet által kutatott korszaka, amiről eddig nem született monográfia, jóllehet a magyar őstörténet számára ez kulcsfontosságú, mivel a volgai bolgár-magyar viszonyt, s azon keresztül a különböző őshaza-koncepciókat érinti.

Zimonyi értekezése a volgai bolgár etnogenezis két kérdésével foglalkozik: a volgai bolgárságot alkotó törzsek honnan és mikor költöztek a Volga-Káma vidékére? Zimonyi ezeket a problémákat komplex módon közelítette meg. Számba vette a régészet, numizmatika, gazdaságtörténet és a történeti nyelvtudomány eredményeit, kritikailag feldolgozta a mohamedán forrásokat, s végül a szaktudományok által kirajzolódó képet hozta összefüggésbe a steppetörténet ismert eseményeivel.

A volgai bolgárság kialakulásában alapvető szerepet játszó török törzsek az 5-7. században a Kazak steppétől a Fekete-tengerig elterülő vidéken szerepeltek. A kazár birodalom megszilárdulásakor, a 7. század második felében ezek a népnevek eltűntek a forrásokból, s csak a 10. században bukkantak fel újra a kazár birodalom hanyatlása következtében önállósódó új népalakulatoknál.

A volgai bolgár törzsek északra költözésének időpontját áttekintve Zimonyi sikeresen hátrította el azokat a korábbi véleményeket, amelyek szerint e migrációra a 7. században vagy még korábban került volna sor. Elfogadta azt a korábbi nézetet, hogy egyes volgai bolgár törzsek északi vándorlása az arab-kazár háborúk következménye a 8. század első felében, s meggyőzően bizonyította, hogy a 9. századi arab-kazár kereskedelem hatására ezeknek az északi török csoportoknak a szerepe növekedett, de a volgai bolgár törzsek második, jelentősebb hulláma a 9. század végén a besenyővándorlás következtében menekült a Volga-Káma vidékére. E kronológia a magyar őstörténet szempontjából azt jelenti, hogy nem lehet intenzív magyar-volgai bolgár érintkezést feltételezni. Ez pedig bizonyossá teszi azt, hogy a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak többsége nem volgai bolgár, hanem délibb bolgár-török csoportok nyelvjárásából került a magyar nyelvbe.

Zimonyi István értekezését — az eredményes védés után — a TMB által kijelölt bizottság elfogadásra javasolta.

Ivanics Mária

KRÓNKA, 1989

A Kőrösi Csoma Társaság 1989. évi első felolvasó ülésén, január 17-én Berta Árpád fejtette ki nézeteit egy sokat vitatott kérdéskörről, „Új vélemény török eredetű törzsneveinkről” címen. Először rövid tudománytörténeti áttekintést nyújtott az eddigi eredetkezeltési törekvésekről, majd bemutatta a tudományosságban leginkább elfogadott Németh Gyula féle álláspontot s annak 1930-as és 1975-ös változatát. Csatlakozott Németh felfogásához, miszerint a régi magyar törzsnevek döntő többségükben török eredetűek, ugyanakkor új megfejtési kísérletet ismertetett Kürt, Gyarmat, Jenő és Kér törzsneveink esetében, míg a Keszi származtatását illetően módosította a korábbi nézetet. Az új magyarázatok szerint a magyar törzsi elnevezések — a bizonytalan etimológiájú Megyer kivételével — egy jelentéstani csoportba tartoznak, s eredetileg hadi műszavak voltak.

Február 14-i összefoglalóunk ugyancsak az őstörténet tájaira kalauzolt el, még-hozzá néhány alapkérdést állítva a középpontba. A három előadó közül Erdélyi István „A magyar őstörténet néhány alapproblémája”, Fodor István „A magyar őshaza kutatásának lehetőségei”, Vargyas Lajos „Népzene — őshaza — módszer” címen foglalta össze kifejezesezett felfogását, Benkő Mihály pedig felkért hozzá-szólóként fűzött észrevételeket az elhangzottakhoz.

Egy hónappal később, március 14-én U. Kóhalmi Katalint hallhattuk, aki „A föld urai (A területhez való viszony tükröződése a mongol eposzokban)” címen a mongol és a szibériai török népek elbeszélő költészetében megjelenő borzalmas állatalakú szellemlényeket állította a figyelem középpontjába, amiket a „föld urai”-nak neveznek. Megállapította, hogy rendszerint ezek az ellenséges vagy az ismeretlen régiók védőszellemei, numenjai; legyőzésük révén juthat a hős létfontosságú értékek birtokába, pl. gyarapíthatja szállásterületét, szerezhethet menyasszonyt, lesznek utódai. A hős nemzetsége szállásterületének is van szellemura vagy úrnője, aki többnyire a vidék legmagasabb hegyének a szellemgazdája is egyben. Személye egybemosódik a nemzetség őisével. Jellemző, hogy ezzel szemben az ellenség állatszörny formájú urait sohasem azonosítják annak nemzetségi őseivel, azaz az ellenséget nem kötik ősei révén területhez. A táj vadász népek, a szibériai törökök és a tunguzok a nemzetségi őssel egynek vett területi gazdaszellemben kívül egy, az emberek lakta egész földért, a „középső világ”-ért felelős gazdaszellemben is hisznek, aki a természet egyensúlyára ügyel, s mindaddig közömbös az ellenségeskedő, barátkozó embercsoportok iránt, amíg nem okoznak nagy rombolást.

Közgyűlésünkre április 11-én került sor. Kuriozítás értékű volt a szokásos ünnepi előadás — Fodor Sándornak köszönhetően. „A mekkai zarándoklat népi ábrázolásai Egyiptomban” címen számos felvételen keresztül mutatta be, hogy miként férnek meg az iszlám kor előtti, illetve a népi hiedelemvilágra utaló elemek a kimondottan vallási apropóból készült, igen eltérő színvonalú festményeken. Bethlenfalvy Géza főtitkári beszámolója lelkiismeretesen sorra vette a Társaság sokirányú tevékenységét, nem hallgatva el a gondokat, nehézségeket sem, hangsúlyozva ugyanakkor, hogy a bővülő lehetőségek korát éljük, amiket jó célra lehetne és kellene használni. Ezt követte a Kőrösi Csoma Díj átadása, melyet ezúttal Schütz

Ödön kapott meg, sokirányú tudományos munkásságáért, azon belül is a török népek történetére vonatkozó kutatásaiért. A továbbiakban négy új tiszteleti tagot választott meg a tagság, egyhangúan egyetértve a javaslatokkal, nevezetesen Fehérvári Géza angolai, Lars Johansson Németországban élő svéd, Szergej Grigorjevics Kljastornij szovjetunióbeli és Yaşar Yücel török professzor személyében. (1989. őszi számunkban röviden már bemutatottuk őket.)

Április 24-én két, a Szovjetunióból érkező kiváló szakember, az alig pár nappal korábban tiszteleti tagunkká vált Sz. G. Kljastornij, illetve D. D. Vasziljev tett eleget meghívásunknak. Zártkörű tanácskozás keretében előbbi vendégünk „Egy új rovásírási emlék az Azovi-tenger vidékéről”, utóbbi pedig „Közép-ázsiai nomádság — ökológiai megközelítésben” címen tartott beszámolót legújabb kutatásairól. Május 23-án Schütz Ödön „Ilkánok és mamlúkok harca a Szentföld hátszögéért” címen egy Magyarországon alig ismert témát exponált. Eszerint a 13. század közepén két új nagyhatalom alakult ki a Közel-Keleten: a perzsiai tatár ilkánok és az egyiptomi mamlúk szultánok birodalma. A század második felében a tatárok többször megpróbálták birtokukba venni a Szentföld hátszögét, de az északnyugati és északkeleti mongol testvér-uluszok (Aranyhorda, Csagatáj ulusz) támadása az elfoglalt Damaszkusz alól minden alkalommal visszatérésre kényszerítette őket. Másfelől helytelen az 1260. évi ain-dzsálúti tatár vereséget abszolút mamlúk győzelemként értékelni, hiszen egyenlőtlen küzdelemben a mamlúk főserreg győzött itt egy tatár helyőrség fölött. A továbbiakban sem a mamlúkok hadereje volt a döntő tényező, hanem a perzsiai ilkán birodalom geográfiai adottságai.

Június 13-án Torma József „Mágia és gyógyítás a baskíroknál” címen rendszerezte két korábbi baskíriai tanulmányútjának néprajzi megfigyelései közül a mágikus gyógyászatokra vonatkozó anyagot. Kitért a kóroktan, a profilaktika, a diagnosztika és a terápia legelterjedtebb módszereire és megpróbálta szétválasztani a baskír gyógyászat egyes történeti rétegeit.

Október 3-án két mongolista fejtegetéseit követhettük figyelemmel. Kara György „Megfejtetlen feliratok Mongólföldről” címen arról beszélt, hogy a belső-ázsiai pásztornépek gazdag feliratos örökségében sajátos helyük van a 10—12. századi kitaj írásbeliség kőbe vésett emlékeinek, melyek megfejtése, a nyolcvanas évek jelentős munkái ellenére máig nem teljes. Egy Radloff óta ismert és azóta többször újrafelfedezett Hentej vidéki feliratot ún. nagy kitaj írásos emlékül azonosíthatunk; egy nemrég mongol szakemberek által ugyancsak a Hentej vidékén feltárt dzsürcsi felirat a kitaj ihletésű, 12—13. századi mandzsu-tunguz szó- és szótagírást illető ismereteinket bővíti. Egy türk kori megfejtetlen felirat ismeretlen jelei talán a bráhmí írásból származnak, az viszont nem tisztázható, hogy függőlegesen sorakozó jeleivel milyen nyelvű szöveget rögzítettek. Őt követően Farkas Ottó emelkedett szólásra. „Az altaji torgutok közt” címen arról a gyűjtőútjáról kaphattunk színes képet, melyet 1989. júliusában tett Nyugat-Mongóliában, Kobdó megye délnyugati csücskén, a Bulgan járásban élő kis oirát népcsoport, a torgutok között. Elnevezésük B. J. Vladimircov orosz mongolistától származik, aki azt megkülönböztetésül használta a Szovjetunió- és Kínabeli kisebb-nagyobb torgut csoportoktól. A mongóliai vagy altaji torgutok ősei a 18. század végén a Volga mellől tértek vissza ázsiai hazájukba, emiatt anyagi és szellemi műveltségükben a

török hatás erősebben érvényesül. Farkas Ottó mintegy 80 diaképet mutatott be a szóban forgó népcsoportiról, különös tekintettel a nomád életforma néhány alapvető jellegzetességére (mint a jurtakészítés, tevés költözés).

November 14-én Bethlenfalvy Géza „Buddhista meditáció és a harmadik tudatalan” címen osztotta meg gondolatait a megjelentekkel. Először a buddhista meditáció két iskoláját ismertette, a régebbi felfogás szerinti koncentrációs gyakorlatot, mely a légzés tudatosításán alapul, és a későbbi tantrikus eljárásokat, melyeknek legfontosabb eleme a vizualizáció. Főtitkárunk értelmezése szerint a meditációs gyakorlatok legátolják a tudatos, nyelvhez és logikához kötött funkciókat s ezáltal tudattalan tartalmak és képességek megjelenését teszik lehetővé. A freudi egyéni (első) és a jungi kollektív (második) tudattalanon felül egy prehumán tudattalan rendszer létezésére utalnak azok a kommunikációs és megismerési képességek, amelyek a meditáció következtében megjelennek, amelyek a valóság közvetlen és holisztikus megismerését, átélését teszik lehetővé és amelyek az állatok nem-nyelvi jellegű kommunikációját jellemzik. — Kulcsár Zsuzsanna felkért hozzászólóként arra mutatott rá, hogy a meditációban jelentkező képességek egyrészt az agy jobb féltekéjére jellemzőek, maga a gyakorlat a bal féltekét gátolja, a jobb féltekét ingerli, de hogy más, pszicho-fiziológiai tényezők (pl. az opioid peptidek) is nagy szerephez jutnak. Jelezte, hogy a szakirodalom bizonyos veszélyes hatásokat is említ.

A kunok beköltözésének 750. évfordulója alkalmából e kutatási ágazat legjobb ismerője, Mándoky Kongur István vállalta, hogy „A kunok Magyarországon” címmel összefoglalja a legfontosabbakat mindarról, amit e népcsoportról tudni kell.

Az év első felében tovább folytatódtak a Keleti vallások sorozat előadásai. Ennek keretében Jeremiás Éva az iráni vallások, Puskás Ildikó a hinduizmus, Bethlenfalvy Géza az indiai buddhizmus, Terjék József a tibeti buddhizmus, Csongor Barnabás Kína vallásai, Yamaji Masanori pedig Japán vallásai rejtjelmeibe vezette be az érdeklődőket.

Dávid Géza

Brief Summaries of the Papers

ÖDÖN SCHÜTZ: ASPIRATIONS OF ILKHANS AND MAMLUKS TO ANNEX THE POSTERIOR OF THE HOLY LANDS

The Mongol Tartars started their campaign for the occupation of the Middle East as soon as the 1230s. After the occupation of Northern Persia and Armenia, the Mongol warlord defeated even the sultan of Ikonium in 1243 and this event caused the ruler of Lesser Armenia to decide to do the same in 1244.

Möngke, the great khagan sent his younger brother Hülegü khan to the Middle East to occupy what remained of it intact. Hülegü ilkhan had an easy proceed in Persia and the Middle East then appeared at an even more easy end, after the successful siege of Baghdad. He conquered the territories of the Ayyubida emirs (a sideline of the Ayyubides) in Syria thus the southern cities (Qama, Qoms, Damaskus) gave up against him. Nevertheless, when the ilkhan understood that Möngke great khagan was dead, hurried to his Persian camp to participate in the election of a new khagan, in Karakorum. He left only 20 000 troops (two *tilmens*) in Syria.

In that time the Mongol leaders not yet realized that in the Middle East a considerable change took place even before their arrival. In 1250 the Mamluks finished the rather weak Ayyubida rule and, when Kitbugha commander proceeded to the south in 1260, he was trapped by the Mamluks at Ain Jalut and the whole Tartar army was destroyed. This defeat generally described in the historical literature (cf. e.g. J.M. Smith, Jr.) as a fatal catastroph. Our article tries to show that this defeat was only the dispersion of some army service corps and thus cannot be valuated as a total collapse of the aspirations of the Mongol world empire of the time, in the Middle East. Let us remind of the wars of Hülegü and his successors (esp. Ghazan ilkhan in 1299–1300). These campaigns reached the territory of Damaskus only, however, the Mamluk sultans having huge armies and an excellent strategy time to time waited for the favourable time when the northern neighbours, the Juchi *ulus* ruling in the Volga–Don–Hellespontus area or the Inner Asian Chagatai successors, exploiting the absence of the ilkhan, began to make incursions against the Persian ilkhans who thus had to return to their Persian camps or could not even start a campaign.

The Mamluk sultans dispersed the smaller Tartar troops easily, while at times of greater warfare they returned to their Egyptian bases near Cairo and, when the Mongols left they simply reconquered the posterior of the Holy Lands. In the next decades some successful sultans (e.g. Baibars, Qalavun) conquered the remaining crusaders' fortifications near the shore (Akko 1291) and even Lesser Armenia in southeastern Kilikia.

Thus, the rule over the eastern shore of the Mediterraneae depended not only on the conquests and strategy of the Mamluks but on the campaigns by the several brother-*uluses* as well. According to our opinion the evaluation of the defeat at Ain Jalut should be modified in the historical literature.

GÉZA FEHÉR: TŰĞ-I HŪMAYŪN, THE OTTOMAN SULTANIC SYMBOL OF AUTHORITY

The research of the problem of the ancient and most characteristic symbol of power of the Turkic peoples, the *tŰğ* i.e. horsetail banner and its by-symbols is yet not finished, though the culture history of the Ottomans and Islam could wishfully need to analyse the questions yet in shadow, and, to melt the contradictions in this theme. Beside the known written sources and a few etchings from the 16th century, many Hungarian historical chronicles, their illustrations, and colorful Ottoman miniatures should be scrutinized with acceptable results to gain.

The Ottoman drawings and paintings made in 1568 and 1588 taught the author of this paper the fact that the number of *tŰğs* of Suleyman the Magnificent (1520–1566), of II. Selim and III. Murad was twelve.

The miniature, picturing the 1596 fight at Mezökövesd, but painted in 1599, showed that Mehmed the Third (1595–1603) had ten similar symbols of authority. The composition is rather confused and the centre of the picture worn, therefore a strict enumeration is not possible, i.e. the number of *tŰğs* might be 12 even in this case.

The horsetail banners of authority have several unsolved problems, and, to get results we should work on corpuses of similar sources to be found in museums and museal armories. Moreover, to exceed the small circle of chronicle illustrations on historical events in Hungary, we should consider the thorough research of a truly wide range of Ottoman miniatures from the point of view of these symbols of authority.

PÁL FODOR: EVLIYA ÇELEBI

Evliya Çelebi's oeuvre has had a prominent place in the history of Hungarian studies of Ottoman society. Partly because Hungarian researchers have participated in the publication of *Seyahatname*, VIth volume, partly, and it is more important, Hungary is a country where Evliya's work has become early known by translation and this fact has had quite a role in the birth of recent disciplines like the history of Ottoman architecture in Hungary.

Imre Karácson (1863–1911) translated and published parts of Evliya Çelebi's *Travel book* in two volumes in 1904 and 1908 that described Hungary. In 1985 the first of these volumes was re-published and it gave an indication to write this article. In this study the author tries to contemplate the main scholarly results of the time lapsed from the first publication, expresses his opinion on the debate on Evliya's work and gives an assessment of the Hungarian translation.

The first part of the study scrutinizes the manuscripts of the *Seyahatname* and its publications so far. Then it deals with Evliya's life and his quality as a writer, and, there is a conclusion on genre problems of the *Seyahatname*. According to the author, Evliya's work is a literary work in the form of a "Zeitgeschichte", written for amusement in the first place. This would not devalue it, rather pronounce a point of view to be considered when researching the work's rich material.

In the final part of the study the author evaluates Imre Karácson's translation. He describes the circumstances of the publication of the two volumes and reveals the different qualities of them, including several mistakes and professional hindrances of the translator. On this base the author urges a new Hungarian translation.

ANTONIO FABRIS: OTTOMAN DOCUMENTS OF THE VENETIAN STATE ARCHIVES. CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF HUNGARY

In the Venetian State Archives there are about 750 Ottoman documents from 1451–1813. A better part of them is catalogized in two archives, namely in *Lettere e scrittura turchese* and in *Documenti turchi*.

Quite a number of the scripts are in Osmanlı but we also find Greek, Hebraic, Armenian, Iranian, Latin and Slavic examples. All of them might offer a considerable outlook to the evaluation of the sultanic chancellery — from a multilingual literacy to the basically Ottoman Turkish high office papers. The scripts, studying them on the levels of diplomatics and paleography, may forward a better knowledge on the real mechanism of the Ottoman *divan*.

Lajos Fekete was the first scholar who scrutinized the Venetian Ottoman sources of Hungary — for Hungarian historians. Now, the author of this paper intends re-enumerate and re-categorize the sources of this theme. First he considers the *Fethnames* researched already by Fekete, then, he presents, as examples, some of the letters of the Ottoman officials in Hungary, papers sent to or received from Venice, indicating that these documents belong to the fundamental sources of the Venetian–Hungarian–Ottoman relations in the 16th and 17th centuries.

Finally he considers the history of the catalogization of the Venetian Ottoman materials, and, concludes that the work begun about ten years ago will be finished soon.

JÓZSEF TORMA: MAGIC AND GIVING OF NAMES AT THE BASHKIRS

The summary of this paper will be published in the next volume.